

BIBLIOTHECA STRAHOVIENSIS

• 10 •

2011

BIBLIOTHECA STRAHOVIENSIS 10

Redakce:

Jan Pařez

Autorský kolektiv:

Peter Brezina, Anna Kernbach, Marie Anna Kotrbová,
Hedvika Kuchařová, Antonín Lojek, Radka Lomičková, Bořek
Neškudla, Jan Pařez, Stanislav Petr, Josef Smolka, Petr Voit

Vydala:

Strahovská knihovna, Královská kanonie premonstrátů
na Strahově, Strahovské nádvoří 1, 118 00 Praha 1

Příspěvky neprošly jazykovou úpravou

Obálka:

Dle rkp. Strahovské knihovny DA II 19 navrhl Jan Pařez
a upravil Tomáš Zethner. Na zadní straně obálky
razítko Strahovské knihovny z 2. pol. 18. stol.

Vydání: první

Náklad: 500 ks

Tisk: DUO PRESS Mnichovo Hradiště

ISSN: 1213-6514

Obsah

I. MONASTERIALIA

Antonín Lojek - Peter Brezina: Církevní azyl a intercese	7
Marie Anna Kotrbová: K ikonografii oltáře Mikuláše Puchnera, velmistra Rytířského řádu Křížovníků s červenou hvězdou	27
Jan Pařez: Strahovský urbář z roku 1564. Edice	33

II. EX BIBLIOTHECA

Anna Kernbach: „Quod sacerdotes angeli.“ Kazatelský diskurs mezi řádky životopisu želivského opata Gotšalka	67
Bořek Neškudla: Český překlad Erasmovy Rukověti křesťanského rytíře	91
Petr Voit: Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století	105
Josef Smolka: Neznámá recenze spisu P. Diviše „Längst verlangte Theorie ...“	203

III. MISCELLANEA

Drobnosti:

Jan Pařez: Rodinné záznamy Jana Mutrplosa z Tedražic	219
--	-----

Zprávy:

Mezinárodní symposium Sedlec. Historie, architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700 (Radka Lomičková)	222
---	-----

Recenze:

Pavel Brodský – Jan Pařez: Katalog iluminovaných rukopisů Strahovské knihovny (Stanislav Petr)	225
Markéta Holubová: Biografický slovník hudebních prefektů jezuitského řádu působících v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1556-1773 (Hedvika Kuchařová)	230
Heinz-Dieter Heimann, Klaus Neitmann, Winfried Schich et al.: Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahr-hunderts (Jan Pařez)	231

Anotace	233
---------------	-----

Seznam zkratk	235
---------------------	-----

Spojení na autory	237
-------------------------	-----

CÍRKEVNÍ AZYL A INTERCESE¹⁾

Antonín Lojek
Peter Brezina

Úvod

Ochrana pronásledovaných provází církev od počátku jejích dějin. Není potřeba připomínat, že po celá staletí byli i sami příslušníci církve pronásledováni a mučeni, a tato zkušenost se do působení a života církve jistě promítala i dlouho poté, co se přímé pronásledování stalo již jen vzdálenou legendou. Praxe ochrany a přimluy, neboli azylu a intercese, jsou neizvětejší dokladem této skutečnosti, a právě jejich vzájemný vztah a (kvazi)normativní ukotvení jsou předmětem našeho bádání na následujících stránkách.

Spíše než o praktickou stránku těchto jevů nám ale jde o jejich normativní či právní dimenzi – jakkoli vzhledem k povaze dostupných pramenů²⁾ lze zejména ve starších dobách jenom stěží tyto dvě dimenze oddělovat. Náš akcent nicméně bude právní, a to spíše právněhistorický nežli církevněprávní, neboť právě historický pohled na právo azylu obecně je hlavní motivací sepsání této statě. Současně však je třeba uvést, že se nedomníváme, že by tato stať byla čistě studií dob nenávratně minulých. Azylové právo je v dnešním globalizovaném světě tématem veskrze aktuálním a leckdy do značné míry ožehavým. Pochopení toho, jak v naší (nejen právní) kultuře historicky vzniklo, a jaké příbuzné jevy jej provázely, může přispět i k pochopení a řešení jeho současných problémů.

Jedním z těchto průvodních jevů, a to právě tím jevem, na který zde zaměříme svou pozornost, je intercese. Zde však tímto termínem nemyslíme převzetí dluhu či přistoupení k závazku, jak tomu v římskoprávní tradici rozumí civilistika,³⁾ ani specifickou pravomoc tribuna lidu zasahovat proti aktům patricij-

1) Článek vznikl v rámci grantového projektu GAUK č. 8569/2008.

2) Tato práce vychází z pramenů několika druhů. Zejména se opírá o relativně bohatě ilustrovaná syntetická pojednání monografického (**Babo, M.**: *Kirchenasyl – Kirchenhike-sie: Zur Relevanz eines historischen Modells im Hinblick auf das Asylrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Eichstätt 2003; **Bulmerincq, A.**: *Das Asylrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Wiesbaden 1970, reprint původního vydání z roku 1853; **Flor, G.**: *Asylrecht von den Anfängen bis heute*, Berlin 1988; **Fruscione, D.**: *Das Asyl bei den germanischen Stämmen im frühen Mittelalter*, Köln am Rhein 2003; **Gröll, J.**: *Die Elemente des kirchlichen Freiungsrechtes*, Wien 1911; **Morgenstern, M.**: *Kirchenasyl in der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 2003) nebo časopiseckého charakteru (**Lojek, A.**: *Formy azylového práva v raném novověku*, Právník 139, Praha 2010, s. 273-294; **Hallebeek, J.**: *Church Asylum in Late Antiquity*, in: E. C. Coppens /ed./: *Secundum Ius. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P. L. Nève*, Nijmegen 2005, s. 163-182). Z historickoprávních pramenů práce využívá rovněž zejména prameny syntetické [*Graciánův dekret – Decretum Gratiani*, <http://geschichte.digitale-sammlung.de/decretum-gratiani/> (navštíveno 9. 4. 2010), *Theodosiánův kodex – Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/> (navštíveno 9. 4. 2010)]. V novějších dobách se k těmto pramenům připojují i primární prameny archivní, a rovněž další historické právní předpisy. Další použité prameny jsou uváděny v poznámkách pod čarou na příslušných místech. Není-li uvedeno jinde, přeložili citace z cizojazyčné literatury autoři.

3) Srov. **Heyrovský, L.**: „*Intercessio*“, in: Ottův slovník naučný, sv. 12, on-line na adrese www.cotoje.cz (přístup 9. 4. 2010).

ských úředníků, návrhům zákonů a usnesením senátu,⁴⁾ byť je význam, který zde sledujeme, oběma těmito jevům do značné míry příbuzný. Intercesí se v této stati míní přimluva církevního hodnostáře u představitele světské moci ve prospěch (obvykle uprchlého) zločince směřující ke zmírnění či odpuštění trestu, který mu hrozí.

Jak uvidíme, praxe takovéto přimluvy prodělala za dvě tisíciletí církevních dějin výrazné proměny, které do značné míry kopírovaly proměny vztahu církve k světské vrchnosti.

Pozdní starověk a raný středověk

Již v dávných dobách závěrečných staletí Římské říše vyvinula církev rozsáhlou praxi intercese ve prospěch svých chráněnců. Ze strany světské moci byla spojována s praxí církevního azylu a přijímáním uprchlíků do tohoto azylu. Ze strany církve však byla intercese vnímána specificky: jako zvláštní služba církve, jako součást jejího pastoračního poslání, a tedy jako něco, co je bytostně vlastní jejímu poslání a na co má v jistém (byť nikoli nutně právním) smyslu „nárok“. Postupně proto začala být vnímána jako náboženská povinnost, k níž byli zavázáni církevní představení, v těchto dobách tedy zejména biskupové.⁵⁾

Zřejmě nejstarším právněhistorickým pramenem, který se praxe církevního azylu a intercese přímo dotýká, jsou kánony Sardického koncilu⁶⁾ z poloviny 4. století.⁷⁾ V kánonu 8 z tohoto koncilu se uvádí toto:

„Sed quoniam saepe contingit, ut ad misericordiam ecclesiae confugiant, qui injurias patiuntur, aut qui peccantes, in exilio vel insulis damnatur, aut certe quacunq[ue] sententiam excipiunt: subveniendum est his et sine dubitatione pertenda indulgentia.“⁸⁾

„Vzhledem k tomu, že se často stává, že do soucitné ochrany kostela/církve se uchylují [lidé] v nesnázích, nebo ti, kteří se provinili a za to byli odsouzeni k vyhnanství, deportaci nebo nějakému jinému trestu, usnášíme se: tento útek je povolen a uprchlíku má být udělena milost.“⁹⁾

Sardickým koncilem byl tak oficiálně potvrzen institut intercese jako povinnost církve vystupovat proti stíhání jednotlivců, a to i v případě, pokud již byli pravomocně odsouzeni světskými soudy.¹⁰⁾ Jednalo se tudíž o kvazिनormativněprávní následek útěku do posvátného místa.

Toto je první, jakkoli rudimentární uznání církevního azylu, a slova „že se to často stává“ svědčí o tom, že kostely již před tímto datem poskytovaly faktickou ochranu.¹¹⁾ Sardický koncil tak vytvořil základ pro církevní azyl jako právní institut.¹²⁾

- 4) **Kadlec, K.:** „Tribun“, in: Ottův slovník naučný, sv. 25, on-line na adrese www.cotoje.cz (přístup 9. 4. 2010).
- 5) **Srv. Flor, cit. d., s. 127.** „*Pium officium intercedenti zavazoval církevní hodnostáře k vymození usmíření a milosti pro ty, kteří se v nesnázích a nebezpečí dovolávali jejich ochrany.*“; **Gröll, cit. d., s. 118.**
- 6) Pro účely našeho zkoumání je v zásadě irelevantní, zda se v jednotlivých případech jednalo dle církevněprávní nomenklatury o koncily nebo synody. Oba tyto typy církevních shromáždění proto budeme označovat pojmem „koncil“, aniž bychom touto zkratkou mínili cokoli jiného než právě zkratku, kterou se chceme vyhnout řešení problému, který je z hlediska této práce veskrze podružný.
- 7) Přesná datace tohoto koncilu je sporná. **Flor** uvádí rok 347, **Gröll** rok 342, **Fruscione** rok 344, **Hallebeek** rok 343.
- 8) Sardický koncil, kanon 8.
- 9) Překlad autoři s pomocí **Bulmerin, cit. d., s. 74.**
- 10) **Flor, cit. d., s. 128; Fruscione, cit. d., s. 10.**
- 11) **A. Ducloux** uvádí, že kánon sardického koncilu je sice jazykově „opatrný“ a na první pohled „tak trochu nedává smysl“, nicméně je zřejmé, že konstatuje zavedenou praxi, kdy se odsouzení a utiskovaní uchýlovali do kostelů. **Ducloux, A.: Ad ecclesiam confugere. Naissance du droit d'asile dans les églises**, Paris 1994, s. 25, cit. dle **Fruscione, cit. d., s. 10**, pozn. 45. Naproti tomu **J. Hallebeek** čte tento kánon jako preskripci a pozastavuje se spíše nad tím, zda „mají“ ochranu poskytovat jenom církevní osoby, nebo zda jde i o ochranu plynoucí z posvátnosti místa. **Hallebeek, cit. d., s. 165.** Jak uvádí poslední zmiňovaný autor, z tohoto hlediska není bez významu, že v řeckém textu tohoto kánonu chybí ekvivalent latinského „ad misericordiam“ (které překládáme jako „do soucitné ochrany“).
- 12) **Gröll, cit. d., s. 130-131; Bulmerin, cit. d., s. 74.** Citovaná část kánonu 8 Sardického koncilu byla převzata do Graciánova dekretu (C.23 q. 8 c. 28). *Decretum Gratiani*, http://geschichte.digitale-sammlungen.de/decretum-gratiani/kapitel/dc_chapter_2_2856 (navštíveno 9. 4. 2010).

Biskupové a klerici, kteří se již ještě před koncilem z důvodů víry cítili být zavázáni k poskytování pomoci, tak nyní byli skrz konciliární usnesení povinni v případě osoby hledající pomoc zakročit na císařském dvoře. Tato povinnost biskupů a církevních hodnostářů znamenala významný element církevního azylu, přičemž směřovala také k zamezení vydání uprchlíka.

Církev, která praxi intercese rozvíjela z myšlenek křesťanské lásky (lat. *caritas a misericordia*, řec. *αγάπη*), dosahovala tak nových představ o azylu, které pocházely z jejího religiózního přesvědčení. Prostřednictvím intercese chtěla církev zejména odvrátit trest smrti, neboť pokání a nápravy hříšníka lze dosáhnout jen v pozemském životě.¹³⁾

Dalším pramenem, který se k existenci církevního azylu vyslovuje, byť opět spíše nepřímě, je konstituce císaře Theodosia I. z 18. října 392:¹⁴⁾

„Publicos debitores, si confugiendum ad ecclesias crediderint, aut ilico extrahi de latebris oportebit aut pro his ipsos, qui eos occultare probantur, episcopos exigi. Sciat igitur praecellens auctoritas tua neminem debitorum posthac a clericis defendendum aut per eos eius, quem defendendum esse crediderint, debitum esse solvendum.“

V této konstituci se tedy zakazuje poskytovat církevní azyl (ochranu) „veřejným dlužníkům“ (*publicos debitores*), z čehož lze usuzovat, že poskytování azylu bylo v té době již do té míry zavedenou praxí, že ji chtěl císař tímto zákazem omezit. Dlužníci měli být z ukrýtů vyhnáni, v opačném případě měly být jejich podlužnosti požadovány po klericích, kteří je ukrývali. Spíše než o přímý zákaz poskytování azylu některým osobám tak šlo o ochranu fiskálních potřeb římského impéria.¹⁵⁾

Na tuto konstituci navazuje konstituce císařů Arcadia a Honoria ze 17. června 397:¹⁶⁾

„Iudaei, qui reatu aliquo vel debitis fatigati simulant se Christianae legi velle coniungi, ut ad ecclesias confugientes vitare possint crimina vel pondera debitorum, arceantur nec ante suscipiantur, quam debita universa reddiderint vel fuerint innocentia demonstrata purgati.“

Ochrana církevního azylu se zde upírá Židům, kteří se uchýlili do kostela a předstírají (*simulant*), že chtějí konvertovat ke křesťanství. Z kostela mají být vypuzeni a do církve mají být připuštěni až poté, co zaplatili všechny své dluhy, nebo poté, co byla prokázána jejich nevina. Jak uvádí Hallebeek, z explicitního upírání církevního azylu pro Židy lze vyvozovat, že v případě jiných osob existoval a byl uznáván.¹⁷⁾

Třetí a nejvýznamnější konstitucí je konstituce císařů Arcadia a Honoria z 27. června 398:¹⁸⁾

„Si quis in posterum servus ancilla, curialis, debitor publicus, procurator, muralculus, quilibet postremo publicis privatisve rationibus involutus ad ecclesiam confugiens vel clericus ordinatus vel quocumque modo a clericis fuerit defensatus nec statim conventionem praemissa pristinae conditioni reddatur, decuriones quidem et omnes, quos solita ad debitum munus functio vocat, vigore et sollertia iudicantur ad pristinam sortem velut manu mox iniecta revocentur: quibus ulterius legem prodere non patimur, quae cessione patrimonii subsecuta decuriones esse clericos non vetabat. Sed etiam hi, quos oeconomus vocant, hoc est qui ecclesiasticas consuerunt

13) Fruscione, *cit. d.*, s. 10-11; Gröll, *cit. d.*, s. 124.

14) Tato konstituce byla přejata do kodexu císaře Theodosia II. (*CTh* 9.45.1).

15) Srv. Hallebeek, *cit. d.*, s. 166-7. Církevní azyl tím však neztratil svůj praktický i pastorační význam – dlužníci byli alespoň ušetřeni tělesných trestů. *Idem*, pozn. 14.

16) I tato konstituce byla přejata do kodexu císaře Theodosia II. (*CTh* 9.45.2). Byla rovněž převzata do Justinianova Kodexu (*CJ* 1.12.1).

17) Hallebeek, *cit. d.*, s. 167.

18) *CTh* 9.45.3.

tractare rationes, ad eam debiti vel publici vel privati redhibitionem amota dila-
tione cogantur, in qua eos obnoxios esse constiterit, quos clerici defensandos
receperint nec mox crediderint exhibendos.“

V ní se okruh osob, kterým se „právo“ na církevní azyl odepírá, značně rozšiřuje, a to zejména o úředníky, kteří zane-
dbali konkrétní veřejné povinnosti. Toto rozšíření zákazu
poskytování azylu bylo tak výrazné, že ve spojitosti s jinými
právními ustanoveními z téže doby vedlo již od šestnáctého
století historiky k závěru, že se jím církevní azyl prakticky
zakazuje. Kartáský koncil z roku 399 dokonce vyslal za císa-
řem misi, jejímž cílem byla obnova církevního azylu a zákaz
vyhánění kohokoli z kostela bez ohledu na to, jakého hříchu
se dopustil.¹⁹⁾ Císař reagoval konstitucí z 25. června 399, kte-
rou africkému místodržiteli nařídil respektovat privilegia
Církve, aniž by ovšem zmiňoval, která to jsou.²⁰⁾

Ze všech těchto skutečností lze i bez důkladného osvětle-
ní dovodit, že koncem 4. století byla praxe církevního azy-
lu natolik zavedena, že stála císaři za legislativní intervenci
i církvi samotné za intervenci, moderně řečeno, lobistickou.
Přesto jde stále spíše o praxi nežli „právo“ (v subjektivním
či objektivním smyslu), neboť jak zmiňované císařské kon-
stituce, tak konstituce pozdější, z počátku 5. století, církev-
ní azyl vymezují pouze negativně (omezením okruhu jeho
možných příjemců, stanovením trestnosti narušení vymeze-
ného území kolem kostela apod.).

Pozitivního vymezení se církevní azyl v císařských konsti-
tucích dočkal až 23. května 431 v konstituci císařů Theodosia
II. a Valentiniána:²¹⁾

„Pateant summi dei templi timentibus; nec sola altaria et oratorium templi
circumiectum, quod ecclesias quadripertito intrinsecus parietum septo conclu-
dit, ad tuitionem confugientium sancimus esse proposita, sed usque ad extremas
fores ecclesiae, quas oratum gestiens populus primas ingreditur, confugientibus
aram salutis esse praecipimus, ut inter templum, quod parietum descripsimus
cinctu, et post loca publica ianuas primas ecclesiae quicquid fuerit interi-
aciens, sive in cellulis sive in domibus, hortulis, balneis, areis atque porticibus, con-
fugas interioris templi vice tueatur. Nec in extrahendos eos conetur quisquam
sacrilegas manus immittere, ne qui hoc ausus sit, quum discrimen suum videat,
ad expetendam opem ipse quoque confugiat. Hanc autem spatii latitudinem
ideo indulgemus, ne in ipso dei templo et sacrosanctis altaribus confugientium
quemquam manere vel vescere, cubare vel pernotare liceat: ipsis hoc clericis
religionis causa vetantibus, ipsis, qui confugiunt, pietatis ratione servantibus.“

Konstituce tak vyslovuje právo azylu obecně pro „osoby
jsoucí ve strachu“ (*timentibus*) a „ty, kteří hledají útočiště“ (*qui
confugiunt*). Restrikce předchozích konstitucí přitom zřejmě
zůstávají v platnosti, neboť tato nová konstituce se k nim nijak
nevyjadřuje a v Theodosiově kodexu je zařazena po jejich boku.
Naproti tomu se zde pozitivně vymezuje okruh míst, kde je
nutno právo azylu dodržovat: patří sem nejen vlastní kostel, ale
rovněž jeho bezprostřední okolí a jiné církevní objekty včetně
domů, zahrad, lázní atd. (*domibus, hortulis, balneis...*). V dalších
ustanoveních této konstituce se zakazuje nošení zbraní v takto

19) Hallebeek, *cit. d.*, s. 171.

20) Wallon, H.: *Du droit
d'asyle*, Paris 1837,
[http://books.google.
cz/mYFDAAAIAAJ](http://books.google.cz/mYFDAAAIAAJ)
(navštíveno 29.
4. 2010), s. 45-6. Tato
konstituce je rovněž
součástí Theodosiova
kodexu (CTh 16.2.34).
Není zcela jasné, zda
se jednalo o císaře
východní říše Arcadia
nebo císaře západní
říše Honoria – Halle-
beek uvádí, že Kar-
táský koncil vyslal
svou misi za císařem
Arcadiem, Wallon
mluví o příkazu císaře
Honoria. Tomu nicméně
bylo v tu dobu pou-
hých 14 let.

21) CTh 9.45.4pr – 9.45.4.3;
přetiskujeme pouze
první část konstituce
uvedenou v CTh jako
9.45.4pr.

vymezené oblasti, přičemž uprchlíci, kteří svoje zbraně neodevzdají, budou (byť až po poradě s biskupem a na příkaz císaře nebo soudu) násilím odvedeni. Konstituce platila nejdříve ve Východní říši a až postupně se její účinnost rozšířila i na Západ.²²⁾

V církevních předpisech bylo azylové právo pozitivně (a ve formě, kterou bychom již mohli nazvat normativní) vysloveno teprve roku 441 na Oranžském koncilu:

„Eos qui ad ecclesias confugerint tradi non portare, sed loci reverentia et intercessione defendi. §. 1. Si quis autem mancipia clericorum pro suis mancipiis ad ecclesias confugientibus crediderit occupanda, per omnes ecclesias districtissima dampnatione feriatur. §. 2. In ecclesia quoque manumissos, et per testamentum ecclesiae commendatos si quis in seruitutem uel obsequium, uel ad colonariam conditionem reuocare temptauerit, animaduersione ecclesiastica coherceatur.“²³⁾

Tedy každý, kdo uprchl do kostela, nesměl být vydán, neboť jej chránila posvátnost místa a intercese. Zde se tak společně objevuje jako element azylu povinnost kleriků pomoci (*intercessione*) s posvátností církevních míst (*loci reverentia*) jakožto dva způsoby či prameny ochrany uprchlíků.²⁴⁾ Oranžský koncil tak výslovně prohlásil intercesi za právní povinnost vůči azylantovi.

Orleánský koncil roku 511 prohlásil, že uprchlíkovi má být zaručena a poskytnuta ochrana a bezpečnost. Koncil přispěl k rozšíření azylového práva tím, že se usnesl na poskytování azylové ochrany vrahům, cizoložníkům a zlodějům. Ti pak nesměli být vyvedeni z kostela ani z obydlí biskupa. Zároveň vydal usnesení, které se týkalo útěku otroků. Podle tohoto usnesení se musel otrok vrátit ke svému pánovi, jakmile obdržel slib beztrestnosti²⁵⁾. Tímto koncilem byly jako azylová teritoria stanoveny kostely, atria, církevní domy (*domus ecclesiae*) a obydlí biskupa (*domus episcopi*).²⁶⁾ Pierre Timbal uvádí: „Je třeba zde vidět přímé propojení azylu a intercese, které se zcela nevytratilo.“²⁷⁾

V praxi intercese hrál biskup, a jeho obydlí jako azylové místo, vůbec důležitou roli. To nám dokládá případ, který se stal v roce 587.

*Kníže Guntram Boso, kterého pronásledoval Childebert [král Austrasie, tedy severovýchodní části merovejské francké říše], uprchl do verdunského kostela, kde požádal o pomoc biskupa Agericha, „qui erat regis pater ex lavacro“ [který byl kmotrem krále].*²⁸⁾

W. Ullmann uvádí, že pramenem církevního azylu byla již prostá pieta posvátného místa, kde jakékoli násilné zacházení s přítomnými bylo obecně vnímáno s nevolí. „Výkon veřejné moci v okolí církevních budov (...) byl takřka suspendován kvůli takzvané posvátnosti místa, reverentia loci, to vše však záleželo na dobré vůli biskupa.“²⁹⁾

22) Hallebeek, cit. d., s. 172-173.

23) Oranžský koncil, kánon 5-6. Citované ustanovení je součástí Graciánova dekretu (D.87 c.6).

24) Hallebeek, cit. d., s. 174.

25) Tato beztrestnost podle Epaonského koncilu z roku 517 měla být garantována, jen pokud se týkala tělesných trestů. Pokud došlo k porušení této přísahy ze strany pána, byl pak tento odsouzen k trestu exkomunikace. Naproti tomu měl ale pán právo otroka z azylu odvést, jestliže otrok nechtěl, přes vykonanou přísahu, opustit azylové místo. Léridský koncil roku 524 rozšířil ustanovení, která se týkala uprchlých otroků na kněze a zakázal dokonce je odvést nebo bit. Pokud kněz jednal v rozporu s ustanovením, pak měl být vyloučen z azylového místa až do odčinění porušení azylu. U Bulmerincq, cit. d., s. 88. Léridský koncil z roku 546 ve svém kanonu 8 zakázal každému klerikovi vyvést nebo bit otroka nebo žáka, který v kostele hledal azyl. Za porušení tohoto ustanovení měl být odloučen z místa, které zneuctil, a odpýkat si toto provinění. U Fruscione, cit. d., s. 48. Pátý orleánský koncil roku 549 (kánon 22) potvrdil již dříve vydaná ustanovení týkající se uprchlých otroků a připojil k nim, že jestliže pán byl odpadlík nebo nevěřící, nemá přísahu vykonat on sám, nýbrž místo něho má vykonat přísahu pravověrný křesťan. U Bulmerincq, cit. d., s. 88.

26) Gröll, cit. d., s. 131-134; Fruscione, cit. d., s. 67; Bulmerincq, cit. d., s. 87.

27) Timbal Duclaux de Martin, P.: *Le droit d'asile*, 1939, s. 136. Cit. dle Fruscione, cit. d., s. 67.

28) Srv. Fruscione, cit. d., s. 68.

29) Ullmann, W.: *Public welfare and social legislation in the early medieval councils*, in: Cumming a Baker (eds.), *Councils and Assemblies*, Cambridge 1971, s. 14

Jeden irský synod v 5. století jako následek útěku do církevního místa určoval výhradně intercesi. Podle papeže Gelasia I. nebylo cílem této intervence jen nalezení úkrytu. Útěk k církvi byl vyjádřením jisté naděje, a uprchlík nesměl být ve své naději na přimluvu zklamán. Papež Řehoř I. Veliký nevykonávání intercese označil za hrubé neplnění biskupské povinnosti, avšak jako první již intercesi omezuje a zakazuje ji ve prospěch veřejného zloděje.³⁰⁾

Postupem doby i ustanovení kánonů koncilů začala prokazovat, že bezvýjimečná ochrana azylových uprchlíků se jevila nepřipustnou. Například druhý Mâconský koncil roku 585 v kánonu 8 sice přiznal uprchlíkovi v azylu nedotknutelnost, avšak nařídil duchovním uprchlíka zasluhujícího si trest vyvést z božího domu pod zachováním důstojnosti posvátného místa. Naproti tomu Remešský koncil z let 626 až 630³¹⁾ stanovil, že církevní trest spočívající v pokání je pro uprchlíka v azylu dostačující a poté měl uprchlík bez dalšího azylové místo opustit, jeho případným pronásledovatelům hrozil trest exkomunikace. V obou těchto ustanoveních nalézáme tak výslovné uznání toho, že azyl neměl být osvobozením od všech trestů a že viník měl být odevzdán světské vrchnosti nebo přinejmenším musel být podroben trestu pokání.³²⁾

Intercesi se také zabývaly španělské koncily 7. století. Roku 633 čtvrtý Toledský koncil podřadil neplnění povinnosti intercese pod trestní pravomoc koncilu. O pět let později šestý Toledský koncil roku 638 uvádí intercesi v souvislosti s existencí azylu, přičemž skrz intercesi mohla být azylantům vyjednána královská milost. Podle tohoto koncilu vlastizrádci, odpadlíci nebo osoby, které byly nebezpečné pro stát nebo osobu krále, měli být exkomunikováni a potrestáni. Pokud utekli do kostela, mělo jim být, vzhledem k posvátnosti místa (*reverentia loci*) a prostřednictvím přimluvy a intervence kněze (*intercessu sacerdotum*), zajištěno ze strany krále shovívavé zacházení.³³⁾ Takový případ je dochován i v historickém pramenu.

*Arián Vavrila, který byl odsouzen pro vzpouru, získal azyl svaté Eulalie. Jeho trest – exil a konfiskace – byl zmírněn [vizigótským králem] Reccaredem tak, že byl spolu s manželkou a dítětem dán [méridskému] biskupovi Mausonovi do otroctví. Biskup obešel zákon a dal mu pod podmínkou konverze svobodu.*³⁴⁾

Také v azylovém kánonu dvanáctého Toledského koncilu z roku 681 zřetelně vystupoval do popředí faktor intercese, přičemž tento koncil zároveň přijal zásady azylového práva. V kánonu 10 *De his qui ad ecclesiam confugiunt faciunt* bylo stanoveno azylové teritorium. Pro uprchlíky, kteří hledali ochranu, byla stanovena ochranná oblast, a to 30 kroků kolem kostela. Opět byl stanoven trest za porušení azylu ve formě exkomunikace a potrestání prostřednictvím krále. Dále bylo stanoveno, že pokud pronásledovatelé vykonali přísahu *juxta priscorum canonum* (podle předchozího práva), pak měli kněží uprchlíky vydat nebo za ně hradit škodu.³⁵⁾

30) Gröll, *cit. d.*, s. 131-134.

31) I Catholic Encyclopedia uvádí, že přesná datace konání tohoto koncilu není známá, a že je pravděpodobně o tentýž koncil, jako ten, který se konal v Clichy v letech 626 nebo 627. [Ott, M.: *Synods of Reims*, in: The Catholic Encyclopedia. Vol. 12, New York 1911, <http://www.newadvent.org/cathen/12730a.htm>, (přístup 17. 4. 2010).

32) Bulmerincq, *cit. d.*, s. 89-90.

33) Gröll, *cit. d.*, s. 131-134; Fruscione, *cit. d.*, s. 48-49; Bulmerincq, *cit. d.*, s. 90.

34) Podle Siebold, M.: *Das Asylrecht der römischen Kirche mit besonderer Berücksichtigung seiner Entwicklung auf germanischen Boden*, Münster 1930, *cit. u* Fruscione, *cit. d.*, s. 48, pozn. 195.

35) Fruscione, *cit. d.*, s. 49; Bulmerincq, *cit. d.*, s. 90.

Pokud jde o Východořímskou říši, úpravu církevního azylu v církevních předpisech zde v těchto dobách nenajdeme. Ve Východní říši, kde bylo propojení veřejné moci a církve mnohem užší než na západě (a to jak v rámci upadající Západořímské říše, tak v okolních barbarských útvarech), církevněprávní zákony k problematice azylu a intercese chybí úplně. Azylové právo tak v Byzanci zůstalo doménou státního zákonodárství.³⁶⁾

Jak známo, v 6. století se východořímský císař Justinian pustil do experimentu rozsáhlé kodifikace všech státních norem. Tato kodifikace se týkala i azylového práva, a to i práva církevního azylu. Azylové právo bylo uznáno a zároveň byla potvrzena nedotknutelnost posvátných azylových míst. Ani odsouzenci nesměli být z těchto míst vyvedeni.³⁷⁾ Avšak zároveň byly vymezeny hranice. Jednotlivá ustanovení zakazovala poskytovat azyl vrahům, cizoložníkům, únoscům panen a hanobitelům křesťanské víry, a zároveň stanovila povinnost tyto osoby dopadnout a vydat k potrestání.³⁸⁾

Další stanovenou povinností bylo, že na posvátných místech měly být vymáhány veřejné poplatky a dávky, v opačném případě musela uspokojit státní pokladnu samotná církev. Na rozdíl od soukromých dlužníků, kterým azylová ochrana v těchto posvátných místech zůstala otevřena, výběrčí daní a všichni zaměstnanci státní pokladny byli z azylové ochrany vyjmuti a při neodevzdání vybraných daní jim byla znemožněna cesta k útěku.³⁹⁾

Podle dalších ustanovení měl být uprchlík z azylu předveden před soud a bylo-li třeba, i odsouzen, a to i přesto, že měl v ruce *salvus conductus* (ochranou listinu).⁴⁰⁾ Bulmerincq uvádí, že po vyslechnutí odsuzujícího rozsudku sice byl odsouzenec přiveden zpět do azylu, avšak tam bylo, s náležitou úctou k azylovému místu, rozhodnutí soudu vykonáno.⁴¹⁾

Jak tedy tyto počátky církevního azylu z přelomu starověku a středověku shrnout? Jednak je zjevné, že ruku v ruce se zrodem církevního azylu se rodila i praxe církevní intercese, přičemž oba tyto módy ochrany uprchlíků se do značné míry překrývaly. Několik koncilů označilo intercesi za významný následek útěku do posvátné ochrany, „*ad misericordiam ecclesiae confugere*“, jak uvádí již první dochovaná písemná zmínka o církevním azylu, kánon Sardického koncilu z počátku 4. století.⁴²⁾ Azyl a intercese byly církví vnímány jako zvláštní podoby jejích pastoračních úkolů, a tedy jako něco, co jí je z podstaty věci vlastní. Proto také aktivně reagovala na pokusy o přílišné omezování azylu ze strany světské moci (viz například zmiňovanou diplomatickou reakci na konstituci z roku 398). Právě svým pastoračním rozměrem se ostatně církevní azyl v tomto období lišil od své zjevné inspirace – pohanského azylu v chrámech jednotlivých božstev a hrochů, jak byl znám a praktikován

36) Fruscione, cit. d., s. 11, pozn. 53.

37) Flor, cit. d., s. 132.

38) Bulmerincq, cit. d., s. 88.

39) Srv. Flor, cit. d., s. 131; Bulmerincq, cit. d., s. 89.

40) Ochranná listina v našich zemích byla především označována jako glejt. „S názvem glejt se setkáváme v dokladu v našich zemích, zdá se, poprvé roku 1383. Doklad podává i latinské synonymum užívající obratu ,conductum vulgari-ter glejt dictum‘, avšak samotný pojem ,conductum‘ sahá do samých počátků českého státu. Do latinské řeči nebyl glejt jinak překládán, než *conductus*, k čemuž přistupovaly většinou přívlastky *securus* nebo *salvus*. Výjimečně bylo užíváno i obratu *securitatis promissio* a *publica fides*. Je třeba dodat, že pojem glejt je starým německým substantivem, znamenající doslovně „průvod“.“ Kliment, J.: Glejty v českém státě, Praha 1928, s. 5.

41) Bulmerincq, cit. d., s. 89.

42) Srv. začátek této kapitoly.

již od helénských dob.⁴³⁾ Nejvýraznějším projevem tohoto pastoračního charakteru církevního azylu byla ostatně právě intercese: úkolem církve a církevních osob nebylo jenom uchránit uprchlíka před bezprostředním pronásledováním, ale také se pokusit *přimluvit* se za něj a tím mu umožnit, aby zůstal v míru, tedy svoboden, i po opuštění ochranného azylového prostoru.⁴⁴⁾ Jenom živý a svobodný hříšník totiž mohl činit pokání a dojít spásy – tak nějak by mohlo znít shrnutí motivů „azylové politiky“ rané církve.

Zároveň je ovšem nutno zmínit, že realizace praxe církevního azylu a intercese v tomto období nebyla bez překážek. Kromě již zmiňovaných tendencí omezovat církevní azyl legislativně zmiňme na závěr i praktické obtíže, které byly s církevním azylem spjaty. Tak kánon 8 Mâconského koncilu z roku 585 mluví doslova o „pseudo-křesťanech“ („*Seudo-christiani*“), kteří si dovolují pohrdat posvátností kostelů a uprchlíky násilně vyvádět („*fugitivos subtrahere*“).⁴⁵⁾

Vrcholný středověk

V období vrcholného středověku dochází k všeobecné právní úpravě azylového práva. Azylové církevní právo je definitivně ukotveno ve sbírce Corpus iuris canonici. Ustanovení podobná těm, která se stala součástí této sbírky, se objevovala již v předešlé době, avšak neměla natolik komplexní charakter.⁴⁶⁾

Azylové právo tak bylo zdůrazněno již roku 813 na Mohučském koncilu. V kánonu 39 stojí:

„Reum confugientem ad ecclesiam nemo abstrahere praesumat neque inde donare ad poenam vel ad mortem, ut honor Dei et sanctorum eius conservetur. Sed et rectores ecclesiarum pacem et vitam ac membra eis obtinere studeant; tamen legitime componat quod inique fecit.“⁴⁷⁾

Tedy bylo zde stanoveno, že nikdo nesmí být vydán z kostela, potrestán nebo popraven. Duchovní mají usilovat o ochranu pokoje a života viníků, tito však jsou povinni zaplatit „pokutu“ za to, co udělali. Ve formě tohoto úsilí tak zde opět nalézáme spojení azylu a intercese.⁴⁸⁾

I přes právní ukotvení, a tedy jisté normativní upřednostnění církevního azylu jakožto samostatného právního institutu, ovšem nadále hrála významnou roli i intercese.⁴⁹⁾ Zvláštní význam duchovní intervence v institutu azylového práva byl zřetelně zdůrazněn taktéž ve světských předpisech, jako tomu bylo například ve Švábském zrcadle⁵⁰⁾ či saském právu, nebo v zákonodárství Karla Velikého.⁵¹⁾

Karlem Velikým byl roku 806 vydán zákon *Divisio Regnorum*, který mimo jiné také upravuje institut intercese:

„Neque aliquis illorum hominem fratris sui pro quibilibet causis sive culpis ad se confugientem suscipiat nec intercessionem quidem pro eo faciat, quia volumus ut quilibet homo peccans et intercessione indigem intra regnum domini sui vel ad loca sancta vel ad honoratos homines confugiat et inde iustam intercessionem mereatur.“⁵²⁾

43) Kořeny a inspirace církve azylu, a to ani těmi řeckými (případně římskými), ani těmi židovskými (biblickými), se zde nicméně nezabýváme – toto téma si zaslouží samostatné důkladné pojednání.

44) Srv. Flor, cit. d., s. 128.

45) Ullmann, cit. d., s. 15.

46) Gröll, cit. d., s. 138.

47) Cit. dle Pegge, S.: *A Sketch of the History of the Asylum, or Sanctuary, from its Origin to the final Abolition of it in the Reign of James I*, in: Kol., *Archaeologia: or, Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*. Vol. 8, London 1787, <http://books.google.cz/VF7oAAAAAMAAJ> (přístup 19. 4. 2010), s. 19.

48) Flor, cit. d., s. 137; Gröll, cit. d., s. 139; Fruscione, cit. d., s. 94 a 128. Přesným charakterem trestu se zde nezabýváme, pro účely tohoto článku je podstatné toliko to, že viník se útekem do azylu nezbavuje zcela své deliktů odpovědnosti.

49) Gröll, cit. d., s. 138.

50) K tomu srov. článek 329 Švábského zrcadla.

51) Gröll, cit. d., s. 140.

52) Cit. dle Fruscione, cit. d., s. 101.

Toto ustanovení představuje omezení intercese, a to tak, že uprchlík mohl použít azylu na posvátných místech a u vážených osob jen uvnitř části říše. Naproti tomu kdo by uprchl z říše Ludvíka do říše Pippina, v žádném kostele nesměl nalézt ochranu.⁵³⁾ Tím se podvazuje „mezinárodní“ dimenze azylu a z církevního azylu se stává pouze jakýsi „vnitrostátní“ právní korektiv.

Zákonodárství Karla Velikého bylo v otázce azylu obecně méně velkorysé, než tomu bylo u předcházejících římských panovníků. Vycházelo ze zásady, že azyl lze přiznat viníkovi, ne však již odsouzenému. Osobě, která ještě nebyla odsouzena, bylo umožněno se domáhat přímluvy kléru a ochrany církve, avšak i tato osoba měla být postavena před soud. Azylová kompetence církve byla tedy respektována, ale neměla bránit světskému soudnímu řízení.⁵⁴⁾

I za měnících se poměrů v době Karla Velikého, která nebyla k uprchlíkům tak nakloněna, hrálo duchovenstvo aktivní roli. Naproti přísnému zákonodárství to byl právě klérus, který se zastával uprchlíků v azylu a snažil se jim zajistit lepší osud. Také historické prameny ukazují, že i když zákon neznal zmírnění trestu, přesto mohlo v návaznosti na intercesi biskupa či jiného klerika nastat. Jiným důsledkem intercese mohlo být i usmíření stran. Zároveň se biskup mohl účastnit soudu a mohl dosáhnout pro delikventy zmírnění trestu, především pak odvrátit trest smrti.⁵⁵⁾

Celkově tak byl dán prostor pro přimlouvající se intervenci ze strany církve, která dokonce i ve prospěch spiklenců proti panovníkovi mohla dosáhnout zmírnění trestu. Uvedeme alespoň jeden případ, který toto dokládá:

„Thuringi namque timore perterriti ad corpus beati Bonifacii martyris confugerunt, ut per merita venerationemque ipsius sancti rex relaxaretur illis noxam, dolum, insidiasque quae praeparare conati fuerant. Porro pater monasterii ileus consolabatur eos verbis Pacifici dulcisque sermonibus, per nuntiumque suum intimativ haec omnia regi ...et exinde exiliati, et fluc evulsi esse cognoscuntur oculi zrum“.

Roku 786 nějací Duryňkové, kteří se spikli proti Karlu Velikému, uprchli do Fuldy. Opat se za ně přimluvil a byl jim darován život. Avšak byli jim vypíchnuty oči a byli poslání do vyhnanství.⁵⁶⁾

Praxi azylu a intercese této doby lze nejlépe ukázat na dalších případech. Významným pramenem jsou tzv. Einhardovy⁵⁷⁾ dopisy, ve kterých se on, a někdy i jeho žena Imma, přimlouval za konkrétní osoby, a které byly napsány v letech 823 – 840. Nutno ovšem dodat, že Einhard ani Imma nebyli kleriky⁵⁸⁾, nýbrž pouze „zřizovateli“ baziliky svatých Marcellina a Petra na svém panství v hessenském městě Seligenstadt (původně Mühlheim či Obermühlheim).⁵⁹⁾

„Dilectissime sorori Blidthrut Imma amica et bene cupiens tua aeternam in domino salutem.

53) *Tamtéž*, s. 101.

54) *Tamtéž*, s. 94.

55) *Tamtéž*, s. 127–128.

56) **Fruscione**, cit. d., s. 128–129. Fruscione cituje latinský text podle **Pertz, G.H. (ed.): Annales Nazariani**, MGH Scriptorum I, Hannover 1826, s. 41–2.

57) Einhard – významná postava na dvoře Karla Velikého. Představitel dvorské školy, Karlův životopisec, ale také znalec architektury či vychovatel a rádce mladého císaře Lothara. U **Fruscione**, cit. d., s. 105.

58) Podle Catholic Encyclopedia se však po smrti své ženy Einhard uchýlil do benediktinského kláštera v Seligenstadtu (který rovněž zřizoval) a dožil zde jako jeho opat, byť není jisté, zda byl kdy vysvěcen za kněze. **Schlager, P.: Einhard**, in: The Catholic Encyclopedia. Vol. 5, New York 1909. <http://www.newadvent.org/cathen/05366b.htm>, navštíveno 19. 4. 2010.

59) **Fruscione**, cit. d., s. 105. Jednotlivé listy a jejich překlad přebíráme z **Fruscione**, cit. d., s. 106 a násl., přičemž jejich překlad na několika místech rozšiřujeme a doplňujeme. Latinské texty Fruscione cituje podle **Einharti Epistolae**, MGH Epist. V, Kar. Aevi III, 1899.

Quidam servus vester de Makesbah nomine Wenilo quandam liberam feminam accepit sibi in coniugium; et modo timendo iram vestram simul et domini sui Albuini confugit ad limina sanctorum Marcellini et Petri. Pro quo rogo caritatem tuam, ut mea vice apud illum intercedere digneris, quatenus ei liceat cum sua et tua gratia feminam illam, quam accepit, habere. Opto, ut semper bene valeatis.“

Imma, Einhardova žena, se přimlouvala u Blidthruty, manželky knížete Albuina, za jednoho otroka, který se oženil se svobodnou paní bez svolení svého pána, načež se uchýlil „k prahu“ svatyně svatých Marcellina a Petra.

„Dilectissimo amico nostro Hattoni glorioso comiti Einhartus eternam in Domino salutem.

Qidam homo vester nomine Hunno venit ad limina sanctorum Marcellini et Petri, veniam postulans pro eo, quod conservam suam, ancillam vestram, sibi in coniugium sociasset sine vestra iussione. Propter hoc precamur benignitatem vestram, ut a vobis indulgentiam de hoc facto percipere mereatur, si delictum eius venia dignum fuerit inventum. Opto, ut semper bene valeatis in Domino.“

Einhard se přimlouval za dva otroky, kteří se oženili bez svolení svých pánů. Zajímavé rovněž je, že dle latinského textu „člověk“ Hunno „k prahu“ svatých Marcellina a Petra „přišel“ (nikoli již tedy že by se tam přímo uchýloval), a požádal o přimluvu za sebe i za svého (zjevně nepřítomného) spoluotroka. Jde tedy o takřka čistou žádost o intercesi bez spojitosti s azylem, vyjma toho, že se odehrála na posvátné půdě (což ovšem mohlo mít i čistě praktické důvody).

„Magnifico et honorabili atque inlustri viro Popponi gratioso comiti Einhartus in Domino salutem.

Duo pauperes homines confugerunt ad limina beatorum Christi martyrium Marcellini et Petri, fatentes se culpabiles esse; qui in presentia vestra convicti fuerunt de quodam furtu, quo commiserunt furando feramina in dominica foraste; cuius partem compositionis iam solverunt, et adhuc solvere debent. Sed, ut asserunt, non habet unde solvere propter paupertatem suam. Proinde precamur benignitatem vestram, ut eis propter amorem Christi martyrium, ad quos confugerunt, in quantum possibile est, parcere dignemini, ne penitus pereant per huiusmodi culpam, sed potius sentiant sibi apud vos profuisse, quo ad sanctorum martyrum sepulchra confugerunt. Opto, ut semper bene valeatis in Domino.“

Einhard se přimlouval u knížete Poppona za dva muže, kteří utekli do azylu kostela svatých mučedníků Marcellina a Petra. Lovili v panském lese, což byl zločin, za který dle kapituláře Missorum Generale z roku 802 náležel trest. Byli odsouzeni k úhradě „pokuty“, avšak pro svou chudobu nemohli celou sumu zaplatit.

„Dilecto amico nostro Marchrado glorioso vicedomno Einhartus aeternam in domino salutem.

Duo servi sancti Martyni de villa Hedabahc nomine Williramnus et Otbertus confugerunt ad limina beatorum Christi martyrum Marcellini et Petri, pro eo quo frater eorum quandam socium suum occidisset, rogantes, ut eis liceat solvere illum werregeldum pro fratre suo, et ut ei membra perdonentur. Proinde rogamus dilectionem tuam, ut, in quantum possibile est, ei parcere digneris propter amorem Dei et sanctorum eius, ad quorum limina cofugerunt. Opto, ut semper bene valeas in Domino.“

„Domino sancto et merito venerabili N. reverentissimo Einhartus peccator.

Quidam servus sanctae Mariae nomine N., ad vestrae sanctitatis pertinens potestatem, venit ad limina beatorum Christi martyrum Marcellini et Petri, veniam petens pro scelere, quod commisit interficiendo socium suum propter scandalum, quod inter eos fuit exortum. Proinde precamur sanctitatem vestram, ut ob reverentiam eorundem martyrum, ad quorum limina confugit, ei parcere dignemini, ut indulta membrorum integritate verberumque pena liceat illi solutione pecuniae componere atque emendare, quod mala voluntate commisit. Optamus sanctitatem vestram semper in Christo bene valere, sanctissime ac reverentissime pater.“

Einhard se pokusil zachránit život jednomu otrokovi, který spáchal vraždu a hledal azyl v kostele. Přimlouval se za něho u tzv. vicedomina a u biskupa (proto dva dopisy) tak, aby bratři viníka mohli za něj zaplatit pokutu (tzv. wergeld).

Einhard tak svou prosbou v těchto dopisech apeloval na křesťanskou ctnost, tedy na *caritas* a *benignitas*, které představovaly původní základy azylového práva. Výslovně jako rogo caritatem tuam nebo precamur benignitatem vestram byly požívány dokonce pro azylanty, kteří již byli odsouzeni. Opakující se slova parcere dignemini (což lze přeložit

jako *důstojně ušetřit*) potvrzují jeho pokusy změnit tresty smrti a tělesné tresty na trest pokuty (wergeldu), ale také zabránit odsouzení nebo dokonce již účinné odsouzení zmírnit. Jak uvádí Fruscione, další osud těchto kauz neznáme.⁶⁰⁾ Z toho, že Einhard takovýchto intervencí využíval opakovaně, lze ovšem usoudit, že šlo o praxi přinejmenším zavedenou, ne-li zaručeně úspěšnou.

Jiný případ se udál v Anglii mezi lety 984-1000 za časů abatyše Wulfthryth a krále Ethelreda:

„Item latrone ad hoc cenobiale asilum confugiente, illustris domina, presumens de Domini protectione et suffragiis beate filie, clausas post eum portas iussit reserare, statimque Pharaonica audacia insequentes satellites regii iugi sunt cecitate damnati; latronem uero regis Etelredi fauore Wlfrudis dimisit in pace. O fidei constancia, que persecutores non exclusit, set ultro admissos inclusit, intra muros magis hostem cepit, et in manu forti predam uenantibus excussit“.

Z tohoto pramenu se dozvídáme, že král na přimluvu urozené paní (*illustris domina*), tedy abatyše, udělil milost zloději, který v jejím klášteře našel azyl. Zde je ukázán azyl ve spojení s institutem udělení milosti, a dále tento případ poukazuje na důležitost postavení a věhlasu pro úspěch intercese přimlouvajících se duchovních.⁶¹⁾

I ve vrcholném středověku byla vydána řada konciliárních ustanovení, která se týkala intercese a práva azylu. Například pro porušitele azylu byla podle Treburského koncilu z roku 895⁶²⁾ stanovena kromě trestu exkomunikace ještě finanční pokuta ve výši 900 solidů, kterou byl povinen zaplatit biskupovi. Tento koncil také rozšířil azylovou ochranu na cizoložnice. Cizoložnice uprchlá k biskupovi, kterou manžel zamýšlel předat světskému soudu k vynesení rozsudku smrti, mohla být muži vydána jen tehdy, když ji slíbil bezpečí života.⁶³⁾

Podle londýnského koncilu z roku 1142 podléhal narušitel azylu výlučně soudu papeže.⁶⁴⁾

Význam intercese se projevuje ještě i na konci středověku v kánonech různých koncilů, jako tomu bylo například v kánonech Pražského koncilu z roku 1349 (kánón 49)⁶⁵⁾ nebo Paspovského koncilu z roku 1470 (kánón 33).⁶⁶⁾

Z toho všeho vyplývá, že intercese měla během celého období středověku z hlediska církevního azylu praktický význam. Ve spojení s osobní ochranou přimluvce představovala zvláštní osobní ochranu ze strany církevních představitelů.

Význam a důležitost intercese a církevního azylu zdůrazňovali a přiznávali v plné míře i papežové, kteří v tomto směru vydávali příslušná nařízení. Rozdíl od konciliárních ustanovení či předpisů světské vrchnosti je principiálně nepatrný. Téměř všechna papežská nařízení mají stejný charakter. Totiž stále více omezují azylové právo.⁶⁷⁾

60) **Fruscione**, *cit. d.*, s. 108.

61) **Fruscione**, *cit. d.*, s. 155-156.

62) Roku 895 se zde k synodu sešlo 26 biskupů s doprovodem, srv. http://www.trebur.de/html/kultur/geschichte/kuf_geschichteI.htm (navštíveno 9. 4. 2010).

63) **Bulmerincq**, *cit. d.*, s. 90.

64) *Tamtéž*, s. 94.

65) Šlo o první provinciální koncil (synodu) nově vzniklé české církevní provincie. **Raban, M.**: *Sněm české katolické církve. Obnova synodality*. Kapitola Česká moravskostředověké sněmy, Praha 2000, <http://snem.cirkev.cz/index64be.html?menu=138&pub=7&id=25> navštíveno 19. 4. 2010.

66) **Gröll**, *cit. d.*, s. 140.

67) Knásledujícím odstavcům, poukazujících na omezování církevního azylu pro jednotlivé osoby ze strany církve, srov. zejména **Widder, A.**: *Kirchliches und weltliches Asylrecht und die Auslieferung flüchtiger Verbrecher*, in: *Archiv für Kirchenrecht*, Freiburg 1898, Bd. 78, s. 30-31; **Bušek, V.**: *Učebnice dějin práva církevního*, Bratislava 1929, s. 154; **Hinschius, P.**: *System des katholischen Kirchenrechts*, Teil IV., Berlin 1888, s. 394 a 397; **Flor**, *cit. d.*, s. 140-141; **Babo**, *cit. d.*, s. 111-123; **Gröll**, *cit. d.*, s. 242; **Bulmerincq**, *cit. d.*, s. 91.

Již roku 1059 papež Mikuláš II. vyloučil z církevního azylu lupiče. V jeho nařízení bylo dále stanoveno, že kdo by porušil hranice azylové ochrany (čtyřicet kroků okolo velkých kostelů a třicet kroků okolo malých kostelů a kaplí) a uvnitř této ochranné oblasti napadl uprchlíka, bude potrestán exkomunikací. Toto nařízení prostorově rozšířilo okruh působnosti azylového práva a zajistilo jeho vykonávání hrozbou trestu.

Inocenc III. pokračoval v linii, která započala v 11. století, a v roce 1200 připustil možnost potrestání i u těch zločinců, kteří vyhledali azyl, zároveň se ale snažil garantovat ochranu před trestem smrti a tělesnými tresty. Jen pouliční lupiči a ti, kteří v noci pustoší pole, byli z práva azylu vyloučeni.

Roku 1230 Řehoř IX. vyňal z ochrany církve lidi, kteří se dopustili útoků proti druhému v kostelech; nikdo se neměl dovolávat ochrany své osoby, když toto právo druhému upřel, navíc na posvátném místě.

Krátce nato zakázal papež Inocenc IV. ukrývat v kostelech úkladné vrahy, iniciátory vražd, podněcovatele nebo jejich pomahače, a to pod pohrůžkou trestu pro ty duchovní, kteří by nařízení nerespektovali.

V roce 1418 papež Martin V. přiznal vévodovi brabantskému a městu Brusel právo vyvést z azylu po právu usvědčené lupiče, zloděje, pustošitele polí a úkladné vrahy, avšak s předem vyžádaným souhlasem duchovenstva a bez krveprolití. Vyšetřování zločinů však plně ponechává v rukou biskupů.

Roku 1434 byl uzavřen konkordát mezi utrechtským biskupem a Filipem Burgundským, ve kterém, v souladu s dřívějšími nařízeními, byli z azylového práva vyjmuti vrazi a velezrádci.

Papež Julius II. v nařízení pro Anglii z roku 1504 rozšířil seznam důvodů, pro něž mohl být azylant vydán, ještě o *crimen laesae maiestatis*, tedy o politická provinění.

Když se ukázalo, že se nepodaří upravit azylové právo na tridentském koncilu, vydal Řehoř XIV. v roce 1591 konstituci *Cum alias*, která přinesla vylepšení azylového práva s přihlédnutím k právu lennímu, dále však silně hájila autoritu a moc církve proti státu. Kostelům, klášterům a posvěceným místům zásadně přiznala právo poskytovat azyl, avšak opět lupiči, pustošitelé polí, ti, kteří na posvátných místech někoho zabili či zmrazili, zrádní a úkladní vražedci, kacíři a političtí zločinci byli z azylového práva vyloučeni.

Za důvod omezování církevního azylového práva lze označit nárůst církevních azylových míst, do kterých se uchýlovaly nejen osoby, kterým byla způsobena křivda, ale i nebezpeční zločinci, kteří se tak vyhýbali zaslouženému trestu a tudíž docházelo k porušování veřejného pořádku, snižování veřejné bezpečnosti a rostlo tak zneužívání církevního azylu z jejich strany. Uprchlíci zůstávali na azylových místech často po dlouhou dobu, několik měsíců až řadu let, a k opuštění církevního azylu se nechali přimět v podstatě jen tehdy, pokud jim byl dán příslib udělení milosti.⁶⁸⁾

68) Srov. Flor, cit. d., s. 140.

Kromě otázky zneužívání církevního azylu se zde projevily další podstatné důvody pro omezování církevního azylu. Jedním z těchto důvodů bylo, že církevní azyl představoval pro církev velké finanční břemeno, které se především projevovalo v tom, že aby byly zajištěny dostatečné ubytovací kapacity pro pobyt uprchlíků, musely být stavěny i zvláštní budovy, které se navíc musely neustále udržovat. Dalším důvodem bylo zaoptimování uprchlíků ve formě stravy, zásobování, prostředků k léčení, které šlo opět k tíži církve. V neposlední řadě hrál pro omezení církevního azylu její postoj k udělování trestu smrti. Církev totiž postupem doby začala odstupovat od zásadního odmítání trestu smrti. Dochází tak k situaci, kdy církev ustupuje naléhání světské moci a vydává uprchlíky ze svých azylových míst, tedy ze své ochrany, světským soudním orgánům.⁶⁹⁾

Novověk

S dokončenou kvalifikací církevního institutu azylu ustoupila církevní intercese jako taková v praxi azylového práva do pozadí. Jen ojediněle na ní upomínaly formalities při vydávání osob z azylu, např. vystavení azylových reverzů, které byly podle církevního práva vyžadovány při vydávání azylantů do rukou světské moci a které zaručovaly návrat azylanta do azylu po skončení procesu. Avšak intercese byla ještě příležitostně zmiňována i v právních ustanoveních týkajících se azylu, a ani její uplatňování v praxi a v běhu obyčejného života nelze zcela přehlédnout. Institut intercese si tak podržel jistý význam i ve své vlastní funkci.⁷⁰⁾

Význam intercese naopak opět začal růst současně s tím, jak bylo stále více omezováno či rušeno azylové právo. Neboť nebylo vyloučeno, že v případech, kdy se nemohla prosadit azylová ochrana, prosadila se přimluva, na základě které pak byla udělena milost.⁷¹⁾

A tak v době, kdy se chýlil institut církevního azylu ke svému zániku, byla často zmiňována „biskupská“ intervence. To nám dokládá celá řada doložených případů – zmiňme alespoň pár pro ukázkou:

Roku 1747 utekl jistý voják z posádky knížete Kolowrata do augustiniánského kláštera ve Vídni s tím, že někoho zabil. Převor, který vycítil, že muž hledá jen způsob jak dezertovat, se následující den za něj přimluvil u plukovníka, který ho bez jakéhokoli potrestání poslal zpátky k jeho spolubojovníkům.⁷²⁾

Roku 1748 utekl opět do kláštera augustiniánů ve Vídni příslušník pěchoty ze stejného regimentu, který o sobě tordil, že krátce předtím během boje bodl svého spolubojovníka bajonetem mezi žebra. Následující den, kdy se rozneslo, že raněný muž zemřel – což se údajně nestalo – převor kláštera požádal arcibiskupa, aby se přimluvil za dotyčného dezertéra u velitele pluku. Arcibiskup prosbě představeného kláštera vyhověl a tak mohl převor devět dní po činu přivést provinilce k vrchnímu veliteli, který mu podmíněně odpustil doživotní trest a namísto toho ho potrestal jen krátkodobým, několikahodinovým vězením.⁷³⁾

69) *Tamtéž*, s.140.

70) *Gröll*, cit. d., s.141.

71) *Tamtéž*, s.142.

72) *Loidl*, F.: *Über Desertation und Asylrecht im XVIII. Jahrhundert*, in: *Unsere Heimat* 27, Wien 1956, ročník 27, s. 172.

73) *Tamtéž*, s. 172.

Roku 1768 intervenoval olomoucký biskup za jakéhosi Johana Gal-la. K intervenci se také připojila římská Poenitentaria, když se tento uprchlík, který dezertoval a zranil strážce, který ho chtěl zajmout, uchýlil do Říma a tam za svůj čin činil pokání. Referent nejvyššího soudu navrhoval v jeho případě udělení milosti, přičemž mezi dalšími uváděl jako motiv k udělení milosti církevní intercesi. Poté, co hlavovala ve prospěch udělení milosti také státní rada, byl tento návrh schválen samotnou císařovnou Marií Terezií.⁷⁴⁾

Roku 1771 se s úspěchem přimluvil opat Reynerus za vražedkyni jménem Hinkarová, která byla zemským soudem ve Vitorazu odsouzena k trestu smrti.⁷⁵⁾

Roku 1744 intervenoval s úspěchem seckauský biskup za jakéhosi leibnitzana Einnehmera Peritzhofa.⁷⁶⁾

Roku 1775 dosáhl probošt, pod jehož pravomoc spadala též správa chudobince v Horním Rakousku, že původní trest smrti, který byl udělen za několikanásobné žhářství odsouzené dvanáctileté Kateřině Geigerin, byl díky žádosti podané císařovně Marii Terezií proměněn na čtyřletý trest v káznici.⁷⁷⁾

Úspěš i jistý Rudolf Iseli, který unikl uvěznění útekem do církevního azylu v Curychu. Na přimluvu biskupa mohl spoléhat na azylové místo – oproti uložení „útěchy“ 500 guldenů a příslibu, že neopustí Curych a po případném odsouzení bude vydán. Nakonec byl vynesen osvobozující rozsudek.⁷⁸⁾

Avšak byly i takové případy, kdy církevní intercese nepomohla:

V roce 1763 marně intervenoval s přimluvou kardinál Albani za dezertujícího hraběte.⁷⁹⁾

Již ke konci středověku a především pak v období novověku přestává být církevní azylové právo uznáváno státem. Stát pokládal ochranu uprchlíka ze strany církve v jejím azylu před jeho zásahem za neslučitelnou se svou trestní pravomocí, a zároveň trval na neslučitelnosti církevní ochrany se samotným právem udělení milosti.

Zrušení církevního azylového práva opřel stát také o argument, že funkce církevního azylu se neshoduje s důstojností a účelem posvátných míst. Starost o zachování důstojnosti církevních prostorů byla základem početných ustanovení směřujících k ochraně kostelů a hřbitovů od vnějšího světa pro účely kultu. Tato ustanovení se nejdříve neúmyslně, později plánovitě obrátila proti azylu a zdůraznila povinnou úctu k posvátnému místu oproti myšlence azylu. Tato úcta zůstala také po zrušení azylového práva. Formálně sice církevní „místa míru“ nezaručovala ochranu uprchlíka, ta ale nadále trvala, i když došlo k oslabení jejího kořene pouze na *reverentia loci*. To mělo praktický význam. *Reverentia loci* při každém donucovacím opatření ukládala státu zdrženlivost k církvi.⁸⁰⁾

Další argumentace mířila na vydávání⁸¹⁾ azylantů a na azylové řízení, které ještě dlouho, až do 18. století, bylo v rukou církevních orgánů. Světská vrchnost a jurisprudence argu-

74) Gröll, cit. d., s. 142.

75) Tamtéž, s. 142-143.

76) Tamtéž, s. 143.

77) Reinhardt, R.: Die Beziehungen von Hochstift und Diözese Konstanz zu Habsburg-Österreich in der Neuzeit, Wiesbaden 1966, s. 269.

78) Babo, cit. d., s. 115.

79) Gröll, cit. d., s. 142.

80) Flor, cit. d., s. 143.

81) Příkladem konfliktu mezi světskou mocí a církví při vydávání azylanta nám dokládá např. listina z 6. listopadu 1693, ve které Václav Vojtěch ze Šternberka, prezident nad apelačními, kárá právo kláštera Matky boží pod řetězem na Menším městě Pražském, že se „zpěčovalo vydati právu Menšího města Pražského Václava Pelikána“, který měl být vsazen do vězení. NA, Menší fondy a sbírky různé provenience, Parisova sbírka, č. 287.

mentovaly proti tomu tak, že na azylové právo má být nahlíženo jako na projev zeměpanského udělení milosti popř. potvrzení práva. Muselo tedy existovat rozhodnutí o uznání či neuznání azylové způsobilosti deliktu. Toto mělo být ponecháno zeměpánům jako nejvyšším soudcům, popřípadě jejich justici a správním orgánům.⁸²⁾

Od 16. století v celé Evropě sílil tlak raně novověkých států na omezení, popřípadě zrušení církevního azylu. Vynořovaly se argumenty,⁸³⁾ že církevní azyl zasahuje do právního řádu státu. Podle nich nebyla církev kompetentní k poskytování azylu. Na zákony církevního azylového práva bylo možno nahlížet jako na „nepřímé státní zákony“, a proto prý mohly být kdykoli státem měněny.⁸⁴⁾ Modernímu státu šlo především o postátnění trestní justice, tedy o prosazení své justice a mocenského monopolu.

Mnoho evropských států tak odstranilo církevní azyl již v 16. století nebo ho tak silně omezilo, že byl de facto nefunkční.⁸⁵⁾

K jednostrannému ukončení institutu církevního azylu došlo například ve Francii roku 1515 rozhodnutím francouzského krále Ludvíka XII., definitivně byl pak zrušen nařízením Františka I. z roku 1539.

Ve Švédsku bylo církevní azylové právo zrušeno roku 1528.

V 16. století anglický král Jindřich VIII. rozhodl o zrušení azylu na církevních místech a místo nich určil sedm „azylových měst“. Institut církevního azylu byl pak v Anglii téměř se stoletým opožděním zrušen roku 1625.

Církevní azylové právo bylo rušeno i v takové baště katolické autority, jakou bylo Španělsko. Již v roce 1570 španělský král Filip II. nařídil zrušení církevního azylu, avšak skutečná implementace tohoto rozhodnutí musela počkat do roku 1835.

Benátská republika v 16. století ještě zachovávala azylové právo, avšak jen pro pachatele lehčích přečinů. Proto zároveň bylo dodržování tohoto práva vyžadováno od nejvyšších soudů, nikoliv od soudů vyšších, neboť ty rozhodovaly o těžkých zločinech.

V Toskánsku bylo azylové právo de facto odstraněno nařízením Leopolda I. z roku 1769, podle kterého „všichni uprchlíci v církevních azylech mají být pozatýkáni a s co nejmenším rozruchem odvedeni do státních věznic, s výjimkou civilních provinilců“. Nakonec bylo Leopoldem I. zrušeno církevní azylové právo i pro civilní provinilce. Proti tomuto zrušení neprotestoval ani pasovský biskup.

V Portugalsku byl církevní azyl zrušen roku 1748, v Prusku roku 1794 (skrz všeobecné zemské právo,

82) Příklad azylového řízení v rukou církve nám dokládá listina pražského arcibiskupství z roku 1723, ve které se označuje, že „Jos. Liebmanovi, který zabil Karla Součka, bylo po jeho výslechu přiznáno právo azylu“. NA, Fond Staré české místo-držitelství, sign. 1723/IV/m/8.

Ještě roku 1725 probíhalo vyšetřovací řízení u církevního soudce, který konstatoval zločin a kvalifikoval azylovou způsobilost pachatele.

Od roku 1750 byli azylantí umísťováni ve zvláštním „kněžském“ vězení, ale výslech prováděla již světská justice. Avšak rozhodnutí o azyl, posuzování azylových důvodů, popř. zjištění deliktu nehodného azylu a vydání azylantů zůstávalo zásadně na církevních úřadech případně na biskupovi. Světské justiční orgány musely formálně o azylanta zažádat rekvizici podepřenou výkladem důvodného podezření. Pokud azylantí byli vydáni, musela světská vrchnost v azylovém reverzu upustit od hrdelního potrestání (trestu smrti a tělesných trestů). Azylantí, kteří byli světské moci vydáni, mohli počítat nejvíce jen s *poenae extraordinariae*. K tomu srov. Härter, K.: *Vom Kirchenasyl zum politischen Asyl: Asylrecht und Asylpolitik im frühneuzeitlichen Alten Reich*, in: *Das Antike Asyl*, Köln 2003, s. 311-312.

83) Vrcholným, byť do značné míry specifickým příkladem vědecké argumentace proti církevnímu azylu je stať anglického reverenda Samuela Peggeho z roku 1785 (Pegge, cit.d.). Odhlédneme-li od otevřeného nepřátelství vůči „papežství“ (poper), která odráží jak dobu, tak místo vzniku této statě, jde o podivuhodně důkladný pokus o zmapování historie a původu institutu azylu obecně i specificky v rámci Anglického království.

část II., článek 11, § 175), ve Švýcarsku v roce 1798, ve Württembersku nařízením z 28. května 1804, v Bavorsku roku 1818, v Sasku mandátem z 19. února 1827.

V českých zemích se církevní azylové právo udrželo až do 18. století, kdy následně bylo omezeno tereziánským nařízením z května 1752, které prohlašovalo: ... *vzhledem k tomu, že duchovenstvo poskytuje domnělou kostelní ochranu i uprchlíkům, tedy také úmyslným podvodníkům, pašerákům, neplatičům mýtného, nebo defraudantům, a právnímu řízení justice se hromadně vyhýbají, avšak je všeobecně známo, že takovým zločincům jus asyli tím méně může náležet [...] ordináři mají dle toho náležitě poučit duchovní, aby takovým lidem neposkytovali azyl, nýbrž je sami v případech jejich neoprávněného útěku do kostelů či klášterů vydali světským soudům...*⁸⁶⁾ a nařízením z října 1752, kde se uvádí, že ... *ti, kteří v budoucnu uprchnou do kláštera, avšak uvnitř azylu se neradují hledaní delikventi a azylantů pod záminkou, že se neví, kdo takový je k extradici [...] tak bylo generálně nařízeno, že vyjímání a přebírání náleží v městech pražských městským setníkům a na venkově setníkům krajským...*⁸⁷⁾

Azylovým patentem z roku 1775 bylo právo azylu omezeno jen na prostory, ve kterých se přisluhovalo svátostmi nebo kde byla uschována svátost oltářní, avšak z práva azylu byli vyloučeni: *rouhači, pomlouváči Svatého otce, původci neúmyslného zabití, svatokrádežníci, vrahové, pouliční lupiči, ti, kteří v noční době kradou nebo pustoší polní plodiny, úkladní vrahové, ti, kteří chtěli sami spáchat úkladnou vraždu nebo k ní napomáhali, nebo si vraždu u jiného objednali, ti, kteří se dopustili urážky světského majestátu, ti, kteří jsou vinni spiknutím nebo vzpourou proti státu, velezrádci, penězokazové, každý, kdo padělá pečeť, ten, kdo padělá razítko na dokumentu a veřejné listině, traviči studní, pramenů a jiných vodních nádrží a pastvin, žháři, ten, kdo kradе v době požáru, nedostatku vody, povodní, ztroskotání lodi nebo v časech podobných útrap, defraudanti veřejných peněz, vražedkyně dětí a ty, které si přivodí potrat či jen tomu pomohou, únosci panen, ten, kdo napomůže útěku z vězení, bankrotáři, neplatiči mýtného a cla, vojenští zběhové.*⁸⁸⁾

Nakonec bylo v našich zemích církevní azylové právo mlčky zrušeno zákonodárstvím Josefa II.⁸⁹⁾

V církevním právu došlo v tomto období rovněž ke značnému vývoji. V souladu s centralizací zákonodárné moci v rukou papeže tento vývoj probíhal spíše formou papežských konstitucí než konciliárních kánonů.

Roku 1725 vydal Benedikt VIII. konstituci *Ex Quo Divina*, která vyloučila z práva na poskytnutí azylu vedle vrahů samotných také iniciátory vražd, pachatele násilností proti lidem hledajícím azyl, pachatele násilností na azylových místech, padělatele papežských listin, osoby, které falšovaly a poškozovaly měnu, a též osoby, které se

84) Srv. **Babo**, cit. d., s. 128.

85) K následujícím odstavcům, popisujících rušení církevního azylu v jednotlivých zemích, srv. zejména **Maaß, F.**: *Der Josefismus. Entfaltung und Krise des Josefismus 1770-1790*, Wien 1953, Band II., s. 32; **Hinschius**, cit. d., s. 396-397; **Härter**, cit. d., s. 306; **Babo**, cit. d., s. 131; *Ottův slovník naučný*. Díl II., Praha 1997, s. 231; **Morgenstern**, cit. d., s. 82; **Flor**, cit. d., s. 31.

86) Reskript M. Terezie z 10. května 1752, NA, Fond Rescriptorium, sign. 2958, s. 46-49 (přel. AL); K tomu srv. také **Jaks, P. K.**: *Gesetzlexikon im Geistlichen, Religion und Toleranzfache 1600-1800*, Prag 1828, s. 361.

87) Reskript M. Terezie z 21. října 1752, NA, Fond Rescriptorium, sign. 2769, s. 53-64 (přel. AL). K tomu srov. také **Jaks**, cit. d., s. 362.

na těchto mincovních deliktech jinak účastnily, a pachatele loupežných vražd.

Konstitucí *In supremo institutae* papeže Klementa XII. z února 1735 bylo oproti ustanovením papežů Řehoře XIV. a Benedikta VIII. podstatně usnadněno vydávání pachatelů světské moci. K těmto výjimkám z práva na azyl se přihlíželo také v případech, kdy byly zjištěny při předběžném řízení pouhé indicie, že se žadatel o azyl dopustil některého z výše uvedených prohřešků. V takovém případě církevní činitelé vydali uprchlíka světské moci, avšak pod přísahou, že světská moc uprchlíka vydá zpět, pokud se podezření nepotvrdí.

Obdobně vydal Benedikt XIV. 15. března 1750 konstituci *Officii nostri ratio*. Tato konstituce opět zakazovala používat „vyhladovění“ jako nástroj, jak donutit ukrytého opustit svůj azyl, a též umožňovala vydání uchazeče o azyl světské moci. V případě zjištění, že žádný zločin nespáchal, musel být ovšem vrácen zpět do azylového místa.

Podle papežského zákonodárství bylo azylové právo od roku 1831 sice podstatně zredukováno na území církevního státu, ale ještě v článku 15 rakouského konkordátu z roku 1835 se zachovávalo církevní azylové právo kostelů potud, „pokud to připouští požadavky spravedlnosti a veřejná bezpečnost“⁹⁰⁾

Roku 1862 a 1881 římská kurie uzavírá konkordát s Ekvádorskou republikou s poukazem na azylové právo. V článku 10 této smlouvy bylo stanoveno: „*Ut honoretur domus Dei, qui est Rex regum et Dominus dominantium, sacrorum templorum immunitas servabitur, in quantum id publica securitas et ea, quae iustitia exigit, fieri sinant*“. Ochrana svatostánku tak byla podmíněna výhradou veřejné bezpečnosti a požadavků spravedlnosti. Dále podle této smlouvy byl již farář kompetentní ke svolení vydat zločince.⁹¹⁾ Toto zmíněné ustanovení se nachází ve stejném znění výše uvedeného článku 15 konkordátu s Rakouskem.⁹²⁾

Podle nové kodifikace církevního práva (kánon 1179 CIC/1917)⁹³⁾ v principu trvalo církevní azylové právo nadále. Definitivně se církev vzdala práva azylu roku 1983 zrušením předchozího Kodexu (kánon 6 § 1 CIC/1983 ruší CIC/1917, přičemž CIC/1983 žádné ustanovení o církevním azylu neobsahuje).⁹⁴⁾ V kodexu se slovo *intercessio* vyskytuje, ale jen na jednom místě, a to v kánonu 1186 ve vazbě na přímluvu svatých.

Závěr

Jak jsme na předchozích stránkách předvedli, církevní azyl a intercese jsou instituty, které se prolínají historií římskokatolické⁹⁵⁾ církve a historií jejího vztahu k světské moci. Jak je patrné, v souvislosti s konsolidací světské moci v rukou moderních států dochází k postupnému, ale systematickému explicitnímu rušení těchto starobylých privilegií. Je to ostatně logické – z právního hlediska šlo vždy toliko o jakýsi korek-

88) Patent M. Terezie z 15. září 1775, NA, Fond Patenty, srv. *Katalog sbírky patentů stát. ústřední archiv*, Praha 1956, autoři **Kulířová-Sander**: Patenty PC 27 (přel. AL).

89) K tomu srv. *Všeobecný zákoník o zločinech a trestech na ně z 13. ledna 1787*.

90) Srv. **Schmied, E.**: *Das kirchliche Asylrecht in Böhmen*, in: *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West*, München 1983, s. 147-148; **Babo**, cit. d., s. 133.

91) U **Bindschedler**, cit. d., s. 4. Dále k tomu srv. **Hinschius**, cit. d., s. 388.

92) **Bindschedler** toto uvádí v poznámce pod čarou, s tím že píše „...im Konkordate mit Oesterreich vom Jahre 1855, Art. 15...“. Domníváme se, že v tomto případě, se nejedná o další smlouvu uzavřenou mezi církví a Rakouskem, ale o tiskovou chybu, kdy místo 1835 je uvedeno 1855. **Bindschedler**, cit. d., s. 5.

93) *Ecclesia iure asyli gaudet ita ut rei qui ad illam confugerint, inde non sint extrahendi, nisi necessitas urgeat, sine assensu Ordinarii, vel saltem rectoris ecclesiae*. U **Babo**, cit. d., s. 132. Srv. též **Kimminich, O.**: *Die Geschichte des Asylrechts*, in: *Bewährungsprobe für ein Grundrecht*, Baden-Baden 1978, s. 39.

tiv obecného práva, jehož odůvodněnost se rychle vytrácela v souladu s tím, jak si rodící se moderní státy začínaly nárokovat svrchovanost a finální autoritu v právních otázkách.

Přesto církevní azyl a intercese nezmizely v propadlých dějin či zatuchlých knihách historie. I v současné době se objevují informace⁹⁶⁾ o lidech, které táboří na matracích a ve spacích pytlicích v kostelech, nocují v sakristiích nebo pobývají ve sklepních prostorách far, o lidech, kteří žijí v tzv. „církevním azylu“. Dnes se tímto pojmem označuje situace, kdy se cizinci bez platného povolení k pobytu ukrývají v církevních objektech, aby je státní úřady nemohly vyhostit.

Tato forma azylu se v uplynulých letech výrazně rozšířila. Od roku 1980, kdy zaznamenáváme jakousi renesanci náboženského azylu, vyhledalo v Evropě útočiště v církevních budovách kolem 10 000 uprchlíků. Jen v Německu žije v církevním azylu každoročně 200 až 400 žadatelů o azyl. Hnutí církevního azylu poskytl ochranu v mnoha jednotlivých případech a pomohlo v rámci církve i na veřejnosti vyvolat intenzivní diskusi o legitimitě moderního církevního azylu. Kromě Německa existuje církevní azyl především ve Švýcarsku a v menší míře v Rakousku, dále v Británii, Norsku, Švédsku, Dánsku, Belgii a Itálii.

Mezinárodní pozornost upoutala hromadná obsazení kostelů jako např. v roce 1996 v Paříži ve Francii nebo na začátku roku 2001 v Barceloně a dalších městech ve Španělsku. Církevní azyl v těchto zemích často slouží jako protestní akce proti vládnoucí cizinecké politice nebo k obraně před bezdomovectvím uprchlíků.

Zkušenost s moderním církevním azylem celkově ukazuje, že církve i v sekularizovaných společnostech 21. století stále představují útočiště. Uprchlíci tak v církevním azylu nerušeně žijí několik měsíců nebo i let. Státní orgány se často zdráhají vyhnat je z chrámu Páně policejní silou, přestože by to ve většině případů bylo podle zákona přípustné.

Tematika církevního azylu vyvolává prudké kontroverzní diskuse o tom, zda je tato praxe v suverénním demokratickém právním státě zákonná. Kritika namítá, že církevním azylem si náboženská společenství nárokují zvláštní práva, která jim již dnes nenáleží, a tak ohrožují právní stát. Naproti tomu zastánci poukazují na skutečnost, že se u církevního azylu jedná o kon-

94) Srv. **Babo**, *cit. d.*, s. 133.

95) Případná praxe azylu a intercese u nekřesťanských náboženství nebyla předmětem našeho zkoumání. Rovněž vývoj v ortodoxním východním křesťanství záběr této statě přesahuje. Pokud jde o denominace protestantské, nepodařilo se nám objevit žádnou výraznější praxi azylu a intercese, ani jejich právní úpravu (pomineme-li několik kusých zmínek z poreformační Anglie). Ve svých dějinách protestantských uprchlíků z Francie Charles Weiss sice na několika místech pojem *intercession* používá, jde ovšem vždy o intervenci či přímluvu světských osobností nebo „souvěrců“, nikoli o přímluvu církevních autorit. Stejně tak u něj není patrna žádná souvislost mezi intercesí a azylem. Weiss, Ch., *Histoire des réfugiés protestants de France depuis la révocation de l'Édit de Nantes jusqu'à nos jours*. 2 sv. Paříž: 1853, http://classiques.uqac.ca/classiques/weiss_charles/histoire_protestants_1/protestants_tome_1.pdf a http://classiques.uqac.ca/classiques/weiss_charles/histoire_protestants_2/protestants_2.html (navštíveno 30.4.2010). Anglicky *History of the French Protestant Refugees from the Revocation of the Edict of Nantes to our own Days*. 2 sv. přel. H.W.Herbert. New York: 1854, <http://books.google.cz/=idgrAAAAYAAJ> a <http://books.google.cz/c3vZAAAAMAAJ> (navštíveno 30.4.2010).

96) My je čerpáme z recentní publikace mapující situaci v této oblasti z pera německého autora - Morgenstern, M.: *Kirchenasyl in der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 2003. Aktuální informace lze nalézt i na jeho internetových stránkách http://www.matt-hias-morgenstern.de/ka_index.html (navštíveno 30.4.2010).

flikt mezi právem a spravedlností, ve kterém pevná demokracie může a musí obstát.

Z pohledu pozorovatelů středoevropské justice, jejíž obecná praxe bývá nezřídka důrazně kritizována i nejvyššími soudy daného státu,⁹⁷⁾ nelze nad těmito argumenty jenom mávnout rukou.

97) Viz např. i v době psaní tohoto článku zcela čerstvý náález sp.zn. Pl.ÚS 6/10, kterým se ruší část trestního řádu týkající se propuštění obviněného po vynesení zprošťujícího rozsudku v prvním stupni z vazby.

Summary:

Antonín Lojek – Peter Brezina

Church asylum and intercession

Church asylum and intercession are practices and institutes tracable along the history of Christianity back to Antiquity. The first documents – canons of Church councils and edicts of Roman emperors – date back to 4th century AD, and can be read as a proof of an already existing practice. By the fall of the Western Roman empire there had already existed a significant volume of legal sources dealing with these phenomena. In subsequent times we can also discover case-like accounts of these practices. In terms of canonical law, medieval church asylum and intercession received a more comprehensive shape in *Corpus Iuris Canonici*. Medieval

(Carolingian) practice of church asylum is best illustrated by the so-called *epistolae* of Einhard, the biographer of Charles the Great. Further medieval sources on church asylum and intercession include imperial decrees (including *Divisio Regnorum*), papal constitutions and Church council canons. Modern era is characterised by gradual decline and abrogation of church asylum and intercession. These institutes, still recognised in CIC/1917, are unknown to the present-day code of church law, CIC/1983. The practice of seeking refuge in a church building has however not disappeared entirely.

Translated by authors

K ikonografii oltáře Mikuláše Puchnera, velmistra Rytířského řádu Křížovníků s červenou hvězdou

Marie Anna
Kotrbová

V roce 1482 pořídil Mikuláš Puchner (1460-1490),¹⁾ velmistr a generál Rytířského řádu Křížovníků s červenou hvězdou, hlavní oltář do pražského kostela řádu. Z dnes rozebraného oltáře se zachovaly čtyři oboustranně malované desky z původně levého a pravého křídla a dvě pevná křídla, dále socha P. Marie s Ježíškem, která zdobila původně archu a tvořila střed oltáře. Tato socha je dnes v kryptě kostela Křížovníků, šest obrazů křídel je v Národní galerii v Praze. Predela a nástavec oltáře se nezachovaly. Podle zachovaných fragmentů lze provést rekonstrukci oltáře. Jaroslav Pešina, který roku 1940 rekonstrukci provedl,²⁾ se shoduje přitom s popisem podle *Descriptio altaris* v křížovníckém archivu v Praze,³⁾ ale vychází přitom i z úpravy pozadí jednotlivých obrazů, které u maleb na vnitřní straně křídel je zlacené, s plastickým, tlačným brokátovým vzorem; na vnější straně křídel je prostší, stříbrné, s drobnými geometrickými vzory. Podle toho v otevřeném stavu ukazoval oltář po stranách archy se sochou Madony na křídle vlevo scénu sv. Anežky Přemyslovny předávající velmistru Křížovníků model kostela, dole Zesnutí Panny Marie; na křídle protějším nahoře byla zobrazena svěťce ošetřující nemocné, dole Ukřižování. Byla-li křídla zavřena, vykazoval oltář vlevo nahoře dnes silně poškozený fragment dvou postav světců, vpravo postavy sv. Ludmily a sv. Voršily, dole vlevo sv. Augustina vyučujícího Křížovníky, vpravo pak Stigmatizaci sv. Františka z Assisi. Zároveň se odkryla jinak zakrytá pevná křídla oltáře s postavami sv. Barbory a sv. Kateřiny Alexandrijské s klečící postavou velmistra Mikuláše Puchnera a latinským nápisem, dokládajícím vznik oltáře v roce 1482 a uvádějícím Mikuláše Puchnera, velmistra a generála řádu Křížovníků s červenou hvězdou pro Čechy, Moravu, Slezsko, Polsko atd. za donátora.⁴⁾

Od Pešinovy rekonstrukce oltáře, vycházející z úpravy pozadí jednotlivých obrazů se liší popis předpokládaného původního vzhledu oltáře v katalogích Národní galerie tím, že scény Ukřižování a Zesnutí Panny Marie umísťují na vnější stranu křídel a na jejich místo dávají obrazy sv. Augustina a sv. Františka.⁵⁾

Zatímco socha Panny Marie z archy oltáře se nachází jako majetek řádu Křížovníků v kryptě kostela sv. Františka při Kar-

1) Latinský nápis na pevném křídle uvádí jméno donátora a rok vzniku oltáře.

2) **Pešina, J.:** *Pozdně gotické deskové malířství v Čechách*, Praha 1940, s. 79–88.

3) **Bělohávek, V. – Hradec, J.:** *Dějiny českých Křížovníků s červenou hvězdou*, I., Praha 1930, s. 214–215, pozn. 15.

4) Nápisv té formě byl odkryt při restaurování maleb obou křídel v restaurátorském ateliéru Národní galerie roku 1921 A. Bělohoubkem (*NG v Praze, České umění gotické*, Praha 1964, 34, č. kat. 116).

5) *NG, Sbírka starého umění*, Praha 1949; 1960; 1964; 1971; 1988; 2004.

lově mostě v Praze, bylo všech šest deskových obrazů oltáře ve sbírkách Národní galerie v Praze. Obě pevná křídla oltáře daroval v roce 1873 velmistr řádu Křížovníků s červenou hvězdou, Jan Jesztrzabek, Národní galerii v Praze, kde jsou evidovány pod č. O 1247, O 1248 a byly 1921 restaurovány.⁶⁾ Čtyři oboustranně malované desky z obou pohyblivých křídel se dostaly do Národní galerie v roce 1941, zřejmě jako deponát řádu Křížovníků a byly v Národní galerii evidovány pod čísly DO 1007, DO 1008, DO 1009, DO 1010.⁷⁾ Výslovně je v katalogu uvedeno, že jsou majetkem řádu Křížovníků s červenou hvězdou v Praze. U těchto čtyř desek nastala po roce 1949 změna, pokud jde o majetkoprávní vztah, projevující se v tom, že v dalším vydání katalogu NG v roce 1964 jsou vedeny již ne jako deponát řádu Křížovníků, ale evidovány pod jinými čísly, totiž jako O 7103, O 7104, O 7105, O 7106, dříve DO 1007-1010. Je málo pravděpodobné, že by řád Křížovníků tyto desky prodal, spíše byly v době, kdy tehdejší režim v Československé republice konfiskoval majetek církve a klášterů, konfiskovány i tyto malby a zařazeny do majetku Národní galerie.

Ale vraťme se k oltáři Mikuláše Puchnera. Jak dokumentuje ikonografický program oltáře, je v křížovnickém řádu pevně zakotven živý kult kříže, proto je scéna Ukřižování na přední straně křídla, takže věřící měli kříž po celý rok – kromě doby adventní a doby postní, kdy byla křídla zavřena – na očích. Druhé místo v duchovním životě řádu zaujímá kult mariánský, proto je i výjev Zesnutí Panny Marie umístěn na přední straně křídla. Ze světců a světic blízkých řádu Křížovníků byla to především zakladatelka a patronka Anežka Přemyslovna, které vyhradila zbožná úcta velmistra čestné místo v oltáři. Obrazy dalších dvou světců na vnější straně křídel, sv. Augustina vyučujícího křížovníky a stigmatizace sv. Františka, symbolizují úzkou duchovní vazbu řádu k oběma světcům: křížovníci žijí podle řehole sv. Augustina a sv. Františku z Assisi je zasvěcen jejich hlavní kostel v Praze.

Zbývá ještě výjev v horní části křídla, který tvoří protějšek obrazu sv. Anežky Přemyslovny s velmistrem a který bývá označován jako sv. Anežka ošetřující nemocného chudáka. Veškerá dosavadní literatura označuje výjev takto, počínaje *Descriptio altaris* a křížovnickou literaturou.⁸⁾ Ani pořadatelé výstavy MADONA v roce 1938⁹⁾ nevyslovují pochyby o identifikaci scény, navíc trvají i nadále na datu vzniku oltáře v roce 1484, aniž berou na vědomí objev letopočtu 1482 při restaurování v roce 1921. Výjimku v ikonografickém určení výjevu nečiní ani J. Pešina ve svém podrobném a obšírném zpracování maleb Puchnerova oltáře.¹⁰⁾ Ani katalogy NG nečiní v tomto výjimku.¹¹⁾ Ale představuje scéna vskutku svatou Anežku Přemyslovnu při její charitativní činnosti? Nemůže se jednat o záměnu Anežky s jinou světicí, rovněž proslulou svou péčí o ubohé a nemocné, k níž měli Křížovníci úzkou vazbu? Srovnáme-li postavu ženy pečující o nemocného, s postavou Anežky Přemyslovny v obraze vlevo, jsou zjevné rozdíly ve způsobu

6) NG v Praze, České umění gotické, Praha 1964, 54, č. kat. 116.

7) Katalog NG, Sbírká starého umění, Praha 1949, č. kat. 171–174.

8) Bělohávek – Hradec, *Dějiny českých křížovníků*, s. 214.

9) MADONA. *Církevní malířství a sochařství doby 1350–1550*, Praha 1935, 15, č. kat. 44–47.

10) Pešina, *Pozdně gotické deskové malířství*, s. 79–88. Pešina uvádí s jemu vlastní akribií veškerou rozsáhlou literaturu k tématu.

11) Katalogy NG 1949, 1964, 1971, 1988.

zobrazení obou postav, která mají dle určení obrazu představit jednu a tutéž osobu, totiž svatou Anežku. Pomineme to, že na obraze vlevo se malíř inspiroval stejným výjevem v iluminovaném rukopise Breviře velmistra Lva z roku 1356.¹²⁾ Na obraze vlevo nahoře je Anežka Přemyslovna zobrazena jako mladistvá panna s vlasy volně splývajícími v jednotlivých pramenech přes ramena; koruna na hlavě ji charakterizuje jako královskou princeznu a svatozář jako světici. Kdežto na protějším obraze ji malíř zpodobil jako matronu zralejšího věku; závoj zahalující vlasy a bílé vázání zakrývající krk, bradu a čelo ji charakterizují jako vdanou ženu. Nad závojem zdobí její hlavu koruna, nikoliv však královská, ale vévodská a kroužek svatozáře ji označuje jako svatou kněžnu, svatou vévodkyni. Podle těchto vnějších, zcela zjevných znaků je zde sotva zobrazena svatá Anežka Přemyslovna. Ta nikdy nebyla vdaná, nebyla vévodkyní a ve zralejším věku by byla pravděpodobně zobrazena jako klariska. Která svatá kněžna, proslulá svou péčí o ubohé a nemocné, je zde tedy zobrazena. Svou dobročinností vůči ubohým proslula lantkraběnka Durynská svatá Alžběta, sestřenice svaté Anežky. Ta však zemřela v mladém věku 24 let, takže ona svatá matrona sotva představuje svatou Alžbětu. O kterou svatou kněžnu zde tedy jde, která byla tak úzkou vazbou spjata s řádem Křížovníků, že jí velmistr vyhradil čestné místo v jejich chrámu? Domníváme se, že klíčem k určení osoby zde zobrazené světice mohou být boty, pohozené na podlaze před ložem. Jsou to boty naprosto intaktní, bez nějakých přištipků, boty zřejmě nenáležící onomu ubožáku na lůžku, nýbrž nejspíše boty nějaké vznešené osoby. Proč ty boty jsou zde tak ostentativně zobrazeny? Poněvadž jsou poukazem k osobě světice ošetřující nemocného. Boty jsou totiž osobním atributem svaté Hedviky, vévodkyně vratislavské (1174-1243).¹³⁾ Podle legendy chodila Hedvika i v zimě bosá, boty však nosila vždy při sobě, aby je obula, vyžadovala-li to situace, aby reprezentovala jako kněžna. Hedvika bývá zobrazována vždy jako matrona, se závojem vázáním s vévodskou korunou na hlavě. Proslula svou charitativní činností obdobně jako Anežka, Alžběta a jiné svaté kněžny své doby. Že je jí vyhrazeno místo v hlavním oltáři křížovníckého chrámu v Praze, má své zdůvodnění netoliko v tom, že jako teta svatá Anežky měla k ní úzký příbuzenský vztah a Anežka byla u své tety několik roků ve Slezsku vychována. Ale svatá Hedvika je především patronkou Slezska. A donátor oltáře, Mikuláš Puchner, je v latinském nápisu na oltáři uveden se svými tituly jako velmistr a generál řádu v Čechách, na Moravě, ve Slezsku, v Polsku atd. Přítomnost patronky Slezska na hlavním oltáři v chrámu při rezidenci velmistra řádu Křížovníků manifestuje ostentativně těsnou vazbu velmistra Puchnera a řádu ke Slezsku, jehož komenda ve Vratislavi byla v té době druhá nejvýznamnější komenda řádu. To dokládá i fakt, že roku 1492, dva roky po smrti velmistra Puchnera, byl vratislavský komendátor při slavnostní bohoslužbě u svatého Františka v Praze významně čtením evangelia.¹⁴⁾

- 12) *NK v Praze*, depónát Rytířského řádu Křížovníků s červenou hvězdou, MS XVIII, fol. 2r.
- 13) **Künstle, K.:** *Ikonographie der Heiligen*, Freiburg 1926; **Braun, J.:** *Tracht z. Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943, s. 114–115; **Wimmer, O.:** *Handbuch der Namen u. Heiligen*, Wien-München, s. a., s. 257; **Keller, A.:** *Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten*, Stuttgart 1984, 275–276; **Tkaldčík, V.:** *Bohemia Sancta*, Praha 1989, s. 160–165.
- 14) **Bělohávek – Hradec,** *Dějiny českých křížovníků II.*, s. 90.

Velmistr Mikuláš Puchner dokumentoval na svém oltáři, který pořídil do hlavního chrámu řádu v Praze, celý duchovní program Křížovníků, který platí v řádu dodnes: kult Svatého kříže a úctu mariánskou, vděčnou památku zakladatelky a stálé patronky řádu svaté Anežky, úzkou vazbu řádu ke slezským komendám, zejména k domu vratislavskému,¹⁵⁾ kult svatého Augustina, podle jehož řehole se řád Křížovníků řídí, a lásku k sv. Františku z Assisi. Velmistr Puchner vyjádřil v obrazech oltáře směrnice řádu a jeho dvojí činnosti: hospitální a duchovní. Oltář tvoří tedy v obrazech „*compendium ordinis*“¹⁶⁾ Závěrem se domnívám, že tato korektura v ikonografii jednoho obrazu oltáře Mikuláše Puchnera odstranila omyl, který byl po generace bezmyšlenkovitě opakován.

15) **Bělohávek – Hradec**, *Dějiny českých křížovníků*, II., s. 108. Kláštery Křížovníků s červenou hvězdou byly ve Slezsku zrušeny roku 1810.

16) **Bělohávek – Hradec**, *Dějiny českých křížovníků*, I, s. 88.

Zusammenfassung:

Marie Anna Kotrbová

Zur Ikonographie des von Nikolaus Puchner, Grossmeister des Ritterordens der Kreuzherren mit dem roten Stern gestifteten Altars

Der im Jahre 1482 von Nikolaus Puchner, dem General und Grossmeister des böhmischen Ritterordens der Kreuzherren mit dem roten Stern, für die Franziskuskirche, die Hauptkirche des Ordens bei der Residenz des Grossmeisters gestiftete Hochaltar war ein Flügelaltar mit zwei beweglichen Flügeln und zwei Standflügeln. Er ist jetzt in einzelne Tafeln zerlegt. In geöffneten Zustand waren auf den Flügeln folgende Szenen zu sehen: links oben – die hl. Agnes von Böhmen überreicht einem Kreuzherrn das Modell einer Kirche; unten – der Tod Mariä. Rechts oben – eine heilige pflegt einen Kranken; unten – die Kreuzigung. In geschlossenem Zustand sah man an der Aussenseiten der Flügel links zwei die Gestalten zweier männlicher Heiliger, rechts die hll. Ludmilla und Ursula.

Unten den hl. Augustinus, der die Kreuzherren unterweist und den hl. Franziskus von Assisi, der die Wundmale empfängt. Die Standflügel zeigen die Gestalten der hll. Barbara und Katharina von Alexandrien mit dem knienden Stifter des Altars, Nikolaus Puchner. Die lateinische Inschrift belegt ihn als Stifter des Altars im Jahre 1482 und als Grossmeister des Ordens für Böhmen, Mähren, Schlesien, Polen etc.

Die Standflügel widmete 1873 der Grossmeister des Ordens der heutigen Nationalgalerie in Prag; die vier beiderseitig gemalten Tafeln der beweglichen Flügel gelangten 1940 als Deponate in die Nationalgalerie. Gegenwärtig sind die Tafeln laut Vertrag der Nationalgalerie und des Ordens in der Gemäldegalerie der Kreuzherren bei der Franziskuskirche in Prag ausgestellt.

Das ikonographische Programm des Altars ist ein lebendiges Zeugnis der festen Verankerung des Ritterordens der Kreuzherren im Bereich des Kults: die Verehrung der Gründerin und Patronin des

Ordens, der selige seit 1989 heilige Agnes von Böhmen, der Kult des hl. Augustinus, nach dessen Regel die Kreuzherren leben, der hl. Franziskus von Assisi, Patron der Hauptkirche des Ordens in Prag.

Unser Interesse gilt dem Bild, auf dem eine Heilige einen Kranken pflegt. In der tschechischen Fachliteratur wird die Heilige als Agnes von Böhmen bezeichnet. Eine zwischen 1980 und 2000 in einem Kalender des St. Benno-Verlags in Leipzig erschienene Reproduktion der Szene bezeichnet die dargestellte heilige als hl. Hedwig. Die Heilige ist hier durch Schleier und Gebende und die herzogliche Krone auf dem Haupt als verheiratete oder verwitwete Herzogin dargestellt. Es kann sich also nicht um Agnes von Böhmen handeln, denn diese weder verheiratet noch Herzogin. Sie war Klarissin und wäre als solche auch dargestellt worden. Aufschluss über die den Kranken pflegend Fürstin geben die auf dem Boden liegende Schuhe, die persönliche Attribute der hl. Hedwig sind. Der Legende zufolge ging Hedwig, die Gemahlin und Witwe Herzog Heinrich I. von Breslau, auch im Winter barfuss, trug aber die Schuhe stets bei sich, um sie anzuziehen, wenn dies Repräsentationspflichten erforderten.

Neben der hl. Agnes von Böhmen, der Gründerin und Patronin des Ordens der Kreuzherren, ist auch der Patronin Schlesiens, der hl. Hedwig, eine Tafel des Altars gewidmet. Die Niederlassung des Ordens in Breslau, das Matthiasstift, war das zweitwichtigste Kloster des Ordens und spielte gerade zur Zeit des Grossmeisters Nikolaus Puchner eine so bedeutende Rolle, dass es nicht verwundert, wenn Puchner dies in seinem Altar so deutlich zum Ausdruck bringt.

Übersetzt von Autorin

STRAHOVSKÝ URBÁŘ Z ROKU 1564. EDICE.

Jan Pařez

S

trahovský urbář z roku 1564 byl pořízen v době opatského úřadu Jakuba Šternovského ze Šternovic (1560-1579). Tento dosazený opat byl řadovými historiky spojován s obdobím největšího úpadku premonstrátské kanonie na Strahově, a to po všech stránkách.

V prvé řadě představoval „vetřelce“ v opatském úřadu. O jeho životě nemáme k dispozici mnoho zpráv. Tvrdění Dominika Čermáka, že byl nejprve prostým vojákem, je dosud neověřené.¹⁾ Dále víme, že působil sedmnáct let jako dvorní kaplan českého místodržícího Ferdinanda, s čímž souhlasí údaj, že byl děkanem kolegiátní kapituly Všech svatých, někdy královské dvorní kaple.²⁾ Díky osobní intervenci Ferdinandově a po přijetí řádového oděvu byl dosazen do úřadu strahovského opata přes odpor prelátů místní premonstrátské cirkárie. Jakubův soukromý život i nakládání s majetkem kláštera byly předmětem stížností premonstrátů i nadále a nakonec vyústily v jeho sesazení.³⁾ Poslední výzkumy však prokázaly, že přinejmenším v počátcích Jakubova pobytu na Strahově byly jeho hospodářské aktivity uvážené a v dané době a při daných možnostech představovaly pro Strahov jedno z mála možných řešení nepříznivé ekonomické situace.

Jakubovi také nelze upřít snahu o uspořádání hospodářské agendy kláštera a to jak faktické, tak písemné. Jedním z kroků, jimiž se snažil zjistit výnosy klášterních statků, bylo v roce 1564 sepsání urbáře. Touto prací pověřil tehdejšího strahovského úředníka (hejtmana) Tadeáše Aquilina, zajímavou postavu renesanční Prahu a představitele utrakvismu, který působil profesně (tedy na úřednických postech) v katolických institucích.⁴⁾ Ten se svého úkolů zhostil odpovědně a zanechal po sobě dokument velké výpovědní hodnoty, který převyšoval úroveň předcházejícího urbáře z roku 1555.

Strahovský urbář z roku 1564 představuje významný pramen k hospodaření klášterů nejen premonstrátských, ale všeobecně domácích v době, kdy řada obdobných katolických institucí prožívala obtížné období mezi sekularizacemi husitské doby a pobělohorskou restitucí majetku; na řadu z nich čekal v této době zánik.

Co se týče definice urbáře jako diplomatické písemnosti, pokusil jsem ji zformulovat před několika lety na základě ana-

1) Srv. Pařez, J.: Jakub ze Šternovic, dosazený strahovský opat, a jeho hospodaření na Strahově (1560-1579), BS 1, 1995, s. 45-62, tam na s. 47, pozn. 16.

2) Ekert, F.: Posvátná místa král. hl. města Prahy, I., Praha 1883, s. 98.

3) Srv. Pařez, Jakub ze Šternovic; týž: Resignace strahovského opata Jakuba ze Šternovic, BS 2, 1996, 169-170; týž: Diplomatika a správa premonstrátské kanonie na Strahově v 16. století (1510-1586), SAP 53, 2003, s. 307-523, tam na s. 448-450.

4) Pařez, J.: Tadeáš Aquilinus a literátské bratrstvo u sv. Michala v Opatovicích na Novém Městě pražském, Historica Pragensia 1, 2003, s. 335-351.

lýzy obsahu urbářů a kritického zhodnocení předcházejících definic: Urbáře jsou písemnosti pořizované vrchností a evidující, většinou k jistému datu, příjmy z panství nebo jeho části. Příjmem se pak myslí finanční částky a naturálie (produkty) přicházející jak z rustikálu, do jehož výnosu se řadí všechny formy platů a dávek včetně naturálií a pracovních povinností (robot), tak, především od 16. století, i z dominiálu, a to buď z hospodaření ve vlastní režii nebo z pronájmů.⁵⁾

Zároveň jsem od sebe oddělil dříve do jedné typové skupiny řazené urbáře a výběrčí rejstříky, neboť oba druhy diplomatického materiálu vznikaly pro jiný účel: urbáře byly normativními písemnostmi, byly poríženy jako předpis, zatímco výběrčí rejstříky zachycovaly skutečně odevzdané částky k určitému datu.

Údaje urbáře byly více či méně využity v citovaných studiích,⁶⁾ zde předkládám veřejnosti jeho edici v úplnosti. Nejpodstatnější část urbáře vznikla v roce 1564 rukou Tadeáše Aquilina, na připiscích se poté podílelo několik následujících strahovských písařských rukou. Nejvíce zásahů lze přičíst rukám úředníků Jana Kethy z Prachovic a Jana Govrnejšla z Šocperku.⁷⁾

Lokality zachycené v urbáři jsou městečko Štěchovice (resp. jeho část), vsi Úhonice, Horoměřice, Kněževíska, Chýně, Nebušice, Mnetěš, Svěrázské rychtářství, díky dílčí pozemkové držbě jen parciálně Chabry, Střešovice, Vysoký Újezdec, Červený Újezd, Vokovice, Veleslavín, Braník. Samostatný oddíl tvoří soupis držitelů strahovských vinic v řadě lokalit v okolí kláštera, tedy na Petříně, v Oboře, ve Střešovicích, na Brusce, v Šafrancích, na Skalce a především v Šárce.⁸⁾

Edice strahovského urbáře z roku 1564 se tak stává pendantem k edici strahovského urbáře z roku 1410 a umožňuje porovnání rozsahu pozemkové držby strahovské kanonie v době předhusitské a předbělohorské.⁹⁾

Při zpracování edice jsem se řídil Daňhelkovými směrnicemi,¹⁰⁾ to však bylo možné pouze orientačně, neboť byly zamýšleny pro filologické potřeby.

5) Pařez, *Diplomatika a správa*, s. 377n.

6) Ještě lze zmínit Pařez, J.: *Pražské kláštery mezi středověkem a novověkem*, jejich pozice a specifika v městském organismu (na příkladu premonstrátského Strahova a augustiniánské sv. Kateřiny), in: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich a Anna Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 453-461.

7) Pařez, *Diplomatika a správa*, s. 325-326; 382-388; 422-425.

8) Srv. Pařez, J.: *Vinice Strahovského kláštera ve středověku a v raném novověku*, in: *Trpké býti zdá se? Víno a vinařství v českých zemích ve středověku a v raném novověku*. Red. Jan Kilián, Mělník 2009, v tisku.

9) Emler, J. (ed.) *Decem registra censuum compilata aetate bel-lum husiticum ptaecedente*, Prgae 1991, s. 219-301; *Zahradník, I.: Doplnky k urbáři Strahovskému z roku 1410*, PA 21, 1906, s. 243-250; Nový, R.: *Strahovský urbář z roku 1410*. *Zápisky katedry čs. dějin a arch. studia* 7, 1963, s. 39-70; Čechura, J.: *Břevnov a Strahov na počátku 15. století*, in: *Historia docet*. *Sborník prací k počtē 60. narozenin prof. PhDr. Ivana Hlaváčka, CSc.*, Praha 1992, s. 35-45; též: *Urbář kláštera Strahov z roku 1410*, BS 1, 1995, 25-44.

10) Daňhelka, J.: *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, HT 8, 1985, s. 285-301.

11) Chýně, bývalý okr. Praha-západ.

EDICE URBÁŘE STRAHOVSKÉHO KLÁŠTERA Z R. 1564

Národní archiv, 1. odd, fond Řád premonstrátů Strahov, kniha č. inv. 178

[f. 2v]

Index těchto register letních ^a

Městečko Štěchovice A1

Ves Ouhonice A3

Ves Horoměřice A5

Ves Kněžoveska A7

Ves Chajn¹¹⁾ A9

Ves Nebušice A11

Šárka A13

Ves Mnetěš A14

Ves Svěráz A16

Ves Chaber A17

Třešovice A18

Ves Vysoký Oujezdec A19

Index register zimních ^a

Městečko Štěchovice B1

Ves Ouhonice B2

Ves Horoměřice B4

Ves Kněžoveska B6

Ves Chajn B7

Ves Nebušice B8

Ves Mnetěš B9

Ves Svěráz B10

Ves Chaber B10

Třešovice B11

Ves Vokovice B11

Ves Veleslavín B12

Ves Červený Oujezdec B12

Ves Vysoký Oujezdec B13

Vobora C1

Petrín C2

Bruska C3

Skalka C4

Šafranice C5

Pohořelec C6

Šárka C7

11) Chýně, bývalý okr. Praha-západ.

[f. 3r]

Registra originální znovu založená léta Páně 1564 všech důchodův scházejících se z panství kláštera Strahovského a to za spravování velebného a důstojného kněze Jakuba z Šternovic, pana opata téhož kláštera, sepsaná od slovného Tadeáše Aquilina toho času úředníka téhož kláštera Strahovského ^a

A1^a [f. 4r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský ^a
Městečko Štěchovice ^a

Jan Čára 6 gr
Vondra 6 gr
Jan švec 3 gr
Petrášek 6 gr
Jíra Tošnar 3 gr
Jíra sládků 4 gr
Kubíček Sakometů 20 gr
Beránková 10 gr
Kučera 2 gr
Tomáš 2 gr
Havel kolář 16 gr
Mikuláš 33 gr
Janek Košťů 18 gr
Viktorin mlynář 12 gr
Douša mlynář 47 gr
Adam z Hořejšího mlýna 1 kopa 45 gr
Hála z haltýřů 10 gr
Kryštof kovář z zahrádky 4 gr

Summa všeho polouletního ouroku 5 kop grošů mís.

<Jindrová 20 gr
z kocáby 30 gr

Summa všeho polouletního 5 kop 33 gr> ^b

[f. 4v]

Item při témž městečku jsou lesové dříví jiného a jiného [!], kteréž se na prkna, na šindele i na jiné potřeby k stavení hoditi může, kteréhož se každého roku uprodati může i jinak pro potřebu kláštera dolů splaviti může.

Item obyvatelé téhož městečka místo robot, poněvadž jich pán ničímž neráčí jako jiných poddaných v pohodlí požívati, dříví k potřebě kláštera a zvláště k pečení chleba pekaři, což by za potřebí bylo, do roka poraziti a na nový vory zdělajíc dolů splaviti povinni jsou.

A2^a [f. 5] vacans

A3^a [f. 6r]

Ourok svatojiřský na groš míšeňský ^a
 Ves Ouhonice ^a

Moravec 41 gr
 vaječ 40^{ti}
 Kovář 17 gr 4 d
 vaječ 20^{ti}
 David Jokišman 35 gr
 vaječ 40^{ti}
 Simeon 35 gr
 vaječ 40^{ti}
 Šimon 35 gr
 vaječ 40^{ti}
 Soběhrd 1 kopu 10 gr
 vaječ 1 kopu 20
 Bárta 1 kopu 10 gr
 vaječ 1 kopu 20
 Votápka 35 gr
 vaječ 40^{ti}
 Kašpar 47 gr
 vaječ 40^{ti}
 Kalouska 35 gr
 vaječ 40^{ti}

[f. 6v]

Strejček 35 gr
 vejce 40^t
 Vevlenskéj z poustky 35 gr
 vejce 40^{ti}
 Křtěnek 35 gr
 vejce 40^{ti}
 Šedivej z poustky 1 kopu 1 gr
 vejce 1 kopu 10^t
 Hrubej 17 gr 4 d
 vejce 20^t
 Vondra Křížovic 35 gr
 vejce 40^t
 Šamša 17 gr 4 d
 vejce 20^t
 Vlachej 27 gr
 Martin rychtář 35 gr
 vejce 40^t
 Kulhavej 6 gr
 Smyslnej 20 gr 5 d
 vaječ 10^t
 Vevlenskéj 1 kopu 5 gr
 Brikcí Broum z Nenačovic z dědiny 44 gr

Summarum všeho polouletního ouroku svatojiřského 14 kop 14 gr 3 d
Summa vajec z též vsi 13 kop

Item z též vsi při narození Panny Marie loučních peněz ročně vychází 7,5 kop 10 gr 6 d

A4^a [f. 7r]

Item při též vsi pán ráčí míti velkú louku hned nade vsí, kterouž k pohodlí dvoru, kterýž tu v též vsi ráčí míti, na svůj náklad vlastní dává kliditi.

Item sedláci v též vsi dvorského vobilí robotou povinni jsou pomáhati žíti, kdo drží dva lány, tehdy dva dni, a kdo jeden, tehdy jeden, a kdo půl lánu, tehdy půl dne a kdo čtvrt, ten do snídani má pomoci žíti.

Item na lov jíti mají, když se jim rozkáže, z povinnosti.

Item při též vsi jsou hory, z těch se můž ročně za některú kopu dříví prodati, jakž se hajnému poručí a neb vyměří, pokud a jak prodati má, a cožkoli komu prodá, to hned sobě naznamenati má a na klášter jeho milosti pánu a neb ouředníku oznámiti má a to ukázati, peníze přitom vyčta, co komu téhož dříví prodáno jest.

Item z též vsi mají lánici o svatém Martině vždy dva se spřihna vůz dříví z lesu panského přivézt s povinností.

Item v též vsi krčmář z každého sudu piva pánu 1 kopu míš. má dáti.

<Item obzvláště [ze] zahrádek při témž čase dává se 49 gr míš.

Item dýmního při Hromnicích 1 kopu>^b

<Místo zahrádek dali sousedé dědiny ke dvoru panskému dědičně>^c

[f. 7v]

<Item obzvláště při témž času dává se z dědin dvorskejch z jedné kopy záhonů po 20 gr

Summa 5 kop 21 gr>^b

A5^a [f. 8r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský^a
Ves Horoměřice^a

Matěj Brychtů 55 gr
vajec 1,5 kopy 20
Adam Hubryk 1 kopu 25 gr
vajec 2,5 kopy 20
Michal krčmář 48 gr

vajec 1,5 kopy
 Matouš rychtář 1,5 kopy
 vajec 3 kopy
 Jan Pěknej 1,5 kopy 4 gr
 vajec 3 kopy
 Jíra Starej 20 gr
 Z kovárny 7 gr 4 d
 Michal 5 gr
 Anna vdova 4 gr
 Jíra Stráz 1 kopu 5 gr
 vajec 1,5 kopy 24 gr
 Matouš Štípák 1 kopu 58 gr
 vajec 3,5 kopy 24
 Johana vdova 1,5 kopy
 vajec 3 kopy

[f. 8v]

Antoň 1 kopu 20 gr
 vajec 2,5 kopy 10
 Pan kuchmistr 2,5 kopy
 vajec 3 kopy 10
 Kříž 33 gr
 vajec 30

Summarum všeho ouroku svatojiřského polouletního 15 kop 44 gr 4 d
 Summa vajec při svatém Jiří 26 kop 48 gr
 Item povýšenýho platu z dědin dvorských při témž času 5 kop

Item při narození Panny Marie z honu od sousedů skrz rychtáře též vsi platu vybraného schází se 7,5 kopy 31 gr 5 d

Item v též vsi krčmář z každého sudu piva pánu, co ho za quartal vydá, povinen jest 1 gr dáti, kdež rychtář jeden vrub má mítí a druhý krčmář, aby se hned vroubilo, jakž pivo přivezeno bude, a on rychtář v každém quartalu má s krčmářem vruby sčítati a co sudů piva v tom čase vydal, od něho peníze přijíti [přijmouti] a na klášter je donésti.

Item při též vsi jsou dva háje, jednomu říkají Chotol a druhému Strážiště, kderýžto hájové v 15^{ti} letech mohou se mejtiti a prodati na smejení za 50 kop.

A6 ^a [f. 9r]

Item při též vsi jest jeden rybník, můž se do něho na kapry nasaditi 30 kop plodu, však nyní skrze časté přivaly velmi blátem zanešený jest, kterež aby k požitku přiveden byl, musil by se zase dáti vypravití.

Item drugej pramenitej jest menší pro kuchyně, ale i ten skrz nečasté jeho požívání již na větším díle zarostlý jest, i ten by potřeboval vypravití, kdo by ho chtěl k pohodlí mítí.

Item z též vsi mají na lov jíti, když by se jim koli rozkázalo, z povinnosti.

A7 ^a [f. 10r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský ^a
Ves Kněževeska ^a

Martin Trn 4 kopy 3 gr
vajec 3 kopy
Jan Vlk 5 kop 5 gr
vajec 3 kopy 13
Havel Havrdík 5 kop 24 gr
vajec 3,5 kopy
<z krčmy 30 gr> ^b
Mlynář 48 gr
vajec 8
Zikmund Skála 5,5 kopy
vajec 2,5 kopy 27
Šimon Martinů 3,5 kopy 18 gr
vajec 3 kopy
Beneš 5 kop 20 gr
vajec 4 kopy
Matouš z Kněževsi Veliký 3 kopy 12 gr
vajec 1 kopu
Matouš podsedeck 18 gr
Jan Srbek 10 gr

Summarum všeho ouroku svatojiřského polouletního i s tím platem povýšeným
z dědin 33 kop 38 gr
Summa vajec při svatém Jiří 19 kop 48

[f. 10v]

Item z též vsi, když se jim rozkáže na lov neb na hon jíti, z povinnosti to mají učiniti.

Item v též vsi krčmář z každého sudu posudního 3 gr míš. povinen jest dáti a s rychtářem vrub míti.

Item z též vsi při každém svatým Duše z povýšených dědin dávají tito po dvou kuřatech

Martin Trn 2 kuřat
Jan Vlk 2 kuřat
Havel Havrdík 2 kuřat
Zikmund Skála 2 kuřat
Šimon Martinů 2 kuřat
Beneš 2 kuřat

A8 ^a [f. 11] – vacans

A9 ^a [f. 12r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský ^a
Ves Chajn ^a

Matějček Kříž 1 kopu 20 gr
vajec 40
Jan Soukup 1 kopu 22 gr 6 d
vajec 48
Kříž Antochů 2,5 kopy 6 gr 6 d
vajec 1 kopu 24
Petr Srb 2 kopy
vajec 1 kopu 12
Pohan 1 kopu 2 gr 2 d
vajec 32
Tůmová 1 kopu 12 gr
vajec 1 kopu 12
Pan Martin z Brňova 1 kopu 24 gr
vajec 1 kopu 4
Z Kuklovského 48 gr
Kuba Pavlů 2,5 kopy 5 gr 2 d
vajec 1 kopu 20
Havel krčmář 1 kopu 58 gr 3 d
vajec 50
Jan Chalupa 1 kopu 28 gr
vajec 1 kopu 28
Martin Kučera 2,5 kopy
vajec 1,5 kopy 6

[f. 12r]

Jan Antoščin 54 gr
vajec 1,5 kopy méně dvů

Summarum všeho ouroku svatojiřského polouletního i s tím povýšeným platem
z dědin 21 kop 6 gr

Summa vajec při témž čase 13,5 kopy 4

Item při té vsi jest rybník, za nynějšího pána hráz na něm i splav v nově spravený, do
kteréhož se můž plodu na kapry nasaditi 100 a 20 kop. Item když se týž rybník loví,
tehdy Chejnští povinni jsou, však z panských peněz, pomáhati loviti.

Item na lov neb na hon povinni jsou, když by se jim koli rozkázalo a toho potřeba
byla, beze všech vejmluv jíti.

Item v též vsi krčmář z každého sudu piva 1 gr pánu dáti má.

A10 ^a [f. 13] – vacans

A11^a [f. 14r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský^a
Ves Nebušice^a

Mazánek rychtář 1,5 kopy 26 gr

vajec 1,5 kopy 6

Lábek 1,5 kopy 25 gr¹²⁾

vajec 1 kopu 25

Krčmář 18 gr

Bezecnej 1,5 kopy 6 gr

vajec 1,5 kopy 6

Šafář 1,5 kopy 16 gr

vajec 1,5 kopy 16

Švehla 1 kopu 24 gr

vajec 1,5 kopy

<Mikuláš Tesař 10 gr>^b

Summarum všeho ouroku svatojiřského polouletního 8 kop 25 gr

Summa vajec při témž čase 8,5 kopy 23 gr

<Z pargánu

Rychtář 12 gr

Krčmář 12 gr

Summarum ouroku polouletního 9,5 kopy 29 gr>^b

[f. 14v]

Item při též vsi jest les, kterež se pro potřebu klášterní chovati může, protože blízko jest.

Item při též vsi jest louka k klášteru náležící, kterouž oni Nebušičtí spolu s Horoměřickými sekou a suší ne z povinnosti, ale z dobré vůle, a za to se jim na spropití 32 gr a piva za 4 gr dává.

Item na lov neb na hon povinni jsou jíti, když by toho potřeba ukazovala a jim se rozkázalo.

Item v též vsi jest krčmář a ten z každého sudu pánu povinen jest 1 gr posudního dáti a s rychtářem vrub míti, jakž napřed o tom obsírněji poznamenáno stojí.

A12^a [f. 15] – vacans

A13^a [f. 16r]

12) Římských „xxv“ škrtnuto a nadepsáno arabských 19 soudobou neidentifikovanou rukou.

Šárka ^a

Item v též Šárce jsou dva rybníky, jednomu říkají Starý rybník dolejší, do něhož se může saditi 50 kop plodu na kapry.

Item druhému hořejšímu rybníku říkají Nový rybník, do toho se můž nasaditi 40 kop plodu na kapry a nebo zase některý džber drůbeže na výtah k prodaji.

Item v též Šárce jsou lesové, ač již nemálo jich pomejčených, však proto ročně za některú kopu mohlo by se jich uprodati, pokud by se hajnému ukázalo a vyměřilo.

Item v rovný a kdeby lepší les byl, ten se ku potřebě klášterské chovati má a prodávati se nemá.

Item když se který rybník v Šárce neb v Horoměřicích loví, tehdy podsedníci horoměřičtí i nebušičtí, jestli by byli kteří, z panských peněz mají pomáhati loviti i plotky okolo poltrubí zdělati a neb je zvpřavovati.

A14 ^a [f. 17r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský ^a

Ves Vnetěš ^a

Martin Rychtář

Boháč Valenta

Pavlíková

Šimon Zpívavej

Jiřík krčmář <těž z rolí 30 gr> ^b

Benáček

Lukeš

Valenta Malej

Homole

Petrášek

Štěpán

Jan Brychta

Šimon Bahna

Berka

Z též vsi při času svatého Jiří ouroku polouletního vychází 30 kop míš., kteréž z povinnosti rychtář od sousedů vyberouc pánu a neb ouředníku vyčísti zouplna má, sic robot ani platův jinších žádných nemají, kromě platu v nově povýšeného z dvorských dědin, kteréž drží od kláštera, kteréhož se schází při témž čase 7 kop 45 gr.

[f. 17v]

Item při témž času dává se krčmy vejsadní posudního 1 kopa.

Item tu blízko odtad člověk pana probošta doxanského Vondráček z Vrážkova, ten při témž času z dědin, kteréž tu náležejí k klášteru, platí 1 kopu, kterouž od něho rychtář vnetešský při náležitým ouroce zvyupomínajíc tež k ruce pánu vyčísti má.

<Item obzvláště platí krčmář z dědiny pod vinicí jeho 30 gr>^b

Summarum všeho platu z též vsi při času polouletním svatého Jiří schází se 40 kop 15 gr.

A15^a [f. 18] – vacans

A16^a [f. 19r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský^a
Rychtářství svérázké^a

Vysoce urozený pan pan Vilém z Rožmberka a na Krumlově při času polouletním svatého Jiří z rychtářství svérázkého, kteréž někdy k klášteru Strahovskému s vesnicemi 18 a mlejny, hamrem a podacím kostelním náleželo, platu komorního dckami zemskými zapsaného pod jistou pokutou pro zadržování téhož platu 75 kop povinen jest vyplňovati.

A17^a [f. 20r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský^a
Ves Chaber^a

Ta ves někdy v držení byla pánů staroměstských, z kteréž platu komorního držitel té vsi podle zápisu dckami zemskými zapsaného <v kvaternu trhovým bílým léta 1546 v outerý po památce hodu slavném Všech svatých B xxv.>¹³⁾, při každém svatém Jiří 13 kop dědičně klášteru Strahovskému pod pokutou v témž zápisu vobsaženou platiti povinen jest.

A18^a [f. 21r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský^a
Třešovice^a

Tu pán ráčí míti forberk dosti klášteru pohodlný, z kteréhož potřeby do kláštera dodávají se, a při něm jest vinice dosti dobrá a štěpnice velká, požitečná pro dobytek trávami, jest i druhá menší štěpnice, též travnatá.

Item v týchž mezích jest jeden chalupník, kterýž při každém čase polouletním svatého Jiří ouroku 20 gr platí.

Item při témž času polouletním svatojiřským Vít kovář z dláždění platí z pole pod Třešovicemi, kteréž drží ode dvora třešovského podle hanfeštu, 1,5 kopy.
<Neníčko to pole drží Hanuška na Hradčanech>^b

Item Lukeš Kohout s krčmy v nově vystavené i z stoho [!], co mu více k též krčmě v hanfeště vydaném přidáno jest, dává 2 kopy 2 gr a z každého sudu piva vyšenkováného posudního 2 gr

13) Vsuvka na f. 19v soudobou neidentifikovanou rukou.

<Item z těch dědin, který jest nebožtík Velík držel, totiž 7 kop záhonů, platí z nich Hanuška 4 kopy

Summarum ouroku polouletního schází se 7,5 kop 20 gr^b

A19^a [f. 22r]

Ourok svatojiřský na groš míšenský^a
Ves Vysoký Oujezdec^a

Florian z Puchova 2,5 kopy 10 gr
Franc Medovař 1 kopu
Jan Havlec 45 gr

~~Summarum ouroku polouletního 4 kopy 25 gr~~

Item k též vsi náleží kus lesu dubového na Staré Hluboké

<Item a z dědiny pod týmž lesem z tří kusů Vocásek z Loděnice platí 30 gr

Summarum ouroku polouletního 4,5 kopy 25 gr^b

[f. 22v]

Summa běžných všech platův polouletních svatojiřských z důchodův kláštera Strahovského schází se 253 kop 54 gr 4 d vše míšenské.

Item vajec ouročních při témž čase 81 kop 3 vejce.

A20^a [f. 23] – vacans

[f. 24] – vacans

[f. 25r]

Registra originální všech důchodův kláštera Strahovského, scházejících se při času svatého Havla sepsaná léta Božího 1564:^a

B1^a [f. 26r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Městečko Štěchovice^a

Jan Čára 6 gr
Vondra 6 gr
Jan švec 3 gr
Petrášek 6 gr
Jíra Tošnar 3 gr
Kubíček Sakometů 20 gr
Beránková 10 gr

Kučera 2 gr
 Tomáš 2 gr
 Havel kolář 16 gr
 Mikuláš 33 gr
 Janek Košť 18 gr
 Viktorin mlynář 12 gr
 Douša mlynář 47 gr
 Kryštof kovář z zahrádky 4 gr
 Adam z Hořejšího mlejna 1 kopu 45 gr
 Jíra sládků 4 gr
 <Z kocáby 30 gr>^b

Summa toho polouletního ouroku 4,5 kopy 27 gr
 <5,5 kopy 19 gr míš>^b

[f. 26v]

Item jaké by dále při témž městečku případnosti a povinnosti byly, to napřed při registřích na léto vztahujících se gruntovně poznamenáno stojí.

B2^a [f. 27r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
 Ouhonice ves^a

Vaněk Moravec 41 gr
 slepic 4
 Káča Kovářka 17 gr 4 d
 slepic 2
 David 35 gr
 slepic 4
 Simeon 35 gr
 slepic 4
 Šimon 35 gr
 slepic 4
 Jan Soběhrd 1 kopu 10 gr
 slepic 8
 Bárta 1 kopu 10 gr
 slepic 8
 Vaněk Votápka 35 gr
 slepic 4

[f. 27v]

Kašpar 47 gr
 slepic 4
 Jíra Kalous 35 gr
 slepic 4
 Vondra Strejček 35 gr
 slepic 4
 Vevlejskej z poustky 35 gr

slepíc 4
 Křtěnek 35 gr
 slepic 4
 Šedivej z poustky 1 kopu 1 gr
 slepic 7
 Jan Hrubej 17 gr 4 d
 slepic 2
 Vondra Křížovic 35 gr
 slepic 4

[f. 28r]

Matěj Šamša 17 gr 4 d
 slepic 2
 Vlachej 12 gr
 slepic 2
 Martin rychtář 35 gr
 slepic 4
 Kulhavej 6 gr
 <u Kbelá z dědiny 15 gr>^d
 Smyslnej 20 gr 5 d
 slepic 1
 Vevlenskéj 1 kopu 5 gr
 Brikcí Braun z Nenačovic z dědiny 44 gr

Summarum všeho ouroku polouletního svatohavelského odtad
 13 kop 59 gr 3 d

Summa slepic z též vsi 1 kopa 20

[f. 28v]

Ourok z zahrádek z též vsi.^a

Šamša 6 gr
 Vlachej 6 gr
 Hrubej 6 gr
 Vevlenskéj 6 gr
 Smyslnej 5 gr
 Kovář 5 gr
 Kulhavej 5 gr
 Hrubej z Modrýho 10 gr
 <N. Místo takových zahrádek dali sousedé dědiny dědičně ke dvoru klášterskému
 v Ouhonicích>^c

Summa všeho 49 gr

Item z též vsi při Hromnicích dýmního schází se 1,5 kopy.

Item jaké by dále z též vsi případnosti a povinnosti přicházely, to napřed v registřích
 letních svatojiřských dostatečněji poznamenáno stojí.

<Item obzvláštně dal jsem jim dědin 15,5 kopy záhonův a 14 záhonův pod jistý plat, což summa učiní každého roku 5 kop 21 gr a 4 d vše míšenských od léta Páně 1566 až do let padesáti, načež i hanfešt od nás mají: platiti mají při svatém Havle>^b

B4^a [f. 29r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Horoměřice ves^a

Matěj Brychta 59 gr
slepíc 11
Adam Hubryk 1,5 kopy 25 gr
slepíc 17
Křmář 48 gr
slepíc 9
Matouš rychtář 3 kopy 7 gr
slepíc 18
Jan Pěkný 2 kopy 9 gr 3 d
slepíc 18
Jíra Starej 20 gr
Z kovářny 7 gr 3 d

[f. 29v]

Michal zedník 5 gr
Anna vdova 4 gr
Jíra Straž 2 kop 4 gr
slepíc 11
Matouš Štípák 2 kopy 19 gr
slepíc 21
Johana vdova 1,5 kopy 12 gr
slepíc 18
Antoň 1,5 kopy 26 gr
slepíc 16
Pan kuchmistr 2,5 kopy
slepíc 18
Kříž 33 gr
slepíc 2

Summarum všeho ouroku polouletního svatohavelského odtad 20 kop 39 gr

Item povýšeného platu z dědin dvorských 5 kop

Item z též vsi při Hromnicích dýmního dává se 14 gr 5 d

Summa slepíc z též vsi 2,5 kopy 9

B5 ^a [f. 30r]

Item jaké by dále při též vsi náležitosti a povinnosti byly, to napřed při registřích svatojiřských vše zapsáno stojí.

~~Item Adam Hubryk dává při témž čase z louky v nově v Šárce vyklúčené 24 gr~~

~~Michal krčmář tolikéž z louky v témž místě 20 gr¹⁴⁾~~

<Dáti ty louky někomu jinýmu tak, aby platu přibejvalo

Item pan Mamingar z hájů dvouch horoměřických platiti má 2 kop míš.> ^b

B6 ^a [f. 31r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský ^a

Kněžoveska ves ^a

Martin Trn 4 kopy 4 gr

slepí 18

Jan Vlk 5 kop 13 gr

slepí 18

Havel Havrdík 5 kop 24 gr

slepí 18

<A z krčmy 30 gr> ^b

Mlynář 48 gr

slepí 2

Zikmund Skála 5,5 kopy

slepí 18

Šimon Martin 4 kopy 18 gr

slepí 12

Beneš 5,5 kopy 6 gr

slepí 20

Matouš z Kněževsi 3 kopy 12 gr

slepí 9

Matouš podsedek 18 gr

[f. 31v]

Jan Srbek 10 gr

<Jan Sochor 18 gr> ^f

Summarum ouroku polouletního svatohavelského i s povýšeným platem odtad 35 kop 28 gr¹⁵⁾

Summa slepí z též vsi 1,5 kopy 24

14) Text mřežován.

15) Před původní „viii“ zařazeno soudobou rukou snad pod písmenem f ještě „xx“.

Item jaké by dále z též vsi povinnosti vycházely, to napřed v registřích letních svatojiřských poznamenáno stojí.

B7^a [f. 32r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Chajn ves^a

Matějček Kříž 1 kopu 20 gr
slepíc 2
Jan Soukup 1 kopu 26 gr 6 d
slepíc 2
Kříž Antochů 3 kopy 36 gr
slepíc 7
Petr Srb 2 kopy
slepíc 4
Pohan 58 gr
slepíc 2
Tůmová 1 kopu 12 gr
slepíc 4
Pan Martinovský 2 kopy 12 gr
slepíc 4
Kuba Pavlů 2,5 kopy 2 gr
slepíc 4
Havel krčmář 1 kopu 1 gr¹⁶⁾
slepíc 2
<Jan Vopálenej 48 gr>^b

[f. 32v]

Jan Chalupa 1 kopu 28 gr
slepíc 5
Martin Kučera 2 kopy 29 gr
slepíc 6
Jan Antoščin 54 gr
slepíc 4

Summarum ouroku polouletního i s tím povýšeným platem na dědinách dvorských
20 kop 54 gr 6 d

Summa slepic odtad 46

Item jaké by dále z též vsi povinnosti vycházely a co by k ní náleželo, to napřed v registřích svatojiřských všecko poznamenáno stojí.

16) Rukou strahovského úředníka Govrnešla z Šocperku nadepsáno: „lviii gr iii d“.

B8^a [f. 33r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Nebušice ves^a

Mazánek rychtář 2 kopy 16 gr

slepíc 11

Lábek 1,5 kopy 17 gr¹⁷⁾

slepíc 8

Krčmář 18 gr

Bezecnej 1,5 kopy 6 gr

slepíc 11

Šafář 2 kopy 18 gr

slepíc 13

<Páni jesuitové drží louku do vůle jeho milosti páně a platí z ní 6 kop>^b

Švehla 2 kopy 25 gr

slepíc 13

<Mikuláš Tesař 10 gr>^b

Summa ouroku polouletního svatohavelského odtad 11 kop 7 gr

Summa slepíc odtud 56

<Pargan

Rychtář 12 gr

Krčmář 12 gr

Summarum Ouroku polouletního 17,5 kopy 13 gr>^b

[f. 33v]

Item jaké by dále při též vsi náležitosti a povinnosti byly, to napřed při registřích letních poznamenané nejde [!] se.

B9^a [f. 34r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a

Vnetěš ves^a

Item z též vsi ouroku polouletního svatohavelského každého zouplna i s povýšeným platem z dědin dvorských vychází 37 kop 45 gr

Item při tem času Vondráček poddaný pana probošta doxanského z dědin dvorských, kteréž drží od Vnetěše, dává 1 kopu

Item při témž času krčmář vloženého posudního z krčmy 1 kopu

Item z též vsi ačkoli robot žádných nemají, však kdyby potřeba jaká pánu byla, buď vína koupená na klášter svézti, a nebo něco jiného, tím pohodlím na rozkaz panský povinni jsou.

17) Rukou Govrnešla z Šocperku opraveno na 2,5 kopy 17 gr.

<Item při témž času krčmářka z rolí platiti má 30 gr>^b
B10^a [f. 35r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Svéráz ves^a

Item při témž času ouroku polouletního svatohavelského od pana pana Viléma z Rožmberka z panství Svérázského vyplňuje se 75 kop na jistej způsob, jakž napřed v registřích letních svatojiřských o tom obsírněji zmínka se činí.

[f. 35v]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Chaber ves^a

Item při témž času každý držitel toho zboží chaberského ouroku svatohavelského polouletního povinen jest 13 kop pod pokutou, ač by kdy zadržel, dckami zemskými zapsanou, dáti a spraviti.

B11^a [f. 36r]

Třešovice^a

Item při témž času polouletním svatohavelským Vít kovář na dláždění platí z pole pod Střešovicemi ležícího, kterýž drží od téhož dvora Třešovského podle hanfeštu sobě do 40^{ti} let daného 1,5 kopy

<Item na ten čas drží to pole paní Hanuška z Hradčan>^b

Item Adamka chalupnice blíž téhož dvora třešovského přisedící platí při témž čase 20 gr

Item Lukeš Kohout z krčmy v nově vystavené, a z jiného co mu k tomu přidáno, dává při tom čase 1 kopu 2 gr a posudního z každého sudu, což by jich koli vyšenkováno bylo, 2 gr.

<Item z těch dědin, který jest nebožtík Velík držel, totiž 7 kop záhonů, platí z nich Hanuška při každém čase totiž svatého Jiří a svatého Havla po 4 kop míš.>^b

[f. 36v]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Vokovice ves^a

Item na též vsi lidé dole psaní k purgrabství pražskému náležití z dědin, kteréž drží v Šárce k klášteru náležité, ouroku svatohavelského každého dávají jako předně Havel 1,5 kopy a Vaněk Zuvač 20 gr

B12^a [f. 37r]

Veleslavín ves^a

Item člověk v též vsi pana Víty z Zrzavého Brož jménem drží drahý kus dědiny v Šárce do vůle panské, z kteréž platí při každém svatém Havle ouroku 2 kopy 12 gr a vobzvláště z kusu pole v nově vypraveného v Vraníku 14 gr

Červenej Oujezdec^a

Item urozený pan Jan Žďárskéj drží mlejn a louku pod Svárovem k klášteru náležitú do vůle panské, z čehožto každého roku při času svatého Havla každého, jakž se v starých registřích nachází, 2 kopy platiti povinen jest.

B13^a [f. 38r]

Ourok svatohavelský na groš míšenský^a
Ves Vysokej Oujezdec^a

Florián z Puchova 2,5 kopy 10 gr
a na svatú Kateřinu též 1 kopu 10 gr
Franz Medovař 1 kopu
a na svatú Kateřinu též 25 gr
Jan Havlec 45 gr
a na svatú Kateřinu též 44 gr

~~Summarum odtad ouroku polouletního 6 kop 44 gr~~

Dále jaké by náležitosti k též vsi přináležely, to napřed v registřích svatojiřských poznamenáno stojí.

<Vocásek z Loděnic 30 gr

Summarum odtud ouroku vii kop xiiii gr.>^b

<jest prodána ves panu Pichlovi>^e

[f. 38v]

Summa všech běžných platuov polouletních svatohavelských, důchodův kláštera Strahovského schází se 157 kop 46 gr vše míšenských.

Item slepic ouročních při témž čase 7,5 kop 5 slepic

[ff. 39-46] – vacans

[f. 47r]

Registra originální všech ourokův scházejících se při času svatého Martina z vinic a z zahrad k klášteru Strahovskému příslušejících sepsána pořádně podle položení jich léta Páně 1564.^a

C1^a [f. 48r]

Vobora ^a

N. B. Pan Mikuláš Karyk z Starého Města z dvou vinic 4,5 kopy míš.

Pavel Holoubek z Starého Města z vinice 1 kopu 16 gr

Šimon Tuchman z Starého Města z vinice a z zahrady 2 kopy 4 gr

Václav konvář z Starého Města u fortny 1 kopu 15 gr

Petr Huhňavej z Starého Města od Tří moždířů z zahrádky 6 gr

Eliáš šmukýř z Starého Města z vinice 30 gr

Lidmila Řepíková z Starého Města z zahrady 43 gr

Klimentová krejčířka z Starého Města z uhelného trhu z zahrady
1 kopu

Anna mydlářka z Starého Města z Dlouhé střidy[!] z zahrady 24 gr

Anna Berounská z Starého Města z královské lázně z zahrady 40 gr

Řehoř Marštalka z Malé Strany z vinice 1,5 kopy

[f. 48v]

Vít Skála z Malé Strany z vinice 1,5 kopy

Vavřinec z dláždění Malostranského z vinice 1 kopu 15 gr

Voldřich Uč pekař na zámku u sv. Jiří z zahrady 15 gr

Pan Jan Smečanský a neb na místě jeho pan Izajáš Velík z zahrady 30 gr

Summarum ouroků svatomartinských z téhož položení 17 kop 28 gr vše míšeň-
ských

[f. 49] – vacans

C2 ^a [f. 50r]

Petrín ^a

Petr Voděněc z Starého Města z zahrady 30 gr míš

Jan Havránek z Starého Města z vinice 16 gr

Jan Kohout Vostružník z Starého Města z vinice 10 gr

Jiřík z Koberce z Starého Města z vinice 10 gr

<Martin Čihař 6 gr> ^d

Matouš Cribrum z Starého Města z vinice 8 gr

Kliment Vorlíček z Starého Města z zahrádky 6 gr

Vít krejčí z Starého Města z zahrádky 6 gr

Šimon Králíček z Nového Města z vinice 10 gr

Martin Srb z Oujezda z vinice i z zahrádky 10 gr

Vít kovář z dláždění z zahrady 1 kopu 20 gr

[f. 50v]

Jan Tyčka bednář z dláždění z zahrádky 10 gr

Michal baušrejber z Hradčan z vinice 1 kopu 15 gr

Vít Kobtybl z Zahradčan [?] z vinice 15 gr
 Vít sládek Tanykar z Pohořalce z vinice 40 gr
 Jerolím Gemiczer z Malé Strany z vinice 45 gr
 <David pekař z Oujezda z vinice 10 gr>^b

Summarum ouroků svatomartinských z téhož položení 6 kop 11 gr vše míšeňských¹⁸⁾

[f. 51] – vacans

C3^a [f. 52r]

Bruska^a

Pavel Sylvester z Dražiče z Starého Města z vinice 30 gr
 Zikmund Zoubek z domu Kunačova z Starého Města z vinice 30 gr
 Mistr Jakub z Varvažova z Starého Města z vinice 1 kopu
 Matěj Beč [Becz] brnůř z Starého Města z vinice 1 kopu 7 gr
 Bartoloměj platnýř z Starého Města z vinice 45 gr
 Sirotci lochovští z Starého Města z vinice 3,5 kopy
 Lukáš Nožička z Perefftu z Starého Města z zahrady 26 gr
 Vondřej Štefl řezník z Starého Města z zahrady 1 kopu¹⁹⁾
 Eva Pelikánka z Nového Města z vinice 40 gr
 Adam Cukrman z Malé Strany z vinice 2,5 kopy

[f. 52v]

Jiřík Šlislpergar krejčí z Malé Strany z vinice 30 gr
 Kristiánka Krejčová vdova z Malé Strany z vinice 1 kopu 4 gr
 Hans Heydrich truhlář z Malé Strany z vinice 15 gr
 Jan Moudrej z Malé Strany z vinice 40 gr
 Mariana zlatnice z Malé Strany z vinice 40 gr
 Melichar Oryes švec z Malé Strany ze dvou kusů viničných 45 gr
 Adam Kozel z Hradčan z vinice 2 kopy 5 gr
 Jan Janoušek primas z Hradčan z vinice 40 gr
 Gregor komorník od desk zemských z dláždění z vinice 1 kopu 5 gr
 Buryan ručníkář z dláždění z vinice 40 gr

Summa ouroků svatomartinských z téhož položení 20 kop 22 gr vše míšeňských.

[f. 53] – vacans

C4^a [f. 54r]

Skalka^a

Kněz Zikmund archidiakon kostela pražského z vinice 2,5 kop 12 gr

18) Dobovou rukou opraveno „xi“ grošů na „xiii“.

19) Mřežováno snad rukou Tadeáše Aquilina.

Matěj Bubenskej z Starého Města z vinice 24 gr
 Bartoš Polák z Starého Města z vinice 48 gr
 Matěj Horník na Malé Straně z Vobory z vinice 39 gr
 Voldřich Uč pekař knížecí na zámku z vinice 26 gr

Summarum ourokův svatomartinských z téhož položení 4 kopy 59 gr vše míšeňských

C5^a [f. 55r]

Šafranice^a

Bartoloměj Štos uzdař z Malé Strany z vinice 16 gr
 Apatékář z Malé Strany na stupních z vinice 20 gr
 Sirotci Vavřince koláře z dláždění z vinice 32 gr
 Anna krejčová někdy knížecí z dláždění z vinice 20 gr
 Kryštof hoffmeister edl knaben z zámku z vinice 30 gr
 <Andres tesař z Malé Strany u sv. Tomáše 34 gr>^d

Summarum ourokův svatomartinských z téhož položení 1,5 kopy 52 gr vše míšeňských²⁰⁾

C6^a [f. 56r]

Pohořalec^a

Izajáš Velík z Šonova z Malé Strany z zahrady 1,5 kopy 10 gr
 Paní Barbora z Pohořalce z vinice 10 gr
 Jiřík Škoda z Pohořalce z vinice 10 gr
 Kraut Hanzl šlotýř z Pohořalce z vinice 10 gr
 Jan Průša z Břevňova z vinice 10 gr
 Vondřej Štefl řezník z Starého Města z zahrady 1 kopy
 <Sládek Běšin 31 gr>^b

~~Summarum ourokův svatomartinských z téhož položení 2 kop 20 gr vše míšeňských~~

Summarum ourokův svatomartinských z téhož položení 3,5 kopy 21 gr.

C7^a [f. 57r]

Šárka^a

Jan Vražda z vinice z půldruhého strychu 18 gr míš.
 Jan Brychtů od Chramosty z jednoho strychu a větele 15 gr
 Jiřík Hrbovatý z jednoho strychu 12 gr
 Jakub Kadanský z půlpáta strycha míně půl větele 51 gr
 Jan Horskej z dvou strychův a z větele 27 gr

20) Původní částka vyškrabána.

Martin z Pohořalce z jednoho strychu 12 gr
 Jan Šáreckej z sedmi větelů 21 gr
 Volf Hlinák ze dvou strychů a z větele 27 gr
 Pavel pana opata z pěti strychů 1 kopu
 Martin Mičko [Miczko] z jednoho strychu a větele 15 gr
 Mikuláš Válec [Walecz] z jednoho strychu a větele 15 gr
 Bartoň Štemberk ze tří strychů a větele 39 gr

[f. 57v]

Vít Straka ze tří strychů 36 gr
 Jakub starý Šmíd ze tří strychů míně větele 33 gr
 Vít Šmíd z půlčtvrta strychů a větele 45 gr
 Jan Boháč ze dvou strychů 24 gr
 Item přikoupených od nebožtíka Bílka ze tří strychů 36 gr
 Šebesta z půlčtvrta strycha 42 gr
 Vondřej Branný z půlčtvrta strycha 42 gr
 Jíra Opeč [Opecz] z jednoho strychu 12 gr
 Staněk Hubáček ze tří větelů 9 gr
 Brož kožišník ze dvou strychův míně půl větele 22 gr 4 d
 Linhart ze dvou strychův 24 gr
 Jan Libochovský z půldruhého strycha 18 gr
 Item přikoupených od Jiříka Žižky ze dvou strychů a větele 27 gr
 Jakub Hlaváček z půldruhého strycha 18 gr

[f. 58r]

Summarum ourokův svatomartinských z téhož položení 11 kop 40 gr 3 d vše
 míšenské.

[f. 59r]

Summa summarum ze všech položení ourokův svatomartinských schází se 54 kop
 59 gr 4 d vše míšenské.

C8^a [f. 60r]

Třešovice^a

Martin Bild z Starého Města z vinice 30 gr

[Doplňky Kethy z Prachovic a Govrnešla z Šocperku]

[f. 61r]

Vinice v Šárkách rozdělané v prvním položení u stezky jdoucí k Horoměřicům²¹⁾
 Jan Chramostů z jednoho strychu a větele 15 gr
 Jan Vražda z puoldruhého strychu 18 gr

12) Římských „xxv“ škrtnuto a nadepsáno arabských 19 soudobou neidentifikovanou rukou.

21) Od tohoto zápisu včetně rukou Kethy z Prachovic.

Jíra drvoštěp z puoldruhého strychu a větele 21 gr
 Jíra Hrbek z jednoho strychu 12 gr
 Jan Horský ze dvou strychů a větele 27 gr
 Martin Kotek z jednoho strychu 12 gr
 Jakub Kadanský z puoltřetího strychu a větele 33 hr

[f. 61v]

Jan Šárecký z puoldruhého strychu a větele 21 gr
 Volf Hliňák ze dvou strychů a větele 27 gr
 Pavel krejčí z pěti strychů 1 kopu
 Petr Černýho syn z puoltčtvrta strycha a větele 45 gr
 Jiřík kartnýř ze tří strychů 36 gr

V druhým položení pod rybníkem dolejším i cesty vozní
 Matěj kožišník ze dvou strychů a větele 27 gr
 Jíra Malej ze tří větelů 9 gr
 Jan z Ruzyně z jednoho strychu a větele 15 gr

[f. 62r]

Vondra Brannej z puolpáta strychů a větele 57 gr
 Martin Míčko z jednoho strychu a větele 15 gr
 Jíra Vopec z jednoho strychu 12 gr
 Brož Kožíšek ze dvou strychů míně větel 22 gr 4 d
 Linhart Zumr ze dvou strychů 24 gr
 Václav Šafařík z jednoho strychu 12 gr
 Vavřinec Radkovec z jednoho strychu 12 gr
 Jíra Žiška z jednoho strychu a větele 15 gr
 Jan Libochovský z puoltřetího strychu 30 gr
 Jan Chroustek ze dvou strychů 24 gr
 Vávra Vrabec z puoldruhého strychů a větel 21 gr
 Jakub Hlaváč z puoltřetího strychu 30 gr

[f. 62v]

Na vraníku
 Jan jinak Janata koníř z pěti strychů 1 kopu

V třetím položení nad rybníkem hořejším u cesty Nebušické
 Jan Žebrácký ze čtyř strychů 48 gr
 Václav Koblížek ze tří strychů 36 gr
 Adam vod Mníšků ze čtyř strychů 48 gr

[f. 63r]

V čtvrtým položení v starých vinicích
 Jakub bečvář ze tří strychů 36 gr
 Jan Holárek z Vokovic z puolšesta strychů 1 kopu 6 gr

Jan šenkýř ze dvou strychů 24 gr
 Jan Peksa z puoldruhýho strych a větele 21 gr
 Jíra zeť Peksu z jednoho strychu a větele 15 gr
 Pavel Hladký z puoltřetího strychu 30 gr
 Tomáš Hrubý ze tří strychů 36 gr
 Petr zvoník ze dvou strychů 24 gr
 <Anton Hot 1 kopu 5 gr>^b

[f. 63v]

V pátým položení na slánských horách
 Jakub Boháč z pěti strychů 1 kopu
 Vít Šmíd ze čtyř strychů 48 gr
 Jakub Šmíd z puoltřetího strychu 30 gr
 Jakub Kadanský z puoldruhého strychu a větele 21 gr
 Bartoň Štěrba ze tří strychů a větele 39 gr
 Vít Straka ze tří strychů 36 gr
 Martin Vítů ze čtyř strychů 48 gr
 Šebesta z puolčtvrta strychů 42 gr
 Jan Vražda ze tří strychů 36 gr
 Vavřínek Ouhorek z jednoho strychu 12 gr
 Jan Hlišák z puoldruhého strychu 15 gr²²⁾
 Martin Vítů z šesti strychů 1 kopu 12 gr

[f. 64r]

V šestém položení v rovinách
 Volf Hlišák ze tří strychů a větele 39 gr
 Vaněk Žezulka z jednoho strychu 12 gr
 Martin Chrudimský z jednoho strychu 12 gr
 Václav drvoštěp ze dvou strychů a větele 27 gr
 Jan Chramostů ze dvou strychů a větele 27 gr
 Štěpán bakalář ze tří věteluov 9 gr
 Martin Švehnař z jednoho strychu a větele 15 gr
 Havel forman z jednoho strychu 12 gr²³⁾

[f. 64v]

V sedmém položení [!]²⁴⁾

Jan Chroustek 10 gr
 Jan Starej 10 gr
 Appolena baba 10 gr

V osmém položení [!]

Jan Starej 52 gr
 Jíra Slánskej 18 gr
 Jan Chroustek 21 gr

Jan Kalousek 24 gr
Sirotek 30 gr
Beneš 21 gr

V devátém položení [!]
Vít 27 gr
Adam cihlář 1 kopu 9 gr
Martin rúrař 18 gr
Vondra Šilhavěj 6 gr

Partiter [?] 5 kop 16 gr

<> interpolace

[] text editora

^a psáno červeně

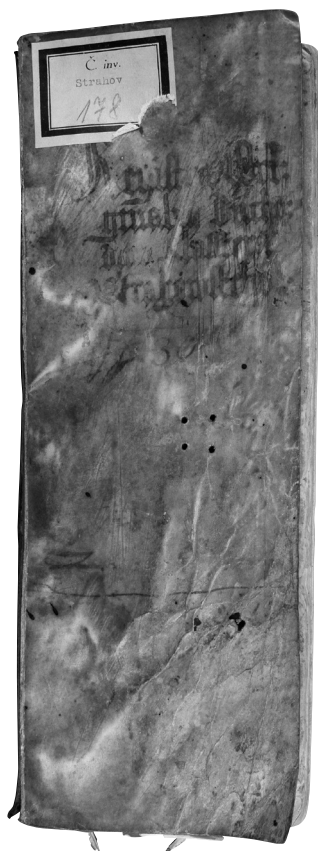
^b rukou Governešla z Šocperku

^c rukou Matouše Knoblocha z Varnsdorfu

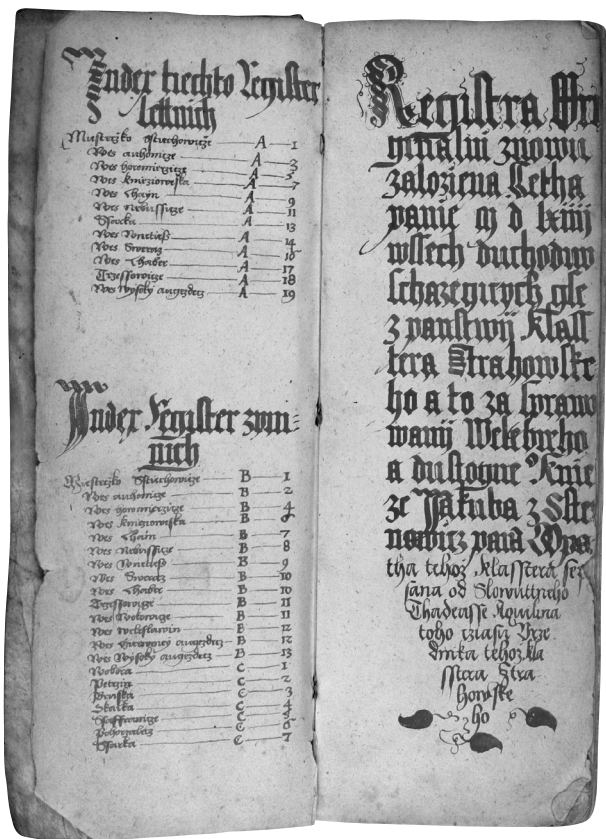
^d rukou Jana Kethy z Prachovic

^e rukou z konce 16. stol., patrně opata Jana Lohela

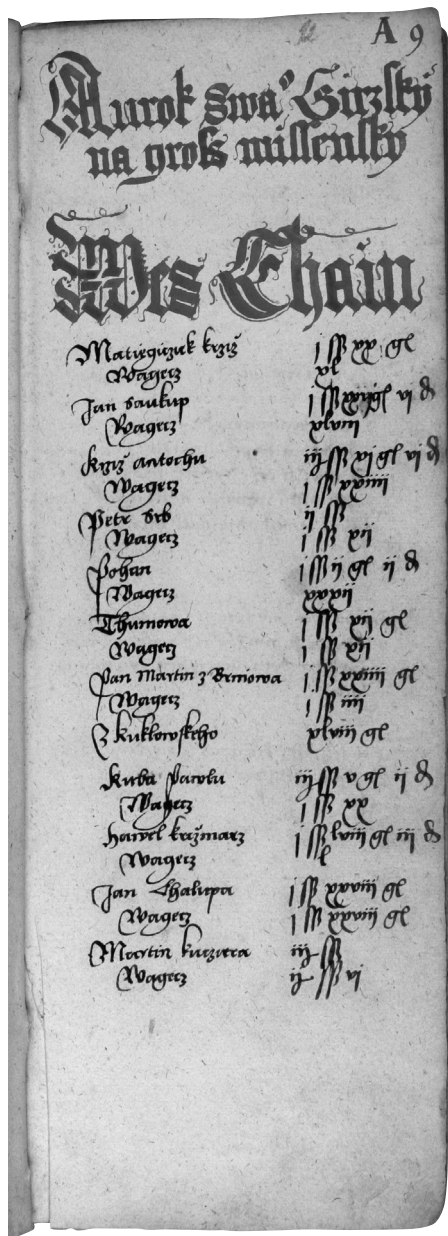
^f neidentifikovanou rukou 16. stol.

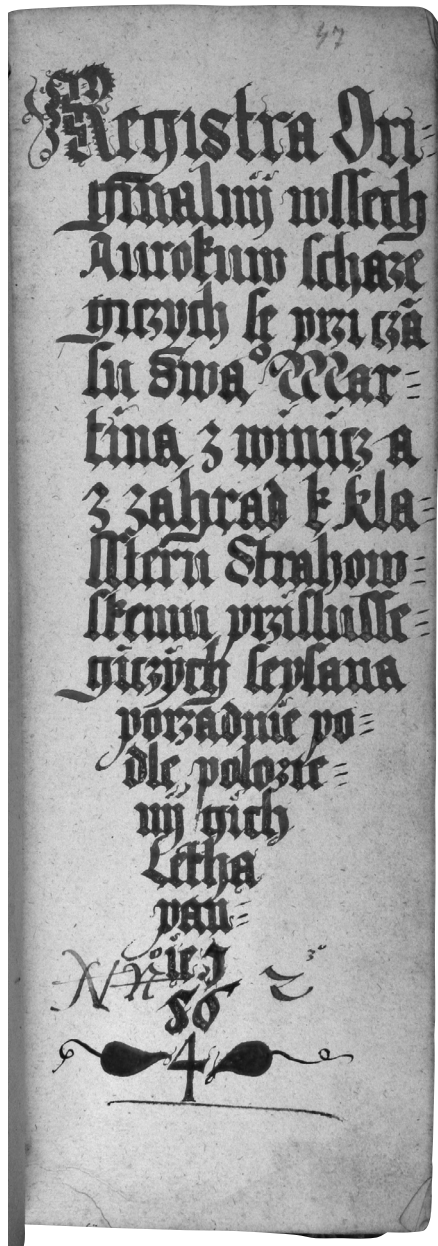
Strahovský urbář
z roku 1564

Rejstřík a titulní
strana

Předpis
svatojiřského
úroku pro ves
Chýni

Titulní list oddílu
pro platby z vinic
a zahrad na den sv.
Martina

Summary:

Jan Pařez

The Strahov Land and Duties Register of 1564. A critical edition.

Though the author had already analysed the Strahov land and duties register in his several studies, its critical edition has not been published yet. After reviewing historical context of this document which is important not only for the Strahov

monastery history but also for monastic studies of Bohemian Crownlands in the 16th century, and referring to scholarly literature, the author presents land and duties register's complete critical edition.

Translated by author

„QUOD SACERDOTES ANGELI.“

Anna Kernbach

KAZATELSKÝ DISKURS

MEZI ŘÁDKY ŽIVOTOPISU

ŽELIVSKÉHO OPATA GOTŠALKA*

Praedicatio igitur munus est apostolicum, angelicum, christianum, divinum” – kazatelství je úkolem apoštolským, andělským, křesťanským, božským, říká v jednom ze svých mnoha kázání zcestovalý kapucín, teolog a horlivý kazatel konce šestnáctého a počátku sedmnáctého století, sv. Lorenzo z Brindisi (†1619). Bez kazatelství, respektive bez kázání slova Božího by totiž v lidských srdcích nezakořenila víra, bez víry milost a láska Boží a bez milosti a lásky Boží bychom nemohli vést duchovní život, jež máme společný s anděly. Slovo Boží je tedy prvotním předpokladem pro správný duchovní život každého křesťana, slovo Boží kázal Ježíš Kristus, týmž úkolem pověřil své apoštoly, stejně tak jako před svým příchodem starozákonní proroky.¹⁾

Máme-li mluvit o želivském opatu Gotšalkovi a kazatelství, jde pochopitelně o text dosti pozdní, nicméně stále aktuální. Najdeme jej totiž ještě v latinské liturgii hodinek z roku 1974 jako druhé čtení v části *de sanctis* na den památky sv. Lorenza z Brindisi s nadpisem: „*Praedicatio munus est apostolicum*,“²⁾ což není významově vzdáleno titulu této studie. Berme jej proto jako vstup do následujících stránek poukazující mimo jiné na dva hlavní body, jež se neustále vrací ve výkladech významu kazatelské činnosti v církvi a společnosti, respektive významu kněžského úřadu, s nímž je hlásání slova Božího spojeno téměř výhradně (pomíne-li heretická hnutí): 1. kazatelství má svůj starozákonní (proroky a kněze z kmene Lévi) i novozákonní předobraz (apoštolové); 2. kazatel napodobuje apoštoly, kterým byl tento úkol svěřen Kristem, a jakožto představitel institucionální církve plní své dějinné poslání v Božím

* Následující studie byla zpracována v rámci grantu Centra základního výzkumu č. LC 521 Křesťanství a česká společnost ve středověku: normy a skutečnost. Modul 2. Centrum a periferie, řešeném v Centru mediévistických studií, FLÚ AV ČR a navazuje na jeden podnět mé disertační práce, srv. **Smékalová, A.:** *Dějepisectví přemyslovského období. Vincenciova a Jarlochova kronika v kontextu svého vzniku*, Brno 2009 (Historický ústav FF MU, školitel: prof. PhDr. Martin Wihoda, PhD.), popř. Kernbach, A.: *Vincenciova a Jarlochova kronika v kontextu svého vzniku. K dějepisectví přemyslovského období*, Brno 2010, s. 166-195.

1) *Laurentii de Brundisio Quadragesimale secundum*, in: *Opera omnia* 5, 1, Patavii 1938, s. 48-52: „*Ad ducendam spiritalem vitam, quae nobis cum angelis caelestibus divinisque spiritibus communis est, ... necessarius utique est panis gratiae Spiritus Sancti et caritatis Dei. Gratia autem et caritas sine fide nulla... Nec fides concipitur sine verbi Dei praedicatione... venit Christus Deus et homo ad praedicandum verbum Domini, et ad hoc idem misit apostolos, sicut prius miserat prophetas. Praedicatio igitur munus est apostolicum, angelicum, christianum, divinum...*“; překlad autor-ky: „K tomu, abychom mohli vést duchovní život, jež máme společný s nebeskými anděly a božskými duchy ... je zapotřebí chléb milosti Ducha svatého a lásky Boží. Milost a láska však nemůže existovat bez víry... A víra nevznikne bez kázání slova Božího... Kristus, Bůh a člověk, přišel, aby kázal slovo Páně, a k tomuž pověřil apoštoly, tak jako dříve posílal proroky. Kazatelství je tedy úlohou apoštolskou, andělskou, křesťanskou, božskou...“.

2) Srv. *Liturgia horarum iuxta ritum Romanum*. III. Tempus per annum hebdomadae I-XVII, Vaticanis 1974⁷, s. 1276-1277.

plánu spásy – šíří radostnou zvěst a vede své posluchače k poslednímu cíli.³⁾

V čase želivského opata Gotšalka, kdy kulminují obrodné snahy uvnitř církve započaté již ve druhé polovině jedenáctého století, kdy do té doby monotónní duchovní život nabývá nebyvale pestrých forem a každá z nich se snaží najít své opodstatnění a ukotvení v dosavadním církevním systému, se stává kazatelská činnost jakožto nedílná součást úlohy kněžského povolání velmi dobrým argumentem zastánců reformovaných kanovníků, jímž mohou zdůvodnit oprávněnost své existence a svůj význam pro celou církev. Takový motiv lze najít i v rozsáhlém textu zachycující život a smrt želivského opata, jenž je součástí Jarlochovy kroniky sepsané někdy ve druhém desetiletí třináctého století a zahrnující léta 1167-1198, přičemž Gotšalkův životopis Jarloch vložil k roku 1184, kdy želivský opat zemřel.⁴⁾

Předem je třeba podotknout, že se následující stránky nemožnou zabývat tím, o čem a jak želivský opat Gotšalk přesně kázal – ani jedno kázání se totiž nedochovalo. Známe jen několik konkrétních témat jeho kázání či homilií, jež pronesl při následujících, podle Jarlocha pamětihodných událostech: den po příchodu nového želivského konventu z porýnského Steinfeldu do strahovského kláštera v roce 1149 pronesl Gotšalk ke svátku sv. Anežky kázání týkající se mimo jiné i této svěťice;⁵⁾ po volbě Jindřicha Břetislava pražským biskupem v roce 1182 byl Gotšalk pověřen kázat na zelený čtvrtek a o velikonoční neděli prelátům přítomným volbě, přičemž druhá velikonoční homilie na téma „*Haec est dies*“ (Ps 117, 24) prý byla sepsána;⁶⁾ téhož roku v dubnu pak měl Gotšalk pronést slavnostní kázání u příležitosti druhého vysvěcení strahovského kostela po jeho právě dokončené přestavbě, v němž prý přítomným spolubratrům poskytl spasitelná poučení;⁷⁾ a konečně poslední homilie Gotšalkova života (alespoň tak ji nazývá Jarloch) zazněla v ženském premonstrátském klášteře v Louňovicích na svátek Očišťování Panny Marie v roce 1184 na téma „*Homo fuit in Hierusalem, cui nomen Simeon*“ (L 2, 25).⁸⁾ Pro záměr této studie však naštěstí není nutné znát obsah Gotšalkových kázání, neboť jejím tématem bude fenomén, jenž by bylo nejspíše možné nazvat diskursem kazatelství jakožto konstitutivního prvku společenství řeholníků, jeho využití v premonstrátském řádu ve dvanáctém století, kdy žil skutečný Gotšalk, a jeho využití milevským opatem Jarlochem, odchovancem želivského kláštera, na počátku století následujícího, kdy na stránkách jeho obsáhlého životopisu ožil želivský opat jako literární postava.

Moderní Gotšalkův životopisec by mohl Jarlochovo podrobné vyprávění shrnout do jediného odstavce: Gotšalk pocházel z kolínské arcidiecéze a předurčen pro duchovní dráhu studoval svobodná umění v Kolíně nad Rýnem a později také v Paříži. Někdy ve třicátých letech dvanáctého století obrácen po těžké nemoci k niternějšímu duchovnímu životu vstou-

3) Srv. **Zerfass, R.:** *Der Streit um die Laienpredigt. Eine pastoralgeschichtliche Untersuchung zum Verständnis des Predigamtes und zu seiner Entwicklung im 12. und 13. Jahrhundert*, Freiburg – Basel – Wien 1974, s. 96-98.

4) Celý životopis srv. **Letopisy Vincencia, kanovníka kostela pražského, a Jarlocha, opata kláštera milevského**, FRB II, Emler, J. (ed.), Praha 1876 (dále jen *Annales Gerlaci*, FRB II), s. 483-505; textově jsou veškeré následující úryvky z Jarlochovy kroniky vzaty z nově připravované edice, čísla stránek však odpovídají edici Emlerově; k postavě milevského opata Jarlocha srv. souhrnně **Bláhová, M.:** *Letopis milevského opata Jarlocha a jeho pramenná hodnota*, in: Iva Fuxová (ed.), *Český stát na přelomu 12. a 13. století*, Opava 1993, s. 35-48.

5) Srv. *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 489.

6) Srv. tamtéž, s. 478.

7) Srv. tamtéž, s. 482.

8) Srv. tamtéž, s. 502.

pil do premonstrátského kláštera ve Steinfeldu a kolem roku 1149 se stal po vypuzení benediktinských mnichů z želivského kláštera prvním premonstrátským opatem nové komunity, jejímž původním domovem byl právě porýnský Steinfeld. Jeho osobnost je spojena jak s počátky, tak s největším rozmachem premonstrátů v českých zemích, neboť se podílel již na osazení Strahova, prvního premonstrátského kláštera v českých zemích, a později i dalších klášterů v Čechách, na Moravě a v Dolních Rakousích vzniknuvších jak ze steinfeldských, tak z již domácích zdrojů (kromě Želivi se jedná o kláštery louňovický, kounický, perneggský a jerušský). Zemřel dne 18. února 1184 při vizitaci ženského kláštera v Louňovicích. Odkud byly jeho ostatky přeneseny do Želivi a pohřbeny.

Tyto hutné informace jsou pouze výtahem z Jarlochových detailních popisů chování želivského opata při různých příležitostech všedního dne, počínaje tím, co svatý opat jedl, nebo spíše nejedl, jak spal, jak často se modlil, jak tvrdě pracoval, a konče tím, jakým způsobem umíral a jaké pamětihodné výroky při tom pronesl. Moderní čtenář Jarlochovy kroniky si navykl tuto pasáž spíše přeskakovat než se jí snažit porozumět a ani moderní historiografie pro ni neměla příliš velkého pochopení. František Palacký ji považoval za příliš rozvleklou,⁹⁾ podle Wilhelma Wattenbacha Jarloch nebyl příliš zkušeným spisovatelem, když nedokázal udržet své nadšení pro želivského opata na uzdě a rozepsal se o něm zbytečně přemršťeně.¹⁰⁾ Rovněž Zdeněk Fiala si v úvodu k poslednímu překladu Jarlochovy kroniky postěžoval na nesourodost jeho díla a vysvětlení pro rozsah této části kroniky hledal v Jarlochově záměru sepsat legendu určenou za podklad pro kanonizaci želivského opata. Pojetím ani podáním však podle něj toto vypravování nevyniká nad průměr středověké literatury tohoto druhu a jediný jeho smysl pro českou historii pak spatřuje ve skutečnosti, že podává dějiny premonstrátů v českých zemích.¹¹⁾

Nebudeme-li však na životopis vzešlý z Jarlochovy literární dílny pohlížet jako na pouhý pramen pro politické či hospodářské dějiny českých zemí za léta 1167-1198, a tím pádem jako na pouhou vsuvku, jež se Jarlochovi nepodařila do jeho kroniky vhodně (tedy dle požadavků kladených na moderního historika) zakomponovat, zjistíme, že tato tolik opomíjená pasáž je nespravedlivě podceňována. Téměř každý její úsek totiž tvoří pečlivě propracovaný celek s hlubokým podtextem a s pevným místem ve struktuře celého vyprávění. Tato narativní struktura pak odpovídá dobovým požadavkům na biografii svatého tohoto typu. Jeden takový komplex představuje právě kazatelská činnost želivského opata, za níž se skrývá debata o smyslu komunit řeholních kanovníků, potažmo premonstrátů, jež vrcholila právě v době, kdy Gotšalk vstoupil do kláštera ve Steinfeldu.

Titul uvedený v záhlaví této studie, „*Quod sacerdotes angeli*“, tedy v překladu: „*O tom, že kněží jsou andělé*“, není název žádného kázání ani původního středověkého díla, nýbrž pokus

9) Srv. **Palacký, F.**: *Ocenění starých českých dějepisců*, in: *Dílo Františka Palackého I.*, ed. Jaroslav Charvát, Praha 1941, s. 148.

10) Srv. **Wattenbach, W.**: *Praefatio*, in: *Vincentii et Gerlaci annales*, ed. Wilhelmus Wattenbach, MGH SS XVII, Hannoverae 1861, s. 655-656.

11) Srv. **Fiala, Z.**: *Předmluva*, in: *Letopis Vincenciův a Jarlochův*, přel. F. Heřmanský, Praha 1957, s. 25.

o hutné shrnutí nejen jedné drobné intertextuální poznámky, kterou na Gotšalkův účet podotknul Jarloch, ale i výkladu kazatelství a jeho významu pro celou církev právě z pohledu řeholních kanovníků, respektive premonstrátů. Nejprve však obraťme pozornost k oné intertextuální poznámce milevského opata. Nachází se v místě Gotšalkova životopisu, v němž Jarloch chválí jeho intelektuální schopnosti, přičemž se zaměřuje na Gotšalkovu sečtělou a neobyčejnou teologickou zdatnost. Uvedme si nejdůležitější úseky této pasáže v originálním znění i v překladu:¹²⁾

„... inter alias spirituales gratię dotes lectioni vacabat Divinorum librorum omnibus horis, quas a choro et a labore manuum vacuas habebat... Lectioni Divine continuaverat meditationem sanctam... Ex his profecerat in theologia supra multos ... et multum sapiebat in Divina Pagina, quamvis eius sapientia destituta eloquentia verbis affluentibus non posset aperire se ipsam. ... Norunt omnes, qui sermones eius vel legerunt vel audierunt, quam fundatus fuerit, subtilis et acutus, in tractatibus Divinorum eloquiorum plenus, sed minime planus, ita ut quandoque in Steinueld, quandoque in Stragou cum sermonem edidisset, auditores eius dicerent: Iste homo locutus est Deo et sibi, nos eum non intelleximus. Proinde sicut beatus Gregorius inter fialam et cyatum distinguit, assignans fialam esse exuberantem doctrinam, cyatum vero parvam et interclusam, sic iste, de quo sermo est, fuit in domo Domini vas sanctum, vas mundum, vas plenum sapientia, qui etsi non habuit fialam exuberantis eloquentię, sed non caruit cyato salubris doctrine. Verbum enim Dei usque ad ipsam suam egritudinem inpretermisse alacriter et fortiter sive domi Syloę sive Lonewic aut ubicunque fuisset, omnibus dominicis et celebribus diebus [praedicavit] imitans et in hoc beatum Augustinum...”

Přímou výpověď tohoto odstavce je sdělení, že Gotšalk byl velmi vzdělaný a moudrý, neboť četbě svatých knih a rozjímání o jejich obsahu věnoval poctivě veškerý čas, jenž mu zbýval po povinných modlitbách a manuální práci. Takto získanou moudrost a sečtělou však nedokázal vhodně podat ve slovním projevu, jelikož nebyl obdařen patřičnou výmluvností. Z toho důvodu mu prý jeho publikum často nerozumělo. Přesto však měl Gotšalk až do plného propuknutí své poslední nemoci nepřetržité kázat a napodobovat rovněž touto činností sv. Augustina. Na mysl se tak vkrádá myšlenka, jaký smysl mělo Gotšalkovo kazatelství, pokud mu jeho posluchači nerozuměli, respektive jaký smysl měla zmínka o Gotšalkově

12) *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 494-495; veškeré překlady pasáží z Jarlochovy kroniky pocházejí částečně z překladu Františka Heřmanského, srv. *Letopis Vincenciův a Jarlochův*, přel. F. Heřmanský, Praha 1957; zpravidla jsou však upraveny autorkou: „... mezi jinými duchovními dary milosti se věnoval četbě knih s náboženskou tematikou ve všech hodinách, které měl po chóru a fyzické práci volné... Na zbožnou četbu navazoval svatým rozjímáním... Díky tomu velmi vynikal v teologii nad mnohé ... a výborně se vyznal v Písmu svatém, ačkoli jeho moudrost, protože se jí nedostávalo výmluvnosti, nemohla vyjevit sebe samu v bohaté řeči. ... Všichni, kdo buď četli, nebo slyšeli jeho kázání, vědí, jak byl vzdělaný, přesný i důmyslný, v pojednáních o Božích výročích obsažný, ale přímý a jasný, takže kdykoli měl kázání ve Steinfeldu nebo na Strahově, jeho posluchači říkali: „Ten člověk mluvil k Bohu a pro sebe, my mu nerozuměli.“ Proto jako svatý Řehoř činí rozdíl mezi miskou a číší a naznačuje, že miska je přebohatá učenost, číše však malá a uzavřená, tak tento, o němž je řeč, byl v domě Páně nádobou svatou, nádobou čistou, nádobou plnou moudrosti, a ač neměl misku přebohaté výmluvnosti, přece mu nechyběla číše spasitelného učení. Neboť slovo Boží hlásal až do samotné své nemoci bez přestání nadšeně a neohroženě o všech nedělích a svátcích, ať doma v Želivě, nebo v Louňovicích, nebo kdekoliv byl, a také v tom napodoboval svatého Augustina...”

kazatelství a její následný intertextuální kontext pro Jarlochova modelového čtenáře?¹³⁾

Na tuto otázku Jarloch odpovídá v další části odstavce, v níž Gotšalkovy problémy se srozumitelností jeho kázání zmírňuje narážkou mezi řádky na jistý výrok papeže Řehoře Velikého o miskách a pohárech značících učenost hojnou a uzavřenou. Jarloch zde má na mysli zcela konkrétně jeden odstavec z Řehořovy šesté homilie na druhý až desátý verš jedenácté kapitoly Matoušova evangelia týkající se Jana Křtitele, o němž Ježíš říká k zástupům: „Toto je ten, o němž je psáno: Hle, já posílám posla před tvou tváří, aby ti upravil cestu.“ (*Hic enim est de quo scriptum est ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam qui praeparabit viam tuam ante te*).¹⁴⁾ Řehoř pak tento Ježíšův výrok vykládá následujícím způsobem:¹⁵⁾

„... omnes, qui sacerdotii nomine censentur, angeli vocantur, propheta attestante, qui ait: Labia sacerdotis custodiunt scientiam et legem requirunt ex ore eius, quia **angelus Domini exercituum** est [Mal. 2, 7]. Sed huius altitudinem nominis etiam vos, si vultis, potestis mereri. Nam unusquisque vestrum in quantum sufficit, in quantum gratiam supernae aspirationis accepit, si a pravitate proximum revocat, si exhortari ad bene operandum curat, si aeternum regnum vel supplicium erranti denuntiat, cum sanctae annuntiationis verba impendit, profecto angelus existit. Et nemo dicat: admonere non sufficio, exhortari idoneus non sum... Et scimus, quod in Dei tabernaculo non solum phialae, sed praecipiente Domino etiam cyathi facti sunt [Ex 37]. Per phialas quippe doctrina exuberans, per cyathos vero parva atque angusta designatur scientia. Alius doctrina veritatis plenus audientium mentis inebriat. Per hoc ergo, quod dicit, profecto phialam porrigit. Alius explere, quod sentit, non valet, sed quia hoc utcunque denuntiat, profecto per cyathum gustum praebeat. In Dei ergo tabernaculo, id est in sancta ecclesia, positi, si per doctrinae sapientiam ministrare phialas minime potestis, in quantum pro Divina largitate sufficitis, proximis vestris boni verbi cyathos date... et si ad Deum tenditis, curate, ne ad eum soli veniatis... ut in quantum vires suppetunt, si annuntiare eum non negligitis, **vocari ab eo angeli cum Iohanne valeatis...**“

První věc, která v uvedeném textu upoutá na první pohled, je Řehořova hra s významem

13) Termín modelový čtenář pochází od Umberta Eca a jde o čtenáře, s nímž autor počítá a jenž je schopen a ochoten přijmout autorovu verzi příběhu. Termín tedy nevypovídá o čtenáři textu, nýbrž o jeho autorovi, srv. Eco, U.: *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington – London 1979, s. 7; nebo Týž, *Portrét Plinia staršího jako Plinia mladšího*, in: Eco, U.: *Meze interpretace*, Praha 2005, s. 140–141.

14) Mt 11, 10.

15) GREG. Hom. VI, 6, PL 76, s. 1097C–1099A; překlad autorky: „... všechny, kdo jsou obdařeni kněžskou hodností, lze nazývat anděly, jak to dosvědčuje prorok: Rty kněze strážejí poznání; z jeho úst se vyhledává zákon, neboť on je **poslem Hospodina zástupů** [Mal 2, 7]. Tento vznešený titul si však můžete zasloužit i vy, pokud chcete. Neboť každý z vás, pokud odvádí bližního od nepravosti, pokud se snaží nabádat k dobrým skutkům, pokud zvěštuje bloudícímu věčné království nebo trest, pokud šíří slova svatého evangelia, nakoľik mu síly stačí a nakoľik obdržel milosti nebeského vnuknutí, je nepochybně andělem. A ať nikdo neříká: k napomínání nemám síly, k povzbuzování se nehodím... Víme, že ve svatostánku Božím byly z rozkazu Hospodina vyrobeny nejen obětní misky, ale i číše [Ex 37]. Misky znamenají přebohatou učenost, číše pak malou a omezenou znalost. Jeden je pln učenosti Pravdy a soláží hojně mysli posluchačů. Tím, co říká, podává misku. Druhý nemůže vysvětlit to, co ví, ale protože to všude rozhláší, podává alespoň číši k ochutnání. Jestliže tedy uvnitř svatostánku Božího, to jest církve, nemůžete podávat pravdu v miskách učenosti, podávejte svým bližním číše dobrého slova, nakoľik díky Boží štědrosti stačíte... a jestliže mříte k Bohu, snažte se, abyste k němu nešli sami... aby vás mohl **spolu s Janem nazývat anděly Páně**, jestliže Jej zvěstujete, nakoľik vám síly stačí.“ Veškeré textové úryvky pocházející z edice Patrologia Latina jsou brány z elektronických databází dostupných na serveru Ústavu klasických studií, FF MU Litterae ante portas, srv. <http://litterae.phil.muni.cz/about.php>.

slova *angelus* – posel (z řeckého slova ἀγγέλλειν – podávat zprávu, hlásat).¹⁶⁾ Nabádá tak své spoludruhy, aby kázali slovo Boží za všech okolností, a to i v případech, kdy neoplývají právě dokonalou výmluvností. Svatý papež tak činí pomocí biblické typologie hned v několika stupních. Nejprve uvádí doklad ze Starého Zákona, konkrétně z knihy proroka Malachiáše, jenž tvrdí, že kněží jsou andělé Hospodinovi – poslové Boží ve starozákonním smyslu, jejichž úkolem je střežit a interpretovat Zákon. Zároveň jsou předobrazem, tedy typem kněží křesťanských. Další typologická myšlenka se pak vztahuje na text Matoušova evangelia: Kněží, jež hlásají slovo Boží, Krista (Mesiáše) a Boží království jsou přeneseně přirovnáni k Janu Křtiteli, jenž přichází před Kristem a hlásá jej (upravuje mu cestu). Jan Křtitel připravuje posluchače na příchod Krista na tento svět a hlásá radostnou zvěst Vykoupení, kněží po jeho vzoru připravují věřící na setkání s Kristem při jeho druhém příchodu na svět. Jan Křtitel i kněží jsou tak posly Páně (anděly), Jan Křtitel i kněží tak plní svou úlohu v dějinách spásy, k níž se dějiny postupně dějí.¹⁷⁾

Jednotliví kněží se však od sebe mohou lišit svými řečnickými schopnostmi, což Řehoř Veliký vysvětluje další typologií starozákonní, když přirovnává církev jakožto dílo Kristovo k Hospodinovu svatostánku popsaném v sedmatřicáté kapitole knihy Exodus. Ve svatostánku se nacházely jak obětní misky (*phialae*), tak číše (*cyathi*). Tyto nádoby lišící se svým tvarem, a tím i způsobem, jakým z nich lze vylévat jejich obsah, pak označují jednotlivé kněží uvnitř církve (křesťanského svatostánku Božího jakožto díla Kristova) obdařené různou měrou nadání zprostředkovávat věřícím slovo Boží podle darů Ducha svatého. Z misky může učenost přímo vyvěrat, z číše plyne díky užšímu hrdlu pomaleji. Tvar nádoby však nemá vliv na její obsah. Přestože tedy miska překypuje učeností a svažuje tak hojně mysl posluchačů, neubírá tato skutečnost nic na významu douškům, jež kněz nabízí z číše, neboť spásonosné učení se tím nestává méně spásonosným.

Vrátíme-li se zpět ke Gotšalkovi, Jarloch vytváří pomocí intertextuality následující obraz: Gotšalk byl nádobou plnou moudrosti, kterou předával svým posluchačům pomocí číše spásonosné učenosti (neboť mu chyběla miska vyvěrající výmluvnosti). Tím je stručně vzato řečeno asi tolik, že Gotšalk využil ke splnění své úlohy ve

16) To ostatně tvrdí Řehoř sám na konci páté kapitoly téže homilie, srv. Greg. Hom. VI, 5, PL 76, s. 1097C: „Quod enim Graece angelus, hoc Latine nuntius dicitur. Recte ergo qui nuntiare supernum iudicem mittitur, angelus vocatur, ut dignitatem servet, quam explet in operatione“; překlad autorky: „Řecký výraz anděl odpovídá v latině slovu posel. Správně je tedy andělem nazýván ten, kdo je poslán hlásat nejvyššího Soudce, aby si podržel důstojnost, kterou naplňuje skutkem.“

17) Z křesťanského pohledu jsou vlastně veškeré dějiny dějinami spásy chápány jako neustále plynoucí veličina, v níž se postupně uskutečňuje plán Boží spásy od Stvoření až do Posledního Soudu; srv. přehledně Funkenstein, A.: *Heilsplan und natürliche Entwicklung. Gegenwartsbestimmung im Geschichtsdenken des Mittelalters*, München 1965, s. 11; nebo Goetz, H.-W.: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im hohen Mittelalter*, Berlin 1999, s. 92; takové chápání dějin pak umožňuje rozvoj typologického nazírání na svět. Jeho centrem je Kristus: vše, co se děje před ním (ve Starém Zákoně, popřípadě i v antických historiografích), jsou předobrazy – typy, jež mají své naplnění v událostech odehrávajících se v Novém Zákoně a po Kristovi – antitypy. Vzhledem k tomu, že pro Boha neexistuje čas (Bůh vidí všechny události v jednom okamžiku) a zároveň se nic neděje bez jeho vůle, může být každá událost v dějinách (spásy) naplněním či předobrazem nějaké jiné skutečnosti. Mezi typem a jeho antipem musí pouze fungovat jistá tematická podobnost. Příkladem budiž uvedené využití typologie Řehořem Velikým; základní práci pro vývoj a fungování typologie je Ohly, F.: *Typologie als Denkform der Geschichtsbetrachtung*, in: Ruberg, U. – Peil, D. (edd.), *Ausgewählte und neue Schriften zur Literaturgeschichte und zur Bedeutungsfor-*

schung, Stuttgart – Leipzig 1995, s. 445-458.

světě všech možností a darů Boží milosti, jež mu byly poskytnuty shůry, neboť jako kněz splnil svou úlohu hlásat slovo Boží. Použijeme-li Řehořova obrazu, Gotšalk může být spolu s Janem Křtitelem nazván andělem Božím, neboť na své vlastní cestě k Bohu není osamocen, nýbrž přibírá s sebou své bližní. Skutečnost, že Jarloch pokládal za nutné zmínit se o Gotšalkově kazatelské činnosti, přestože pak musel hledat vhodný obraz podaný náležitou autoritou, jenž by omluvil Gotšalkovy potíže s jasným vyjadřováním (tedy obraz ukazující Gotšalka jako číši ve svatostánku Božím, anděla Božího, jehož předobrazem je sv. Jan Křtitel), svědčí o tom, že tento prvek tvoří jistou typizovanou součást životopisu muže Gotšalkova typu a má velký význam pro společenství, jehož členem byl Gotšalk i Jarloch.

To je navíc podtrženo dalším Jarlochovým vzkazem pro modelového čtenáře, jenž se nikoliv náhodou dotýká Gotšalkovy řádové obediencie. Jarloch totiž dodává, že Gotšalk jednal také při své kazatelské činnosti podle vzoru sv. Augustina. Na tohoto církevního otce a světce Jarloch naráží i nepřímě, a to v pasáži, jež na výše citované v Jarlochově kronice bezprostředně navazuje. Jarloch měl totiž potřebu doplnit ještě drobné detaily ke Gotšalkově obvyklé četbě jakožto zdroji jeho moudrosti a sečtěllosti, a to z pozice očitého svědka.¹⁸⁾

„Porro de lectione hoc solum adhuc addo, quod ex quo eum agnovi, semper studere vidi quam maxime in canonibus euangeliorum, hoc est in libro, qui dicitur De quatuor unum, insuper et libros sancti Bernardi Clareuallensis abbatis frequenti lectionis usitabat. Ex his et huiusmodi ortis colligebat flores morum, spicas bonorum operum, herbas salubres inimicas serpentibus, spirantes odorem vite et disciplinę.

Ponechme stranou obsah Gotšalkovy četby a věnujme nejprve pozornost jazykové formulaci této pasáže. Přirovnání studia či vhodné četby k zahradě, v níž čitatel sbírá květy mravů, je motiv ve středověké literatuře poměrně obvyklý, ovšem ony léčivé bylinky škodící hadům nepřipomínají nikoho jiného než sv. Augustina, jenž ve svém *Vyznání* přirovnává účinky Písma svatého k léčivým bylinkám církve působícím proti hadům (*salubres herbae ecclesiasticae adversae serpentibus*).¹⁹⁾ Již Augustin si pohrává s významem slova *saluber*, což neznamená pouze *léčivý*, nýbrž i *přinášející spásu* v křesťanském slova smyslu. Ony bylinky, Písmo svaté, popřípadě další vhodná četba jsou tak prostředkem léčby smrtelné rány dědičného hříchu, k němuž lidstvo svedl had, jsou prostředkem, jenž přináší život. Takovou zahradou života jsou pro Gotšalka kánony evangelií a díla Bernarda z Clairvaux, z nichž získal patřičnou výzbroj, aby přinesl život, respektive spásu i druhým.

Shrme-li si obsah obou odstavců, říká zde Jarloch asi tolik: Gotšalk načerpal četbou svatých knih moudrost, jež svého nositele dokáže nasměrovat ke konečnému cíli – do království Božího. Tím však Gotšalk jako horlivý kazatel a vykladač Pís-

18) *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 495; překlad: „O jeho četbě dodávám ještě tolik, že jsem jej vždy od té doby, kdy jsem jej poznal, viděl, jak studuje kánony evangelií, to jest knihy, jež se nazývají Ze čtyř jedno, a nadto ještě čítával velmi často knihy svatého Bernarda, opata z Clairvaux. Z těchto a podobných zahrad sbíral květy mravů, snopky dobrých skutků a léčivé bylinky škodící hadům a vydávající vůni života a kázně.“

19) Srv. Aug. Conf. 9, 4.

ma svatého nekončí, neboť tuto svou moudrost předává dál, jinými slovy plní svou úlohu kněze (a tím i církve) v dějinách spásy a napodobuje v tom všeobecně uznávanou autoritu – svatého zakladatele své řádové obediencie. Sv. Augustin jakožto Gotšalkův vzor zde však plní ještě další úlohu. Bylo již řečeno, že kazatelství, potažmo kněžství zde funguje jako jistý identifikační znak Jarlochova Gotšalka. Jeho přímé spojení s postavou sv. Augustina zde ovšem odkazuje na další velmi důležitý motiv: život podle vzoru apoštolů (*vita apostolica*) a reformu kanovníků konce jedenáctého a dvanáctého století.²⁰⁾

Do počátku dvanáctého století byl život a dílo sv. Augustina znám pouze z jeho vlastních děl. Ty pak bylo možno doplnit o informace, které přinášel jediný ještě pozdně antický životopis, dílo Augustinova žáka a přítele Possidia, pozdějšího biskupa z Calamy, jež vzniklo krátce po Augustinově smrti.²¹⁾ Od počátku do konce druhé čtvrtiny dvanáctého století však na základě těchto starých pramenů spatřila světlo světa hned dvě nová zpracování Augustinova života, přičemž každé z nich odráží, jak se s postavou tohoto světce ztotožnila dvě rozdílná společenství. Autorem staršího životopisu je benediktin clunyského směru Rupert z Deutzu. Jeho Augustin je především učitelem církve a sloupem víry proti herezím, jenž však zároveň při svém snažení poznal marnost věcí světských a usiloval o život v ústraní, jak jen mu to jeho biskupská funkce dovolovala.²²⁾

Mladší životopis sepsal Filip Harvengt, od roku 1130 převor a v letech 1156/1157 až 1182 opat premonstrátského kláštera Bonne-Espérance (*Bona Spes*), rané dceřiné fundace kláštera Prémontré.²³⁾ Jeho životopis sv. Augustina se od zpracování Possidiova a Ruperto-va odlišuje tím, že v něm jsou vyzdvíženy dva hlavní motivy. Augustin je jednak zobrazen jako ideální klerik – kněz a kazatel, jenž neúnavně brání učení katolické církve a kazatelskou a učitelskou činností přispívá k jejímu upevnění a dalšímu růstu. Tato činnost jej však nijak nevytrhuje ze studia svatých knih a následné meditace. Jinými slovy, Augustin je ve Filipově podání osobností, která dokázala dokonale zkombinovat aktivní a kontemplativní život. Druhý prvek, na nějž je ve Filipově životopise položen důraz, představuje popis Augustinova života ve společenství kleriků žijících při jeho biskupském kostele v Hippo Regiu bez soukromého majetku a podle apoštolského vzoru na základě pravidel, jež svatý biskup pro toto společenství vytvořil. Filip Harvengt vykreslil sv. Augustina přesně tak, jak to odpovídalo potřebě premonstrátů na počátku třicátých let dvanáctého

20) Obecně platí, že požadavek obnovy duchovního života po vzoru prvotní apoštolské církve představuje hlavního hybatele všech církevních reformních hnutí, rozdíl jsou však patrné v tom, jak si dané společenství pravý apoštolský život definuje a v čem spatřuje jeho hlavní rysy. Pro všechny je vzorem popis první křesťanské obce v Jeruzalémě nacházející se ve čtvrté kapitole Skutků apoštolů. Věřící jsou podle ní jednoho srdce a jedné mysli, mají vše společné a apoštolové z jejich majetku, kterého se bohatí zříkají ve prospěch všech, přidělují každému podle potřeby (Sk 4, 32-35). Augustin vytvořil z tohoto odstavce normu ideálního způsobu života kleriků – původně pro kleriky žijící při jeho biskupském kostele v Hippo Regiu společně a bez soukromého majetku; srv. **Schreiner, K.:** *Ein Herz und eine Seele. Eine urchristliche Lebensform und ihre Institutionalisierung im augustini- nisch geprägten Mönchtum des hohen und späten Mittelalters*, in: Melville, G. – Müller, A. (edd.), *Regula Sancti Augustini. Normative Grundlage differenter Verbände im Mittelalter*, Paring 2002, s. 1-15.

21) Srv. Possidii *Calamensis episcopi Vita s. Aurelii Augustini Hippo- nensi episcopi*, PL 32, s. 33-66.

22) Srv. **Neel, C.:** *Philip of Harvengt's Vita Augustini. The Medieval Premonstratensians and the Patristic Model*, *APraem* 71, 1995, s. 304-306, jež upozorňuje na fakt, že Rupertův Augustin má silné rysy clunyského mnicha (Rupertův životopis nebyl dosud editován).

23) Srv. BBK VII, s. 490-493; nebo stručně též **Backmund, N.:** *Die mittellalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, *Averbode* 1972, s. 206-207.

století, jako zakladatele jejich způsobu života, na něhož se mohou odvolávat, i jako jeho ideální ztělesnění, neboť se předpisy, jejichž prostřednictvím je třeba napodobovat život apoštolů, sám řídil.²⁴⁾

Podobně je pak sv. Augustin a jeho řehole nazírána i v o něco mladších životopisech sv. Norberta z Xanten vzniklých v premonstrátském, respektive „norbertinském“ prostředí do poloviny dvanáctého století. Podle nich se Norbert, potulný kazatel a hlasatel chudoby církve, rozhodl pro své následovníky založit klášter v Prémontré a přijmout pro jejich život pevný řád, jehož prostřednictvím by mohli žít podle příkazů evangelia a apoštolů. Norbertova volba padla po zvážení všech dalších možností na řeholi sv. Augustina, neboť chtěl se svými druhy žít podle vzoru apoštolského života, o nějž usiloval již dříve svým kazatelstvím, a sv. Augustin byl pro něj někým, kdo svou řeholí apoštolský život v církvi obnovil nebo, obrátíme-li toto tvrzení: obě zpracování života sv. Norberta prezentují život podle řehole sv. Augustina jako život podle vzoru apoštolů.²⁵⁾

Vznik životopisů sv. Norberta a sv. Augustina spadá do doby, kdy mladá premonstrátská komunita zažívala těžké chvíle nejen v konkurenčním boji s cisterciáky a světským klérem, nýbrž i ohrožení své jednoty, a to vše v době, kdy po celé křesťanské Evropě existuje mnoho stejným způsobem reformovaných institucí, jež se od sebe odlišují v rozmanitých maličkostech.²⁶⁾ Není tedy divu, že v této rozmanitosti církevního života hledá každé společenství záchytný bod pro svou identitu, například postavu zakladatele. Na Norberta z Xanten se však odvolávala hned dvě uskupení, jež vznikla krátce po sobě, Prémontré (1121) a magdeburská kapitulní kanovníci, jimž sv. Norbert předepsal život podle řehole sv. Augustina v roce 1126 poté, co se stal magdeburským arcibiskupem. Jejich uskupení však mělo na rozdíl od premonstrátů za základ méně přísnou verzi Augustinovy řehole a zhruba do poloviny dvanáctého století se s odvoláním na osobu svého zakladatele bránilo podřídit se centralizačním snahám vycházejícím z Prémontré.²⁷⁾

Na rozdíl od těchto „norbertinských“ kanovníků se však premonstrátský řád dokázal již brzy po polovině století stabilizovat jako insti-

24) Srv. **Neel**, *Philip of Harvengt's Vita Augustini*, s. 307-310; nebo **Bomm**, *W.: Augustinusregel, professio canonica und Prämonstratenser im 12. Jahrhundert. Das Beispiel der Norbert-Viten, Philipps von Harvengt und Anselms von Havelberg*, in: Melville, G. – Müller, A. (edd.), *Regula sancti Augustini. Normative Grundlage differenter Verbände im Mittelalter*, Paring 2002, s. 258-261; celý životopis srv. *Philippi de Harvengt Vita beati Augustini Hipponensis episcopi*, PL 203, s. 1205-1234.

25) K rozboru obou životopisů sv. Norberta srv. **Bomm**, *Augustinusregel*, s. 248-253; místo životopisu, kde je zdůvodněna Norbertova volba Augustinovy řehole srv. *Vita Norberti archiepiscopi Magdeburgensis*, ed. Roger Wilmans, MHG SS 12, Hannoveri 1856, s. 683: „... regulam, quam beatus Augustinus suis instituit, afferri praecepit. Apostolica enim vita, quam in praedicatione susceperat, iam optabat vivere, quam utique ab eodem beato viro post apostolos audierat ordinatam et renovatam.“

26) Do této skupiny lze započítat všechny instituce, ať již existující, jež pouze přijaly pravidla pro společný život bez soukromého majetku, nebo zcela nová založení, jež se těmito pravidly řídila od svého vzniku. Zpočátku reformního nadšení na konci 11. stol. navíc každá z nich přijala jinou formu života (podle řehole sv. Augustina v různých verzích, nebo vlastní předpisy podle jejího vzoru) a mnohdy zakládala dceřiné instituce přebírající stejné předpisy, srv. **Bynum**, *C. W.: Jesus as Mother. Studies in the Spirituality of the Middle Ages*, Berkeley – Los Angeles – London 1982, s. 26-27.

27) Srv. **Weinfurter**, *S.: Norbert von Xanten und die Entstehung der Prämonstratenserordens*, in: Ruess, K.-H. (ed.), *Barbarossa und die Prämonstratenser*, Göppingen 1989, s. 67-75; nebo **Bomm**, *Anselm von Havelberg, Epistola apologetica – Über den Platz der „Prämonstratenser“ in der Kirche des 12. Jahrhunderts. Vom Selbstverständnis eines frühen Anhängers Noberts von Xanten*, in: Crusius, I. – Flachenecker, H. (edd.), *Studien zum Prämonstratenserorden*, Göttingen 2003, s. 167-168.

tuce. Pod vedením opata v Prémontré, Hugona de Fosses, byl podle cisterciáckého vzoru posílen vliv generálních kapitul a specifikována jejich funkce, byla vytvořena druhá verze řádových statut a posílena centralizace řádu. Tento systematický proces započal rokem 1128, kdy se Norbert z Xanten již jako magdeburský arcibiskup vzdal svých pravomocí vůči Prémontré a pověřil jeho vedením právě Hugona, jehož cílem pak bylo vytvořit z jedné skupiny řeholních kanovníků společenství založené na jednotných a nezměnitelných normách s vlastní identitou. S tím je spojena i postava zakladatele, jenž dává celé skupině jistou soudržnost, tedy sv. Norbert a skrze něj autorita sv. Augustina.²⁸⁾

Dějiny motivu života podle vzoru apoštolské církve s odvoláním na sv. Augustina sahají do třetí čtvrtiny jedenáctého století, kdy se stal centrální myšlenkou papežských reform kléru především v boji proti simonii a nedodržování celibátu. Vymezení významu kněžství na základě představ o prvotní církvi a důraz na jeho obnovu prostřednictvím regulí sv. Augustina pak hrálo důležitou roli za pontifikátu Řehoře VII. a Urbana II., jež obnovu církve na základě apoštolského vzoru spojovali s emancipací církve.²⁹⁾ První konkrétní doklad o zformulování tohoto požadavku na život kapitulního kléru podle apoštolského vzoru pak pochází z roku 1092 z privilegia papeže Urbana II. určeného kanovníkům žijícím při kapitule Rottenbuch. Z něj plyne zcela zřetelně, že společenství kleriků, jež chtějí svým životem napodobovat zřízení prvotní církve, musí žít společně podle regule sv. Augustina (*secundum regulam beati Augustini*).³⁰⁾

Z Urbanových formulací však vyplývá ještě další prvek, jenž donutí reformované kanovníky hledat další a další argumenty pro svůj význam v církvi. Podle Urbana jsou jedinými dvěma původními (tedy na apoštolském vzoru založenými) formami církevního života, to jest v církvi institucionální, forma kanovnická a mnišská. Obě prý v církvi existují od samého jejího počátku a obě se odvracejí od záležitostí čistě pozemských, každá však jiným způsobem. Zatímco posledně jmenovaná se podle Urbanových představ stále ještě udržuje ve svém původním stavu, kanovnický život se odchýlil od své primární funkce a díky přílišnému zesvětštění zažívá nebývalý úpadek. Úkolem náměstka Kristova je proto původní apoštolský život v prostředí světského kléru znovu obnovit a v prostředí klášterním jej neustále střežit.³¹⁾

28) Srv. **Weinfurter**, Norbert von Xanten, s. 77-78; nebo **Bomm**, Anselm von Havelberg, s. 163-166; k institutionalizaci řádu jako východiska z krize za opatování Hugona de Fosses srv. podrobně **Cygler**, F.: *Das Generalkapitel im hohen Mittelalter. Cistercienser, Prämonstratenser und Cluniazenser*, Münster – Hamburg – London 2002, s. 119-137; ke stejné problematice z perspektivy centralizace řádu a vzniku viziací srv. **Oberste**, J.: *Visitation und Ordenorganisation. Formen sozialer Normierung, Kontrolle und Kommunikation bei Cisterciensern, Prämonstratensern und Cluniazensern* (12. – frühes 14. Jahrhundert), Münster 1996, s. 163-184.

29) Srv. **Constable**, G.: *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge 1996, s. 4.

30) Srv. **Schreiner**, Ein Herz und eine Seele, s. 15-16; dále **Laudage**, J.: *Ad exemplar primitivae ecclesiae. Kurie, Reich und Klerusreform von Urban II. bis Calixt II.*, in: Weinfurter, S. (ed.), *Reformidee und Reformpolitik im spätsalisch- und frühstauischen Reich. Vorträge der Tagung der Gesellschaft für mittelalterliche Kirchengeschichte vom 11. bis 13. September 1991 in Trier*, Mainz 1992, s. 48-53; privilegium pro Rottenbuch srv. *Beati Urbani II. pontificis Romani epistolae et privilegia*, PL 151, č. 58, s. 337-339.

31) Tamtéž, s. 338B-D: „*Duae enim ab ecclesiae sanctae primordiis vitae eius filiis sunt institutae; una, qua infirmorum debilitas retinetur, altera qua fortiorum vita beata perficitur... Haec autem, quae a terrenis divino fervore divertitur, in duas unius pene eiusdemque propositi dividitur portiones, canonicorum scilicet atque monachorum... Primam vero decalcente fervore fidelium iam pene omnino defluxit. ... Itaque non minoris estimandum est meriti hanc vitam ecclesiae primitivam ... suscitare quam florentem monachorum religionem ... custodire.*“

Tato rétorika je založena na dvou tradičních a spolu souvisejících pohledech na společnost. První je odvozen z učení o třech stavech ve společnosti, jak jej ve svých biblických výkladech rozpracoval sv. Augustin. Na základě několika míst ze Starého i Nového Zákona je v něm společnost přetvořena v hierarchicky strukturovaný systém s pevným řádem členěný na laiky, kleriky a mnichy. Mniši jsou pak těmi, kdo žijí v odloučení od věcí světských podle přísných pravidel a nejsou tak ničím vytrhováni z myšlenek na Boha.³²⁾ Druhým motivem je do jedenáctého století všeobecně uznávaná nadřazenost mnišského stavu ve společnosti. Mniši jsou vnímáni jako osoby, jež mají svým způsobem života nejbližší k Bohu, mohou se modlit a přimlouvát se za ostatní. To je dáno představou Boha ještě v raném středověku jako přísného a spravedlivého vládce. A stejně jako mají ke králi nejbližší jeho dvořané, tak mají k Bohu nejsnazší přístup ze všech pozemských lidí mniši.³³⁾

Ono učené patristické schéma, jak se odráží z Urbanovy formulace v rottenbušském privilegii, mu však umožňuje položit obě formy církevního života teoreticky na stejnou úroveň, přestože prakticky jako rovnoprávné nazírány nejsou. Jejich rovnoprávnost spočívá v jejich funkčnosti a vzniku, z hlediska šancí na dosažení spásy jsou ovšem vyhlídky mnichů o poznání vyšší, což je způsobeno stykem kanovníků se světskými záležitostmi. Ačkoliv je tedy Urban, bývalý mnich kláštera v Cluny, právě tím papežem, za jehož pontifikátu začíná reforma kanovníků, jeho arengy prozrazují směr, kterým půjdou mniši v polemikách s kanovníky, totiž že mnišský způsob života je svatější, neboť je teoreticky schopen udržet se odloučením od hříšného světa v ideálním stavu prvotní církve. Na druhou stranu však Urban stanovil diskurs o původnosti kanovnického života v církvi Boží, o jeho návaznosti na život apoštolů ztělesněný v řeholi sv. Augustina a o jeho jedinečnosti, která snižuje jakýkoli jiný způsob života kleriků ve světě.³⁴⁾

Mohl-li ještě Urban II. hovořit o mniších jako o jednotné skupině, jejíž vyhlídky na spásu jsou vyšší než u ostatních údů těla Kristova, bude mít snahu o život podle původních vzorů již o pár let později za následek rozkol i mezi mnichy, a to díky revolučnímu obratu v realizaci života podle benediktinské řehole v opatství Molesme a v jeho dceřiném klášteře Cîteaux. Není třeba podotýkat, že cisterciáci zapadají do klimatu doby ještě mnohem lépe než reformovaní kanovníci, neboť bojují rovněž proti zesvětštění církve obnovením klášterního života na základě striktního dodržování benediktinské řehole, a to redukcí složité clunijské liturgie, důrazem na askezi a fyzickou práci a striktním odmítnutím všeho světského (například i příjmů z jakékoliv jiné činnosti než z práce vlastních

32) Srv. Oexle, O. G.: *Tria genera hominum. Zur Geschichte eines Deutungsschemas der sozialen Wirklichkeit in Antike und Mittelalter*, in: Fenske, L.–Rösener, W. – Zotz, Th. (edd.), *Institutionen und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Joseph Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag*, Sigmaringen 1984, s. 487–492; zároveň však platí, že takové schéma je čistě teoretickým konstruktem vycházejícím z pokusu o vytvoření typologické situace mezi skutečnostmi biblickou a řekneme sociální. O tom svědčí i vznik schématu nového prosazujícího se zhruba od počátku jedenáctého století, v němž jsou již klerici a mniši zahrnuti pod jednu nálepku těch, kdo se modlí, vedle těch, kdo pracují a kdo bojují; srv. *Tamtéž*, s. 499.

33) Srv. Constable, *The Reformation of the Twelfth Century*, s. 323–324; není bez zajímavosti, že první reformní nadšení propuklo ve stejné době, kdy představa Boha – Vládcce ustupuje důrazu na Kristovo lidství a jeho život na tomto světě (hlásání evangelia, kazatelství, služba bližnímu); k tomuto nadšení pro živého Krista srv. Bynum, *Jesus as Mother*, s. 16.

34) K rozboru Urbanových privilegií srv. Laudage, *Ad exemplar primitivae ecclesiae*, s. 54–60; nebo Weinfurter, *Norbert von Xanten und die Entstehung der Prämonstratenserordens*, s. 69–70.

rukou a pastorence laiků). Svou existenci založili zcela vědomě na nabídce života podle přísných pravidel, jenž jeho nositeli zaručuje svatost, a tím i osobní spásu v rámci celého společenství.³⁵⁾

Jakým způsobem tato vnitřní (jako záruka pro členy řádu) i vnější (jako argument proti protivníkům) prezentace cisterciáckého řádu fungovala, ukazuje více než výmluvně exemplární literatura na téma počátky a rozkvět řádu vznikající v cisterciáckém prostředí po celé dvanácté století. Jednotlivé příběhy byly sebrány a již v první polovině třináctého století kolovaly v různých dialogických souborech v mnoha rukopisech – příkladem budiž slavný *Dialogus miraculorum* Caesaria z Heisterbachu³⁶⁾ nebo *Magnum exordium Cisterciense* Konráda z Eberbachu, jež vzniklo přepracováním jiného podobného a staršího souboru z pera Herberta z Clairvaux.³⁷⁾ Vystupují v nich jak postavy skutečné (především Bernard z Clairvaux a opati z Cîteaux a Clairvaux), tak typizované (jeden král, jeden mnich, jeden kanovník), které se pohybují jak na tomto, tak na onom světě a potvrzují postavení řádu v životě církve.³⁸⁾

To lze demonstrovat na několika vybraných exemplech. Tak například v jednom příběhu zaváže Štěpán Harding, třetí opat z Cîteaux, právě umírajícího bratra, aby se po své smrti vrátil a zjevil svým spolubratrům, zda se jejich způsob života líbí Bohu. Opat totiž právě kvůli malému počtu bratrů a bídě konventu propadl malomyslnosti, v čemž ho podporovalo i mínění jiných mnichů, jež měli mladou cisterciáckou komunitu považovat za něco nebezpečně nového, z čeho vznikne jen pohoršení a rozkol.³⁹⁾ Několik dní na to se onen bratr skutečně opatovi zjevil a potvrdil mu, že si díky dodržování přísné řehole zasloužil podíl na věčné radosti a že je tento svatý způsob života Bohu milý. Zároveň rozehnal opatovi chmury a zvěstoval mu, že se řád rozroste nebyvalým způsobem a přinese tak spásu mnoha duším po celém světě.⁴⁰⁾ V jiném příběhu se zase nedávno zesnulý bratr zjevil sv. Bernardovi z Clairvaux během mše svaté, a když se jej opat z Clairvaux dotázal, zda všichni bratři z jeho kláštera budou spaseni, dostalo se mu kladné odpovědi s dodatkem, že spaseni budou nejen oni, nýbrž všichni, kdo budou pokorně a poslušně žít v cisterciáckém řádě.⁴¹⁾

Tato proklamovaná vyšší svatost cisterciáků vyplývající z dokonalejší formy života jde pak tak daleko, že v některých exemplech je jednak popírána schopnost jiných zřízení přinést jejich pří-

35) Srv. ke vzniku Cîteaux srv. **Schneider, A.:** *Die Cistercienser. Geschichte – Geist – Kunst*, Köln 1986, s. 18–25; k cisterciáckému vymezení se vůči clunijským mnichům srv. např. **Constable,** *Cluny from the Tenth to the Twelfth Centuries*, Aldershot – Brookfield 2000, s. 319–321.

36) Srv. **Caesarius Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum**, ed. Josephus Strange, Coloniae – Bonnae – Bruxellis 1851; k němuž existuje nový výběrový komentovaný překlad **Nechutová, J.:** *Caesarius z Heisterbachu, Vyprávění o zázracích. Středověký život v zrcadle exemplu*, Praha 2009.

37) Srv. *Exordium magnum Cisterciense sive Narratio de initio Cisterciensis ordinis auctore Conrado monacho Claravallensi postea Eberbacensi ibidemque abbate*, ed. Bruno Griesser, *Corpus Christianorum* 138, Turnholti 1994.

38) K cisterciáckým exemplum srv. **McGuire, B. P.:** *The Cistercians and the Rise of the Exemplum in Early Thirteenth Century France. A Reevaluation of Paris BN MS lat. 15912, CM 34*, 1983, s. 211–267.

39) *Exordium magnum Cisterciense* I, 22, s. 48: „... utrum haec nostra conversatio Deo placeat necne, non satis nobis constat, praesertim cum ab omnibus vicinis monachis tamquam novarum rerum adinventores et scandali scismatisque incentores diiudicemur.”

40) **Tamtěž**, s. 49: „...per doctrinam et sollicitudinem tuam illius interminabilis gaudii, illius incomprehensibilis pacis Dei, ... pro qua adipiscenda duos novi ordinis nostri labores ... sustinui... sancta et Deo placens est vita et conversatio vestra... Dominus... mittens vobis personas multas, ... qui ita domum istam replerunt, ut de semine Domini benedicto, quod in hoc loco per gratiam eius coaluit, multiplices sanctarum animarum manipulos de universis mundi partibus collectos caelestibus granariis inferant.”

41) **Tamtěž**, II, 1, s. 72–73: „Verene putas, quod omnes, qui in hoc monasterio sunt, fratres salvabuntur? Etiam, inquit, salvabuntur. Et non solum ipsi, sed et omnes, qui in ordine nostro obedienter et humiliter fuerint conversati, salvabuntur.”

slušíkům spásu, jednak je vstup do řádu pojmán jako zadostiučinění za spáchané hříchy. To dokumentuje exemplum, v němž jistý italský opat opustil cisterciácký klášter a uchýlil se do nejmenovaného benediktinského kláštera clunyského směru. Skrze zjevení Boží mu však bylo zvěstováno, že v tomto řádě nemůže být spasen, neboť třebaže se v lidských očích nachází pouze ve stavu menšího dobra, v očích Božích odvrhl dobro větší. Přitom je zdůrazněno, že možnost nápravy zjevením, kterou opat také využil, mu byla dána pro jeho dřívější život v řádě cisterciáckém.⁴²⁾

Ostrým výtkám však neušli ani řeholní kanovníci. Jeden z nich, jenž zatoužil po přísnějším a svatějším životě, vstoupil do kláštera v Clairvaux. Jelikož však již příliš uvykl pohodlnému životu řeholních kanovníků, měl problémy přizpůsobit se nové řeholi. Jedné noci se mu ve snu zjevil Kristus jakoby při posledním soudě. K jeho tribunálu přistupovaly jednotlivé řády církve Boží, mezi nimiž byli jak řeholní kanovníci, tak benediktini. Prvním z nich autor exempla vytýká, že se sice řídí řeholí sv. Augustina, přesto však žijí ve světě a světsky a nejen, že se za to nestydí, ale ještě se tím chlubí. Benediktini zase žijí podle řehole sv. Benedikta a přece se rovněž hanebně zabývají světskými záležitostmi. Odděleně od nich pak onen bratr spatřil početnou skupinu mnichů, v jejichž středu stál překrásný mladík jako její vůdce a patron. Na rozdíl od ostatních, jež ke svému Soudci přistupovali v pochybách o svých zásluhách, předstoupil tento mladík i s celým zástupem následovníků před Krista v radosti a beze strachu. Sám Kristus jej přijal polibkem míru a oslavil jej i celé jeho společenství přednostně ve své slávě. Jakmile se bratr dověděl, že se jedná o řád cisterciácký a o sv. Bernarda, byl vytržen z vidění a od té doby šel po cestě směřující k svatosti zajišťující mu v nebi příslušnost k těmž zástupu pod vedením sv. Bernarda.⁴³⁾

Cisterciácká forma života je tak popisována jako vůbec nejprísnejší v celé církvi, a to natolik, že může fungovat jako zadostiučinění (*satisfactio*). Těm, kdo prý vstoupí do cisterciáckého řádu, ať už spáchali jakýkoliv zločin, stačí jako zadostiučinění zachovávat jeho tuhou řeholi. Příkladem mohou být dvě historky, v nichž vystupuje sv. Bernard z Clairvaux. V jedné z nich se u něj zpovídal jistý francouzský král právě přijatý do cisterciáckého řádu. Po vyznání hříchů mu Bernard uložil odříkat pouze Otčenáš. Když se král tomuto mírnému zadostiučinění divil, řekl mu Bernard: „Ty pouze odříkej modlitbu Páně a zachovávej řád a já složím za tvé hříchy účet v den Soudu.“ Jindy měl zase Bernard z Clairvaux náhodou projíždět kolem šibenice, na níž měl být právě oběšen jeden zloděj. Sv. Bernard přesvědčil soudce, aby mu odsouzence vydal s tím, že jej přijme do řádu, jehož přísnost přirovnal k trestu oběšením.⁴⁴⁾

42) **Tamtéž**, III, 12, s. 174-175: „... omnipotens Deus ... praeteritorum laborum ipsius, quos in ordine Cisterciensi desudaverat, recordatus per revelationem ei insinuare dignatus est, quod nequaquam in ordine illo animam suam salvere posset, quippe qui, etsi in oculis hominum in minori bono stare videretur, ante conspectum tamen ipsius a maiori bono cecidisset...“

43) **Srv. Tamtéž**, IV, 300, s. 288-290; srv. především výpad proti řeholním kanovníkům a benediktinům: „...illi, qui regulam beati Augustini profitentur et singulas eius sententias cottidie in capitulis suis legunt et tamen seculariter vivere, seculares dici et esse non solum non verentur, verum etiam gloriantur; et illi, qui, cum regulam sancti Benedicti habitu et specie religionis profiteantur, omnimoda saeculari conversatione sua servantes saeculo fidem mentiri Deo per tonsuram noscuntur.“

44) **Caesarius Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum**, IV, 1, s. 172: „Venientibus ad ordinem nostrum, etiamsi innumera et gravissima commiserunt peccata, nihil eis aliud iniungitur pro satisfactione, nisi ut ordinem servant. Hinc est quod sanctus Bernardus, cum ... quendam regem Francorum in ordinem recepisset, illi solummodo post factam confessionem, Dominecam orationem iniunxit. Quo turbato ... respondens abbas beatus: Tu tantum hanc orationem Dominicam dicito et ordinem custodi, et ego pro peccatis tuis rationem reddam in die Iudicii. ... Cum ... idem sanctus transiret casu, ubi homo reus erat suspendendus, et peteret eum sibi dari, iudexque diceret: Domine, fur est et suspensio dignus; respondit abbas: Da mihi eum, et ego illum suspendam; ordinis distractionem suspendium appellans.“

Nemusí být asi příliš zdůrazňováno, jak texty tohoto druhu, jež byly navíc v cisterciáckých kláštorech obvykle čteny při kapitule nebo při jídle,⁴⁵⁾ působily na své členy. Zachycují silné vědomí vyvolenosti, svatosti a jistoty, že právě tento řád je tou nejbezpečnější cestou ke spáse, vlastnost, kterou cisterciákům předhazovaly jejich protivníci v učených polemikách v první polovině dvanáctého století snad nejčastěji.⁴⁶⁾ O tom, že tyto výtky neměly příliš velký dosah a že v očích současníků byly cisterciáci nazíráni jako instituce, jež je schopna zajistit svým členům intimní vztah k Bohu, svědčí i další fenomén této doby – živelné přestupy z jiných církevních institucí do cisterciáckých klášterů, ať již jednotlivců nebo celých klášterů (*transitus*). Problémem se stávají především nekontrolovatelné přestupy jednotlivců, kteří na základě rozhodnutí svého svědomí, mnohdy ve strachu ze ztráty nároku na osobní spásu, utíkají ze svých domovských institucí.

Nedovolené přestupy se totiž již nedotýkají pouze zájmů jednotlivce při jeho hledání vhodného způsobu života garantujícího mu spásu, nýbrž zpochybňují smysl a identitu komunity, kterou opustil. Není tedy divu, že podnět pro první polemické a apologické spisy ve formě listů adresovaných významným duchovním osobám či dialogů mezi smyšlenými příslušníky jednotlivých církevních směrů vznikající po celé křesťanské Evropě představuje právě přestup, respektive nedovolený útěk některého člena komunity do jiné instituce.⁴⁷⁾ Souhrnně lze říci, že ve většině případů stojí v těchto polemikách proti sobě benediktini clunijské formy a cisterciáci, a tito pak společně proti řeholním kanovníkům, zvláště premonstrátům. Premonstráti polemizují jak s mnichy, tak s kapitulními kanovníky starého reformovaného typu a světským klérem. Světský klér bojuje o své původní místo na slunci s mnichy i s řeholními kanovníky.⁴⁸⁾

Argumentační linie řeholních kanovníků pak postupuje jedním směrem. Nejprve je třeba připomenout, že život podle řehole sv. Augustina, je životem podle vzoru apoštolů, to znamená životem, který společně s církví zavedl na tomto světě Kristus. Dalším krokem je důraz na kněžství řeholních kanovníků spočívající v kazatelství a pastorači. A pastorače je pak definována jako hlavní úkol institucionální církve. Modelovým a zároveň snad nejostřejším příkladem toho, jak působivě mohou být argumenty v takové učené polemice vedeny, je *Epistola apologica* biskupa Anselma z Havelbergu (1129-1155), jenž byl blízkým spolupracovníkem magdeburského arcibiskupa Norberta a představitel řeholních kanovníků magdeburského směru v době, než tento splynul se vznikajícím řádem premonstrátským. Jeho bojovný spis pocházející z přelomu třicátých a čtyřicátých let je adresován opatu Ekbertovi z benediktinského kláštera Huysburg u Halberstadtu, kam ze zdejší kapituly reformovaných kanovníků uprchl jejich probošt. Vzniku listu předcházela literární potyčka obou mužů, v níž se benediktinský opat snažil s odvoláním na již zmíněné učení o třech sta-

45) Srv. **Dinzelbacher, P.:** *Visionen und Visionsliteratur im Mittelalter*, Stuttgart 1981, s. 218.

46) Srv. **Constable, The** *Reformation of the Twelfth Century*, s. 33, jenž uvádí příklad listu clunijského opata Petra Ctihodného adresovaného Bernardovi z Clairvaux. Petr v něm cisterciáky přirovnává k farizejům, kteří se ve vědomí vlastní čistoty odmítají stýkat s nečistými.

47) Srv. **Bomm, Anselm von Havelberg, Epistola apologetica**, s. 113.

48) Srv. **Zerfass, Der Streit um die Laienpredigt**, s. 160-166.

vech dokázat nadřazenost mnišství, a tím i oprávněnost přestupu halberstadtského probošta.⁴⁹⁾

Východiskem Anselmovy argumentace je rovněž apoštolský život, jehož hlavním znakem je jednak společný život jeho následovníků, jednak dokonalé skloubení života aktivního a kontemplativního. Přitom je však hlavní akcent kladen na život aktivní spočívající v péči o bližního, v hlásání a šíření evangelia kázáním, v misijní činnosti, v zakládání kostelů, apod. Vztah mezi životem kontemplativním a aktivním byl již od dob církevních otců vykládán v různých kontextech na příběhu o návštěvě Ježíše u dvou sester, Marty a Marie, symbolů života aktivního a kontemplativního. Zatímco Marta se stará o hosty, sedí Marie u Ježíšových nohou a naslouchá jeho učení. Když Marta Ježíše prosí, aby její sestru napomenul za to, že jí při práci nepomáhá, odpověděl jí Ježíš: „Marto, Marto, děláš si starosti a trápíš se pro mnoho věcí. Jen jednoho je třeba. Marie volila dobře (*optimum partem elegit*); vybrala si to, oč nepřijde.“⁵⁰⁾ Anselm vyznění tohoto místa geniálním způsobem otáčí. Ježíš sám vystupuje v jeho interpretaci jako dokonalé ztělesnění obou životů a Marie si zvolila tu nejlepší část: Ježíše, jenž právě vyučuje, jenž působí aktivně a je tak předobrazem církve.⁵¹⁾

Anselm tak definuje hlavní úkol církve jakožto díla Kristova vést aktivně věřící ke spáse do doby jeho druhého příchodu na svět. Tato aktivní činnost je pak spojena výhradně s kněžstvím. Aby však mohl kněz plnit tuto svou základní funkci v těle Kristově, musí vést život vyznačující se odpovídající svatostí. Té lze dosáhnout jedinečně napodobováním života apoštolského, tak jak jej představuje řehole sv. Augustina. Kněžství i tato nutná a z kanovníckého života vyplývající svatost je zase charakteristickým rysem řeholních kanovníků, ergo řeholní kanovníci jsou jedním z nejdůležitějších stavebních kamenů církve.⁵²⁾ Těmito zbraněmi pak Anselm ukazuje přestup ze stavu kanovníckého k mnišskému jako sestup od vyššího stupně k nižšímu, jako zradu na povolání kněze. Použijeme-li slova Řehoře Velikého, takový zrádce kráčí po cestě k Bohu sám a nemůže být nazýván andělem Božím. Takto pojatá polemika však není pouze výpadem proti opatu Ekbertovi, nýbrž především textem, který má ujistit příslušníky halberstadtské kapituly a vlastně řeholní kanovníky vůbec, že nemusí trpět pochybnostmi o svém způsobu života jako bývalý probošt z Halberstadtu.⁵³⁾

Podobná argumentační východiska pocházející přímo z premonstrátského tábora najdeme i v dalším podobném spise, jehož autorem je již zmiňovaný Filip Harvengt. Jde o jeho *Responsio de dignitate clericorum*, jež vznikla někdy na přelomu čtyřicátých a padesátých let dvanáctého století pravděpodobně v souvislosti s hojnými přestupy premonstrátů k cisterciákům.⁵⁴⁾ Filip nejprve osvětluje, co je

49) Srv. **Bomm**, *Anselm von Havelberg, Epistola apologetica*, s. 108-114; celý Anselmův dopis srv. *Epistola venerabilis Anselmi Havelbergensis episcopi ad Ecbertum abbatem Huysborgensem contra eos qui importune contendunt monasticum ordinem digniorem esse in ecclesia quam canonicum*, PL 188, s. 1119-1140.

50) Srv. L 10, 41-42; přehled výkladu tohoto místa během středověku srv. např. **LexMa** 8, s. 1752-1754; nebo **Ruh, K.**: *Geschichtederabendländischen Mystik. I. Die Grundlegung durch die Kirchenväter und die Mönchtheologie des 12. Jahrhunderts*, München 2001², s. 157-163; a **Constable, G.**: *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought. The Interpretation of Mary and Martha, the Ideal of Imitation of Christ, the Orders of Society*, Cambridge 1995, s. 1-141.

51) Srv. *Epistola venerabilis Anselmi Havelbergensis episcopi*, s. 1131-1132; podrobný rozbor provedl **Bomm**, *Anselm von Havelberg, Epistola apologetica*, s. 143.

52) Srv. **Tamtěž**, s. 140-149; nebo **Týž**, *Augustinusregel, professio canonica und Prämonstratenser*, s. 278-280.

53) Srv. **Bomm**, *Anselm von Havelberg, Epistola apologetica*, s. 167-173.

54) Srv. **Philippi de Harvengt Responsi de dignitate clericorum, PL 203, s. 665-840; k dataci a k důvodům vzniku srv. **Bomm**, *Augustinusregel, professio canonica und Prämonstratenser*, s. 264-265, kde je uvedena i patřičná literatura.**

smyslem a úkolem kleriků, totiž služba ve funkci kněží, jíž zprostředkovávají věřícím spásu. Stejně jako Anselm pak Filip požaduje pro kleriky takový způsob života, jenž je spojen s odpovídající svatostí. Tohoto cíle však lze dosáhnout jedinež životem řízeným podle řehole, jež je schopna takovou formu života nabídnout, tedy řehole sv. Augustina.⁵⁵⁾ Co se týče přestupů z kanovnického k mnišskému stavu, zastává Filip stejné stanovisko jako Anselm, avšak z jednou velice důležitou výjimkou: pokud je podnětem k přestupu hluboká pokora a strach, že si daná osoba nedokáže při nutném styku se světem zachovat svou svatost pro vykonávání svého poslání, může jí být se svolením konventu přestup povolen. Zároveň však Filip ujišťuje své čtenáře (a především opět své vlastní spolubratry), že právě premonstrátský řád je institucí, v níž lze dosáhnout obojího: následování apoštolského života službou bližnímu i uchování si osobní svatosti díky monastickým prvkům jeho řehole, jakými je například přísná chudoba, mlčení, těžká fyzická práce a pokání.⁵⁶⁾

Všechny výše zmíněné texty tvoří jakýsi podklad pochopení obrazu ideálního řeholního kanovníka, respektive premonstráta dvanáctého století. Jeho důležitým rysem je přísné dodržování augustiniánské řehole, což mu dává možnost žít i ve styku se světem způsobem garantujícím mu svatost. Tento styk se světem se uskutečňuje v jeho kněžství projevující se horlivou kazatelskou činností jako jedním ze znaků napodobování sv. Augustina, tedy apoštolů, čímž je zároveň vyjádřen jeho stěžejní význam v církvi přesně tak, jak jej vysvětluje sv. Řehoř Veliký ve své homilii o sv. Janu Křtiteli a intertextuálně zmíní i milevský opat. A to je přesně to, co se skrývá v Jarlochově formulaci, že Gotšalk napodoboval sv. Augustina také svým kazatelstvím: tedy nejen kazatelstvím, ale jeho vhodným skloubením s ostatními prvky Augustinovy řehole. Jarlochův Gotšalk však má ještě jedno specifikum. Želivský opat je sice horlivým napodobovatelem sv. Augustina ve všech směrech, nicméně stejně tak zapáleně hoří obdivem k cisterciákům. V Jarlochově textu je to řečeno v pasáži, jež se týká posledních dnů želivského opata. Několik dnů před svou smrtí měl mít Gotšalk v noci podivuhodné vidění:⁵⁷⁾

55) Srv. rozbor tohoto místa **Tamtéž**, s. 266-268.

56) Srv. **Tamtéž**, s. 273-276.

57) Srv. *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 500; překlad: „*Také v jiném vidění mu byl skrze zjevení Páně ukázán palác podivuhodné krásy, nesrovnatelné výšky, kam vstupovalo po ozdobném schodišti, třebaže příkrém, množství blahoslavených ... [Gotšalk] vidá, že schody jsou příkré a daleko od sebe položené, neměl naděje tam vystoupit, protože nedůvěřoval svým silám a zásluhám. A tu se mu vesele zjevil svatý Bernard a podal mu dvě hole ..., o něž se opíral a následoval jej dovnitř nádherného paláce... Dále mu byl na pravé straně toho paláce ukázán ohromný otevřený prostor na způsob klenutého oblouku, skrze který vstupovali všichni, kolik jich bylo z řádu cisterciáckého, do přeskoostního sídla, a každý se usazoval jinam podle rozdílnosti přibytků v domě otcovském. ... a hle, též Bernard ho vzal za ruku, vedl ho s sebou a posadil ho vedle sebe uprostřed cisterciáků.*“

„*Alia quoque visione per revelationem Domini ostensum est ei palatium mirabile pulchritudine, altitudine incomparabile, in quod ascendebant distinctis gradibus licet difficilibus beatorum multitudo ... [Gotšalk] videns, quia gradus sunt difficiles et longe ab invicem positi, ascendere desperavit diffusus suis viribus et meritis. Cum ecce sanctus Bernardus hilariter ei apparebat et duos baculos ... exhibuit, quibus suffultus secutus est eum intra jucundissimum palatium... Porro in dextra parte hujus palatii apertura ingens visa est ei in modum arcus testudinati, per quam, quotquot erant de ordine Cisterciensi, intraverunt in splendidissimum domicilium, aliis alias locatis secundum diversitatem man-*

sionum in domo patris. ... ecce idem Bernardus per manum apprehendens eum secum duxit, secum collocavit in medio Cisterciensium."

Krásný palác představuje v Gotšalkově nočním vidění nebe, do něhož není snadný přístup. Rovněž Gotšalk zůstal ve své skromnosti a nedůvěře ve své zásluhy bezradně stát pod strmými nebeskými schody. Ku pomoci mu však přispěchal sv. Bernard z Clairvaux, autor jeho oblíbené četby.⁵⁸⁾ Uvnitř paláce – v nebi – pak pozorujeme, že skupina cisterciáků, lépe řečeno všichni cisterciáci, kolik jich doposud bylo, sedí pohromadě odděleně od ostatních. Sv. Bernard pak Gotšalka dovedl k cisterciákům a posadil do jejich středu. Jarloch dále tvrdí, že na základě tohoto zjevení měl Gotšalk nadiktovat list adresovaný kapitule v Cîteaux s žádostí o přijetí do cisterciáckého řádu, který prý bez porušení vlastní obediencie napodoboval, jak jen mohl. Znění listu, jenž se jen nepatrně liší od popisu zjevení, Jarloch vkládá v plném rozsahu a dodává, že Gotšalkova žádost byla vyslyšena.⁵⁹⁾

Na rozličné vize nebe v předtuše smrti lze ve středověkých legendách narazit velice často. Jde totiž o jeden z typických rysů svatého, jenž má za úkol potvrdit přítomnost Boží milosti v jeho životě. Ta dává vyvolenému mimo jiné dopředu znát, že o jeho posmrtném působišti není nejmenších pochyb. Díky takovému vidění mnohou vyvolení – svatí předvídat svou smrt a je jim dána možnost připravit se na ni.⁶⁰⁾ V případě Gotšalkova zjevení se však setkáme s něčím, co se vymyká běžné typologii středověkých *revelationes* či *visiones*. Jako premonstrátovi je mu totiž vyjevено, že mu bude v nebi dáno usednout s pomocí sv. Bernarda mezi cisterciáky, jejichž horlivým obdivovatelem a napodobovatelem měl podle Jarlocha vždy být.

Podobné vize, jež ukazují jakousi vyšší důstojnost členů cisterciáckého řádu v nebi byly již zmíněny. Viděli jsme, že cisterciáci se v nebi pohybují pohromadě odděleni od ostatních a navíc všichni, kdo kdy v řádě žili. Velice často se v nich objevuje rovněž sv. Bernard z Clairvaux, ať zažívá nebo na onom světě, jenž varuje, pobízí či ujišťuje své žijící spolubratry, aby vytrvali v přísně vedeném životě za zdi cisterciáckých klášterů. Peter Dinzelbacher klasifikuje takové texty jako *pro-domo-visiones*, přičemž ukázal jejich rozšíření v době první konsolidace cisterciáckého řádu ve dvanáctém a v první polovině třináctého století. Hojné rozšíření podobných souborů exemplů jako výše jmenovaná díla Caesaria z Heisterbachu nebo Konráda z Eberbachu i mimo zdi cisterciáckých klášterů pak ukazuje na stabilizaci nového prvku v tradici starého monastického života (minimálně na literární úrovni).⁶¹⁾

Velká úcta k cisterciáckému řádu se ozývá i z obou zmíněných polemik Anselma z Havelbergu a Filipa Harvengta. Ve své argumentaci nikdy nenapadají přímo cisterciáky, pouze vymezují povinnosti jednotlivých forem církevního života. Mniši tak v jejich podání nemají nárok na kněžské úřady a s nimi spojenou pastorem, neboť jejich svatost je založena právě na tom,

58) Srv. předchozí úryvek z Jarlochova životopisu o Gotšalkově četbě, s. 7 a pozn. 18.

59) Srv. *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 500-501.

60) Srv. **Kampert, O.:** *Das Sterben der Heiligen. Sterbeberichte unblutiger Märtyrer in der lateinischen Hagiographie des Vierten bis Sechsten Jahrhundert*, Altenberge 1998, s. 237-241; nebo **Dinzelbacher,** *Visionen und Visionsliteratur im Mittelalter*, s. 210-213.

61) Srv. **Dinzelbacher,** *Visionen und Visionsliteratur*, s. 217-220; ke klasifikaci druhu *pro-domo-visiones* srv. **Týž,** *Revelationes*, in: Genicot, L. (ed.), *Typologie des sources du moyen âge occidental* 57, Turnhout 1991, s. 73.

že žijí v odloučení od světa (tedy výtky proti benediktinům). Světskému kléru či světským kanovníkům zase schází svatý způsob života, jelikož nežijí podle regule a nenapodobují tak apoštoly. Oba autoři rovněž nešetří na účet cisterciáckého řádu chválou a zdůrazňují, že právě oni se zasloužili o obnovení monastického života podle správných norem.⁶²⁾ Jediné, o co se oba vůči cisterciákům mohou pokoušet, je důkaz, že stejné svatosti lze dosáhnout rovněž v řadách řeholních kanovníků, což Anselm podtrhuje akcentem na potřebnost kanovníků v církvi, Filip na monastický způsob života premonstrátů.

Ptáme-li se, jaký smysl mají v Jarlochově podání Gotšalkova života rozvleklé detaily z jeho způsobu života, které se dnešnímu čtenáři jeví jako zcela absurdní, odpověď je nasnadě: Jarloch na nich ukazuje stoprocentní naplnění právě tohoto mnišského ideálu. Obecně lze narativní strukturu textu usilujícího o to stát se životopisem svatého (a je jedno, zda je takový text určen pro kanonizaci či nikoliv) shrnout do následujících bodů: *renuntiatio* (odmítnutí dřívějšího života) – *testimonium* (potvrzení nového způsobu života svým jednáním) – *consummatio* (naplnění tohoto nového života jeho správným ukončením).⁶³⁾ V rámci tohoto modelu podle toho, jakou část který autor (doba či spiritualita) zdůrazňuje, pak vynikají specifika svatého, respektive jeho jinakost od zbytku společnosti či komunity, z jejichž běžných a každodenních norem se díky Boží milosti vymyká.⁶⁴⁾ V Jarlochově podání života želivského opata je největší důraz kladen na část *testimonium*, začínající Gotšalkovým vstupem do premonstrátského řádu a kumulující v popisu jeho působení ve funkci želivského opata.

Porovnejme Jarlochovo *testimonium* se stejným oddílem biografie jiného opata, jež vznikla brzy po roce 1167 a zachycuje život sv. Aelreda, cisterciáckého opata z kláštera Rievaulx v hrabství York. Jeho autorem byl Aelredův řádový spolubratr a přítel Walter Daniel.⁶⁵⁾ Oba autoři, Jarloch i Walter Daniel, pojali tento oddíl jako výčet ctností, jež jsou líčeny podle stejného schématu. Můžeme je shrnout do tří bodů, jež Walter Daniel definuje jako tři znaky mnišského života: „*Qui tribus quoque inicia milicie monachatus decorabat insigniis, videlicet sancta meditatione, pura oracione, honesta exercitacione... Aut enim meditabatur in lege divina aut Deum suum deprecabatur aut utili actioni operam dabat.*“⁶⁶⁾

Jarloch sice tyto znaky mnišství takto nenazývá, přesto však postupuje stejně: nejprve líčí vše, co se týká svatého rozjímání o Božím zákoně, dále upřímné modlitby a nakonec práci a konání dobrých skutků. Nejdříve všechny ctnosti shrnuje, pak k nim přiřazuje jednotlivé aktivity, jimiž se projevují. Do prvního oddílu řadí činnosti, jež můžeme rovněž zahrnout pod titul *meditatio* či *devotio*, v níž Gotšalk nikdy neochabl. K *oratio* pak patří pravidelné modlení se hodinek, přičemž byl v kostele vždy první a odcházel vždy poslední, nikdy při nich neusnul a účastnil se všech možných liturgických úkonů. Do *labor* chápané široce jako aktivní činnost je započítána nejen práce

62) Srv. **Bomm**, *Augustinusregel, professio canonica und Prämonstratenser*, s. 274 a 283.

63) Srv. **Heffernan**, **T. J.**: *Sacred Biography. Saints and Their Biographers in the Middle Ages*, New York 1988, s. 265–267.

64) Srv. **Tamtěž**, s. 127.

65) Srv. **Walteri Danielis Vita Ailredi abbatis Rievall**, ed. F. M. Powicke, London – Edinburgh 1950, s. 1–64 (dále jen *Vita Ailredi*); následující rozbor je pouze výtahem z detailního srovnání narativní struktury obou textů, srv. **Směkalová**, *Dějepisectví přemyslovského věku*, s. 153–180, nebo **Kernbach**, *Vincenciova a Jarlochova kronika*, s. 166–195.

66) Srv. *Vita Ailredi*, s. 18; překlad autorů: „[Aelred] zdobil počátky své služby třemi znaky mnišského života, totiž svatým rozjímáním, upřímnou modlitbou a ctnostnou prací... Buď tedy rozjímál nad četbou svatých knih nebo se modlil ke svému Bohu nebo se věnoval užitečné manuální činnosti.“

rukou či konání dobrých skutků, ale rovněž Gotšalkova téměř nadlidská askeze (*mortificatio membrorum*). Všechny tři prvky pak Jarloch znovu podrobněji rozepisuje. V prvním článku rozebírá především Gotšalkovo rozjímání, dodržování ticha, jeho mírnost, soucit a ochotu odpouštět kajícím. Co se *oratio* týče, nikdy prý se nestalo, že by vynechal mši. Proto měl k dispozici i cestovní oltář, kterého užíval na svých opatských cestách.⁶⁷⁾

Největší pozornost však Jarloch věnuje Gotšalkově přísné askezi. Tuto část zahajuje citátem z listu sv. Pavla, jenž Koloské nabádá, aby zemřeli s Kristem, aby umrtovali své pozemské údy – tedy sklony (*mortificate membra vestra*), aby svlékli starého člověka a oblékli nového.⁶⁸⁾ Gotšalk se měl tohoto apoštolského napomenutí vždy přísně držet: nejedl maso a dodržoval ty nejtuzší posty, nekoupal se, nedostatečně se oblékal, nespál na slavníku ani na prostěradle, nýbrž v kostele na medvědí kůži, na níž spíše polehával v polosedě a modlil se. Do toho Jarloch jakožto autor vkládá své očitě svědectví, kterým zároveň tuto popisnou část zakončuje. Říká totiž, že pobýval s opatem jeho posledních sedm let a za tuto dobu jej nikdy neviděl spát jinak, což mu potvrdili i ti, kdo opata znali od počátku (*Mansi apud eum puer septem fere annis ante obitum eius, quibus non vidi eum in alio stratu, quo et ante me multis annis usus fuit, sicut illi perhibent, qui eum ab initio noverunt*).⁶⁹⁾

Co se týče kapitoly *de labore*, Walter Daniel není tak konkrétní jako Jarloch. Najdeme zde pouze obecné konstatování, že Aelred plnil všechny své úkoly přesně tak, jak to odpovídalo jeho povinností. Nicméně z toho, co zde Walter předkládá, plyne, že na tomto místě měla ve struktuře biografie tohoto druhu stát pasáže zabývající se asketickým projevem hlavního hrdiny tak, jak bylo vidět u Gotšalka. Je to patrné ze skutečnosti, že zde místo toho nacházíme velice propracovanou obhajobu podávající důvody, proč tomu tak není. Walter začíná nejprve útokem proti pomlouvačům svého opata a poté se pouští do podrobného vyčtu všech zdravotních obtíží, které Aelredovi zabraňovaly jednat paradigmaticky a kvůli nimž musel lépe jíst, pít víno a užívat horkých koupelí. Kvůli zdravotním obtížím získal Aelred dokonce povolení od kapituly v Cîteaux, aby jedl a spal v infirmatoriu.⁷⁰⁾ Aelred měl nicméně tuto benevolenci ke své osobě tak špatně snášet, že si vedle infirmatoria nechal zbudovat celu, kde se buď ustavičně modlil u kříže a ostatků svatých, nebo přijímal všechny, kdo s ním chtěli mluvit, a tak se nikdy nestalo, že by někoho odmítl. V tomto místě pak vstupuje opět do děje sám autor, když potvrzuje toto konstatování svým osobním svědectvím, že za dobu, co žil pod Aelredovou berlou, se nestalo, že by tento svatý člověk někoho z kláštera zapudil (*Decem et septem annis vixi sub magisterio eius et neminem in omni tempore illo de monasterio fugavit, mansuetus ille super omnes, qui morabantur in terra*).⁷¹⁾

Narativní struktura obou těchto pasáží tak směřuje k jedinému: oba muži naplňují na stránkách svých životopisů, respekti-

67) Srv. *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 490–493.

68) Srv. Kol 3, 3–10; především 3, 5: *Mortificate ergo membra vestra quae sunt super terram fornicationem immunditiam libidinem concupiscentiam malam et avaritiam quae est simulacrorum servitus*.

69) *Annales Gerlaci*, FRB II, s. 493–494.

70) Srv. *Vita Ailredi*, s. 33–39.

71) Srv. *Tamtéž*, s. 39–40.

ve v oddíle *testimonium* stejný monastický ideál, jenž je potvrzen očitým svědectvím autora. Aby jej naplnili, musí jejich chování obsahovat jisté paradigmatické prvky, jež se stávají zřetelnými právě z literární koncepce Waltera Daniela, jehož hlavní hrdina se jimi vyznačovat nemohl (což je analogické s Gotšalkovým kazatelstvím, motivem nutným v životopise řeholního kanovníka a doplněným o podtext, jenž dokáže obhájit skutečnost, že želivský opat nebyl právě excelentním řečníkem). Srovnání obou textů však ukazuje ještě na jiný jev. Posun premonstrátského ideálu směrem k mnišskému v první polovině třináctého století. Zatímco kazatelský diskurs jako základní prvek aktivního života řeholních kanovníků, jenž je zdůrazňován autory tvořícími do poloviny dvanáctého století, má v případě Jarlochova životopisu charakter povinné zmínky, ač pečlivě rozpracované, je důraz na mnišské ctnosti želivského opata kladen o poznání větší důraz.

Může to být dáno tím, že se premonstrátský řád v Jarlochově době po organizační stránce stále více přibližuje cisterciáckému zřízení, nebo tím, že minimálně na literární úrovni zůstávají vzorem pro monastický ideál, který podle Filipa z Harvengu naplňují rovněž premonstráti, cisterciáci. Z toho důvodu pak Jarloch nechává Gotšalka jednat podle jejich příkladu, přičemž však zároveň ukazuje, že Gotšalk dosahuje na stejné mety jako oni. V Gotšalkově vidění nebe se cisterciáci chovají přesně tak, jak to dokládají texty vzniklé v cisterciáckém prostředí – jsou odděleni od ostatních, jsou tam úplně všichni, kdo kdy žili, a jako autorita zde vystupuje sv. Bernard z Clairvaux. Jarloch však do středu tohoto nebeského uskupení přivádí premonstrátu. Pracuje tedy vědomě s onou vyvoleností cisterciáků jako se samozřejmým literárním faktem, naplňuje jej však novým významem. Bere si motiv konstituovaný v literatuře své doby a na jeho podkladě ukazuje, že se Gotšalk, ač premonstrát, zařazuje svým příkladným životem mezi ty, jež k tomu v dobovém (minimálně literárním) kontextu předurčuje již jejich status. Jarlochův Gotšalk totiž naplňuje cisterciácký ideál svou přísnou askezí a dodržováním pravidel, jež nejsou v rozporu s jeho vlastní řádovou obediencí do té míry, že těsně před smrtí obdrží potvrzení způsobu svého života jednak shůry (vize nebe, kde usedá mezi cisterciáky), jednak ze strany autority pozemské (jeho přijetí do řádu kapitulou v Cîteaux).

Celým svým životem a především v části *testimonium* podává Jarlochův Gotšalk důkazy své svatosti. Jarlochovi však nejde primárně o to dokázat Gotšalkovu svatost v naději na oficiální kanonizaci. Ta je sice nutná k rozvinutí oficiálního kultu světce, nicméně její absence nebrání svatosti, kterou svatý svým chováním podle všeobecně rozpoznatelných rysů vykazuje. Tato skutečnost je pak zpětně důležitá pro celou komunitu, která uznává tyto prvky za paradigmatické a vymezuje tak své postavení v toku dějin spásy.⁷²⁾ Velká část středověké literatury má svou prvotní funkci v poučení (*docere*) a hagiografie není výjimkou. Nepřináší však poučení o tom, jak se chovat či

72) Srv. Heffernan, *Sacred Biography*, s. 5-7.

jednat, neboť svatým se člověk nestává z vlastního rozhodnutí a nemůže tedy následovat ničí vzor, nýbrž darem Boží milosti – charismatem. Ukazuje ovšem, jak jedná svatý, když je svatý. Takový „charismatic“ vyniká nad ostatní právě tím, že se chová jinak a jeho život je svědectvím víry, jenž dokládá zázračnou přítomnost Boží prozřetelnosti ve světě a existenci Božího plánu na spásu. Text obsahující toto svědectví je pak vždy určen rovněž pro užší publikum, jež se může právě na základě paradigmatického chápání skutků „svého“ svatého jistým způsobem vymezit k okolnímu světu.⁷³⁾

73) Srv. **Tamtéž**, s. 16-69.

Želivský opat Gotšalk je tedy v Jarlochově podání zosobněním premonstrátského ideálu spojením aktivního a kontemplativního života. Jeho horlivé kazatelství se snoubí s hlubokou touhou po odloučenosti od světa. V této Gotšalkově ambivalenci se odráží, jak se premonstrátské komunity stojící mezi mnišstvím a kněžstvím vypořádávají s tehdejší diskursem ideálu mnišského života, který je v cisterciácké podobě i přes výtky z tábora protivníků nezpochybnitelný a z dobového pohledu dokonalejší. O tom svědčí již zmíněné polemiky (či lépe řečeno apologie) premonstrátů či augustiniánských kanovníků se zástupci mnišské formy života. Také Jarloch stojí pod přímým vlivem tohoto diskursu a na představy, které z něj vyplývají, roubuje svého Gotšalka. Jelikož ztělesnění tohoto diskursu představují ve vnímání současníků cisterciáci, ukazuje Jarloch prostřednictvím Gotšalkova přijetí do cisterciáckého řádu jak v církvi pozemské, tak nebeské nejen potvrzení svatého života želivského opata, nýbrž v konečném důsledku i formy, kterou si on sám a jeho spolubratři zvolili.

Zusammenfassung:

Anna Kernbach

„*Quod sacerdotes angeli.*“ Diskurs der Prädigtstätigkeit zwischen Zeilen der Biographie des Selauer Abtes Gottschalk.

Der Autor von Gottschalks Biographie, der Abt Gerlach von Mühlhausen/Milevsko, nahm den vorliegenden Text in den 1220er Jahren in seine Chronik zu Gottschalks Sterbejahr 1184 auf. Unter anderem berichtet Gerlach über eine eifrige Prädigtstätigkeit des Selauer Abtes nach dem Vorbild des Hl. Augustinus. Dahinter entfaltet sich eine durchgearbeitete intertextuelle Ebene: aufgrund einer Passage aus den *Homiliae in Matheum* von Gregor dem Großen wurden Priester mit den Engeln verglichen, da sie ihre Zuhörer bei der Auslegung des Wortes Gottes auf deren Weg zum Himmel begleiten – gleich, ob sie redegabt sind oder nicht (was bei Gottschalk der Fall war). Diese intertextuelle Erwähnung und der Hinweis auf das Vorbild des Augustinus hat im Text die Funktion einer Darstellung des Selauer Abtes als eines vollkommenen Priesters. Während der Kirchenreformation unter den Päpsten Gregor VII. und Urban II. wurde der weltliche Klerus aufgrund der Vorstellungen über die ursprüngliche apostolische Kirche neu definiert. Der reformierte Klerus sollte nach der Augustinusregel leben, die als Garantie für ein richtiges Leben nach dem Vorbild der Apostel galt. Dieser Schritt bedeutete eine Wende im bisher monotonen Kirchensystem, weil es plötzlich eine große Vielfalt der nach der Augustinusregel auf je individuelle Weise lebenden Gruppen gab, die nur schwer voneinander zu unterscheiden waren. Erst seit den 1120er bis 1150er Jahren bildeten sich genau definierte und institutionalisierte Gemeinschaften – darunter auch Prämonstratenser. Zugleich wurden die Kleriker bis ins 12.

Jh. als selbstständiger Gesellschaftsstand wahrgenommen, der jedoch dem Stand der Mönche untergeordnet war. Die Mönche wurden zu einer Gruppe gezählt, die abgegrenzt aus der Außenwelt, d. h. heilig, lebte. Durch die Revolution in der Realisierung des Lebens nach der Benediktinerregel Ende des 11. Jh. in den Abteien Molesme und Cîteaux fiel der Stand der Mönche aber ebenfalls auseinander. In der Vielfalt des kirchlichen Lebens suchte fortan jede Gruppierung ihre identitätsstiftende Definition, die es ihr ermöglichte, eine feste Position im Kirchensystem zu gewinnen. Während die reformierten Mönche damit argumentieren konnten, dass das monastische Leben heiliger sei, setzte sich unter den Regularkanonikern ein Diskurs durch, dass ihr Leben an das der Apostel anschließet und die erforderliche Heiligkeit durch das Einhalten der Augustinusregel auch inmitten der Welt garantiert sei. In dieser Situation wurde das Predigtamt als ein Element der Nachahmung Christi und der Apostel sowie als ein integrierender Teil der Priesterberufung zu einem stichhaltigen Argument von Regularkanonikern, bzw. Prämonstratensern. Gottschalk ist dafür ein glänzendes Beispiel, denn neben dem unverdrossenen Predigen führte er ein streng asketisches Leben nach monastischem Vorbild. Gottschalk bewunderte sogar die Cistercienser insoweit, dass er kurz vor seinem Tod eine Vision von der Gnade Gottes erhalten haben soll: er werde im Himmel zusammen mit allen Cisterciensern weilen, die im Himmel einen höheren Status besäßen. Auf solche Visionen stößt man oft in der Exempelliteratur

des 12. und 13. Jh., alle sind allerdings von der Cisterzienser Provenienz und sollen die Auserwähltheit des Ordens belegen. Um beweisen zu können, dass Gottschalk im Himmel dieselbe Belohnung wie die Cistercienser erreicht hat, arbeitet Gerlach absichtlich mit dem literarischen Motiv der Unterhaltungsliteratur der Cistercienser. Der literarische Gottschalk schwingt also zwischen dem monastischen und dem aktiven Leben nach dem Vorbild der Apostel. Diese Oszillation spiegelt, wie sich die zwischen Mönchstum und Priestertum stehenden Prämonstratenser mit dem Diskurs des

Mönchtumsideals auseinandersetzen. Außerdem ist im Vergleich mit der Zeit, in der Gottschalk lebte, bei Gerlach eine gewisse Verschiebung des Ideals der Prämonstratenser zu einem monastischen Ideal zu beobachten. Durch die Zentralisation des Ordens nach dem Vorbild der Cistercienser in Gerlachs Zeit wurde nämlich ein systematischer Prozess beendet, dessen Ziel seit 1120er Jahren darin bestand, aus einer Gemeinschaft der Augustinerkanoniker eine in einigen und unveränderlichen Normen bestehende Ordenskommunität mit eigener Identität herauszubilden.

Übersetzt von Autorin

ČESKÝ PŘEKLAD ERASMOVY RUKOVĚTI KŘESŤANSKÉHO RYTÍŘE¹⁾

Bořek Neškudla

Erasmus Rotterdamský vydal *Enchiridion militis christiani* roku 1503. Motivací k sepsání příručky byl vnějškově bezduchý, ceremoniálně prázdný charakter křesťanské víry. Spis má povahu souboru naučení a pobídek řádného křesťana, který se má stát vojákem Kristovým a jako takový věst správný náboženský život.²⁾ Cesta k nápravě vede přes návrat k textu Bible, kterému je třeba správně porozumět. Hlavní oporou Erasmovi jsou listy sv. Pavla a dále komentáře církevních Otců, zejména sv. Jeronýma a sv. Augustina. Erasmus i v *Enchiridionu* uplatnil své hluboké klasické vzdělání a text bohatě protkal citáty a narážkami na antické autory a reálie. *Enchiridion* měl velký ohlas a jen do poloviny 16. století ze dočkal přibližně 85 tištěných vydání.³⁾

Velenského překlad⁴⁾ a edice je prvním překladem *Enchiridia* do některého z národních jazyků a zároveň je to první tiskem vydané Erasmove dílo v češtině. Časově vydání spadá do období kontaktů české reformace s Erasmem Rotterdamským,⁵⁾ ale z dostupných pramenů ani z předmluvy nelze vysledovat přímou souvislost mezi vydáním textu a pokusy

- 1) Následující studie byla vytvořena v rámci řešení a s podporou grantového projektu Europa humanistica GA ČR č. P406/10/0591.
- 2) **Huizinga, J.:** *Erasmus and the Age of Reformation*, 2009, s. 71.
- 3) První vydání 1503 v rámci souboru jiných drobných Erasmových děl v celku *Lucubrationum aliquot Erasmi* u Dirka Martense (Antwerpen, únor 1503, druhé vydání 1509). Sbírku pod názvem *Lucubrationes* vydal poprvé Schürer (Strassburg 1515). První samostatné vydání *Enchiridion militis christiani* připravil opět Martens (Leuven 1515) a vzápětí Schuman (Leipzig 1515). Upravené vydání opatřené dedikačním dopisem Paulu Volziovi vydal Froben (Basel 1518). Přehled vydání: **van der Haeghen, F.:** *Bibliotheca Erasmi. Bibliographie des oeuvres d'Érasme*. Tom VIII. *Enchiridion militis christiani*, Gand 1912. **Bezzel, I.:** *Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in bayerischen Bibliotheken. Ein bibliographisches Verzeichnis*, Stuttgart 1979, s. 255-277.
- 4) *Přetlučená a mnoho prospěšná kniha Erazima Roterodamského o rytíři křesťanském se vším dostatkem v češtinu přeložená a s výkladem i všeho toho, což v ní se pokládá, neomylným pravidlem bedlivě vytištěná.* (Vytisťeno v Bělé nákladem a péčí Voldřicha Velenského z Mnichova léta vtěleného božství tisícího pětistého devatenáctého tu sobotu před svatým Tomášem apoštolem Kristovým [17. prosince]). *Knihopis* 2351. Použitý exemplář *Strahovská knihovna*, sign. DR IV 11.
- 5) Korespondenčně navázal s Erasmem kontakt utrakvistický humanista Jan Šlechta ze Všeherd roku 1519 a Erasmus schválil eucharistii pod obojí způsobou, ale vyzval utrakvisty ke smíru s Římem. Přitom se příznivě vyjádřil o Jednotě bratrské. Sama Jednota vyslala v červnu 1520 do Antverp Mikluáše Klaudyána a Vavřince Votíka, ale dostalo se jim od Erasma jen vyhýbavé odpovědi. Na druhý kontakt moravského zemského hejtmána Arkleba z Boskovic následujícího roku reagoval Erasmus slibem, že se bude angažovat na náboženském sjednocení Čech, ale k velkému zklamání bratří odmítl vyslovit jim přímou podporu. **Macek, J.:** *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Praha 2001, s. 318-319. **Svatošovi, M. a M.:** *Živá tvář Erasma Rotterdamského*, Praha 1985, s. 85-86. Podrobně problematiku vztahu Erasma k české reformaci rozebral **Molnár, A.:** *Erasmus a husitství*, *Miscellanea* oddělení rukopisů a vzácných tisků 4/2 (1987), s. 207-232.

o naklonění Erasma pro učení Jednoty bratrské. Proto pro nás zůstává jako motiv pro Velenského ediční počin sám křesťansko-moralistní charakter díla.

Textem se nikdo dosud v úplnosti nezabýval, pouze Bohatcová sestavila soupis nadpisů komentářů.⁶⁾ Podkladem k českému překladu bylo vydání lipské z roku 1515 v tiskárně Schumannově (VD16 E 2744). Velenského edice nese několik podstatných rysů shodných s originálem. Na prvním místě uvedme rejstřík v úvodu knihy, jímž je opatřeno i Schumannovo vydání a v jiných edicích před rokem 1519 se nevyskytuje. Zatímco ovšem rejstřík Schumannovy edice se opírá o marginálii klíčových slov vedle textu a sentence v rejstříku až na několik drobných výjimek důsledně kopíruje, Velenský s rejstříkovým aparátem nakládá volněji. V rejstříku jsou uvedeny parafráze textu, tak jak by se nejspíš objevily v marginálii, ale v samotné edici textová marginálie chybí a pomocný aparát tvoří pouze biblické odkazy a manikuly. Jednotlivé položky jsou opatřeny odkazem na příslušnou stránku a oddíl označený průběžně písmeny, ovšem hledané místo není vždy důsledně označeno. Manikuly v českém vydání totiž i podle vysvětlení samotného editora v úvodu k poznámkovému aparátu odkazují převážně na vysvětlivky za textem, vztahující se většinou k antické tematice. Jen v některých případech je manikula vodítkem k nalezení místa rejstříku, nežádka ovšem manikuly nemají návaznost ani k jednomu aparátu. Přestože je konstrukce rejstříku zjevně inspirována původní edicí, vytvořil si Velenský svůj vlastní výběr odkazů. Najdeme sice odkazy převzaté přímo z originálního vydání (*Gloria vera et falsa quae – Chvála pravá a falešná, která jest*; fol. b1b), ale častěji se setkáme s odkazem tvořeným parafrází textu v místě, kde je rejstříková položka i v originále, ovšem s jinou interpretací (suché konstatování původního textu *Titulorum magnorum vanitas* rozšiřuje podle smyslu textu *Biskupským panstvem Erasmus divie se*; b1b). To dovolilo editorovi pominout i výtku obsaženou právě v Schumannově vydání, která byla adresována české reformaci a jejímu příliš jednostrannému přístupu k textu bible *Hinc boemorum error pullulat, qui in sola littera haerent*.⁷⁾

Druhým shodným rysem je výskyt odkazů na Bibli, které v obou dílech přesahují počtem míru dosaženou v jiných soudobých edicích, přestože Velenský nezahrnul odkazy z původního textu v úplnosti. Další styčný bod představuje společný omyl, kdy v obou textech je zaměněn Pýthagorás za Prótagorás.⁸⁾

Velenského předmluva

Edice je opatřena předmluvou, dedikovanou Janu Špetlovi z Janovic, majiteli panství Bezděz, pod nějž spadala Bělá i s Velenského tiskárnou. V předmluvě je podrobena kritice nejednotnost křesťanstva, způsobená malichernými filo-

6) **Bohatcová, M.:** *Erasmus Rotterdamský v českých tištěných překladech 16.-17. století*, ČNM, ř. hist. 155, 1986, s. 37-58.

7) VD16 E 2744, fol. F2b, taktéž v rejstříku fol. A2b.

8) Fol. n5b, v předloze fol. g5a. Například ve vydání Schürerových (Strassburg 1516; VD16 E 2748) je správně Prótagorás.

sofickými spory mezi scholastickými proudy. Velenský proti tomu vyzdvihuje význam křesťanské výchovy vštěpované mládeži již od útlého věku. Následuje výpad proti proradnosti římské církve, kterou ilustruje českému čtenáři blízkými příklady Jana Husa a Jeronýma Pražského i aktuálními případy pronásledování Girolama Savonaroly či Giovanni Pica della Mirandoly. Naději na obrodu spatřuje v postavách Martina Luthera a Erasma Rotterdamského, kteří se neohroženě postavili moci římské církve a statečně stojí za svými názory. Vzhledem k tomu, že v té době se teprve schylovalo k roztržce mezi oběma velikány, z Velenského textu je patrná naděje na společný postup obou reformátorů. Protože je mu známo „vod latiníkuo učených“ jaký ohlas mají Erasmove díla jinde, rozhodl se zprostředkovat jeho knihy českému čtenáři.⁹⁾

Český překlad Erasmove *Enchiridia*

Překladatel přistoupil k textu s velikým respektem k originálu. České vydání je takřka doslovným převodem původního Erasmoveho textu do češtiny,¹⁰⁾ včetně otrockého zachování slovosledu (*intempestivas agunt ferias* – nečasné činí odpočívání (b1b); *mulierem autem carnalem hominis partem intellige* – ale ženu tu tělesnou člověka stranu býti rozuměj (c2a); *non desinit mulieris nostrae semel corruptae calcaneis insidiari* – zcela nesrozumitelně nepřestává ženy naše jednu porušené šlépějími lsti jednati (c2a); *venit plenitudo temporis* – přišla plnost času (m3b). Doslovný překlad pak vedl k místy nevhodnému užití superlativů v českém textu (*in certissima pace* – v nejjistším pokoji, *vanissimis promissis* – nejnejistšími sliby, *versutissima serpens* – nejchytřejší had, *infelicissimo stipendio* – nejnešťastnějšího zisku). Ze stejného důvodu dělaly překladateli obtíže vazby akuzativu s infinitivem, které převáděl do češtiny doslovně (*vitam illorum aestimabamus insaniam et finem sine honore* – život jich domnievali sme se býti blaznovstvie, a konec jich bezecti (e5b); *hoc tantum hominem esse putant* – to toliko člověka býti se domnievají (g1a); *Christum vero esse puta* – Krista pak býti domnievej se (i4a).

Odvážný pokus o úpravu slovosledu ve prospěch srozumitelnosti bohužel skončil nepřesnou formulací (*Socrates ... cum nihil aliud putat esse philosophiam quam mortis meditationem, ... cum Stoicis nimirum sentire videtur*). Překladatel nejen zamlčel v tomto ohledu souhlasný postoj Sókrata se stoiky, ale ještě smysl zamlžl ponecháním vazby akuzativu s infinitivem (*Socrates... rozmlouvaje s stoiky přitom smejšl pravě nic jiného múdrost nebýti než přemýšlování; f4b*).

Přestože se překladatel nechal takřka slepě vést latinským slovosledem, dokázal se oprostit od jiných nešvarů, které překladatelům do češtiny působily potíže. Převod ablativu absolutního, u kterého si jiní překladatelé pomáhali doslovným převodem, se Velenskému daří pomocí vhodnější formy slovesa v odpovídajícím tvaru (*cur ulla pars corporis dolet te non modo non dolente verum ne sentiente quidem?* – proč některá stránka těla bolest trpě, ty netoliko netrpíš bolestí, ale ani čješ jistě; c5b)

9) Překlad jednoho Lutherova spisu vydal Velenský hned v následujícím roce. Luther, M.: *O velebné svátosti svatého pravého Těla Kristova* (Knihopis 5121 ČD).

10) Překlad je úplný. Je vynechána pouze krátká pasáž na m3a uvedená vpředloze marginálií „*Causa peccati levior minuit crimen.*“ „*An hoc te a carnalibus mundanis separat, quod tu levioribus quidem in rebus, sed iisdem tamen vitiis laboras? Num turpior est, qui ob haereditatem interceptam, ob vitiatam filiam, ob laesum parentem, ob magistratum, ob principis gratiam iras, inimicitias, aemulationes suscipit, quam tu, qui (pudet dicere) quam de nihilo multo haec omnia facis acerbius? Causa peccandi levior non elevat crimen, sed exaggerat. Neque refert, in quanto pecces, modo pari affectu. Immo refert adeo: hoc enim quisque sceleratior est, quo minore momento ab honesto abducitur.*“

nebo vhodným českým ekvivalentem (*Paulo teste – podle řečí Pavla apoštola*; e5b). Také přivlastňovací nebo ukazovací zájmena dokázal nahradit a doplnit vhodným ekvivalentem, který samozřejmě usnadnil pochopení smyslu (*sed in ludicris illis certaminibus – ale v těch světských posměšných bitvách* (c4a); *in vestris bellis – v vašich světských bojích* (d1b). Potěší i další vzácné příklady vhodného převodu zejména u metafor a přirovnání (*velut aperto Marte – zjevným bojem* (c2a); *qua fronte – jakou smělostí* (c3a); *divinam scripturam, quae nihil habet otiosum – k božskému Písmu, kteréž nemá v sobě ani jednoho tytlíčka prázdného* (d3b); *quid eadem [=aquam] ad scatebram elicit nisi mysterium erutum atque explanatum? – co jest voda k vyprýštění přivedena, než tajemství Písma, již jako z skořipky vyloupeny a na duchovní rozum vyložený* (d4b).

V úvodních pasážích textu se překladatel ještě neodvážil využít ironii autora i pro českou verzi (*ab homunculo imperatore – od člověka císaře* (c3a); *corpusculi vulnera – těla rány* (c4b). Teprve s postupem práce si dovolil odlehčenější výrazy, odpovídající originálu (*horum frugales mensulas olusculis et leguminibus Pythagoricis instructas – těchto skrovných stolové, zeličko a vařeníčko na sobě mající*;¹¹⁾ (o4a) či *qui praesens lucellum admittat – kto by přítomný zisček k sobě připustil* (o6b).

Vzhledem k výše uvedeným příkladům nás nepřekvapí, že Velenský ve svém překladu již v názvu rezignoval na využití slovní hříčky, kterou sám Erasmus vložil do titulu v podobě *Enchiridia*¹²⁾ s dvojsmyslným významem literárním i vojenským. Překladatel dal přednost běžnějšímu významu řeckého slova, tedy „příručka“, v našem případě skromně omezené na prosté knižní, čímž ovšem hned v titulu oslabil původní vojenské vyznění celého díla. Sám autor přitom na konci druhé kapitoly, která uzavírá ideový úvod ke knize, vysvětluje dvojsmyslný titul (*enchiridion, hoc est pugnaculum – přeloženo pouze mečik nyní nějaký* (e3b).

Použitá slovní zásoba v běžném textu, případně v náboženské problematice, kde se mohl Velenský opřít o biblické překlady, je adekvátní a místy i poměrně pestrá. Pokud ovšem dojde na speciální terminologii, dostává se do úzkých, nezřídka proto, že čeština v té době vhodnými ekvivalenty nedisponovala. Nepřesnosti najdeme u vojenské terminologie,¹³⁾ nejistý je i ve výčtu ptáků a mořské havěti, což mu jako suchozemci můžeme odpustit.¹⁴⁾ Zobecnění v případě překladu *tigris* jako *lítou šelmau* (g4b) snad můžeme přičíst stylistickému záměru. Stejného druhu je nejspíše případ hned z úvodu, kdy překladatel zesílil význam původní výpovědi. V originále se mluví o šalbě radostných lákadel světa, ale překladatel mluví přímo o podvodu. *Praestigiator* s významem kejklř, žonglér, je přeloženo jako *ludař* tedy přímo podvodník, *ludibria*, tedy zábavné kousky, jako *voklamání* (c1b). Celou formulaci *quorum animos mundus hic praestigiator blandissimis ludibriis tenet occupatos* pře-

11) Zde se ovšem nemožu zbavit podezření, že se jedná o překladatelův únik z jemu neznámého pojmu Pýthagorovských bobů.

12) Erasmus tuto Menandrovskou hříčku (Ep. 152, 41–44) poprvé použil v úvodním listu Jacobovi de Voecht ke své edici Ciceronových *De officiis* roku 1499. Erasmus, D.; O'Malley, J. W.; Dalzell, A.: *Spiritualia. Enchiridion. De contemptu mundi. De vidua christiana*, Toronto 1988, s. 2.

13) Například *gravi quatit ariete – těžkým stírá prskem místo správného „otřásá beranem“*, tedy beranidlem. Přitom prak je později správně přiřazen k termínu *fundibula* (e2b). Zde můžeme připustit stylistickou licenci. Těžko už si ale dokážeme představit biblického anděla před branami ráje s *korde* v ruce (*rumphaea*; k5a).

14) *Quam illis attagene, Phasides aves, perdices, acipenseris aut rhombos suos – nežli ovšem bažanti, kuroptvy i jiné rozkošné jich ptactvo* (o4a; správně: tetřívci, bažanti, koroptve, jeseteři, kambaly).

kládá jichžto myslí svět tento ludař nejlahodnějšími voklamánými drží zaneprázdněně (c1b).

Nedostatečná a neupřesněná česká terminologie je nejmarkantnější u filozofických termínů. Překladatel zde dával často přednost nejbližšímu smyslu v zájmu zachování textové struktury. Proto dochází ke zbytečným nepřesnostem (*primos illos impetus rationem praevertentes ... , quas illi phantasias apellant* překládá *proních těch hnutí rozum předstíhajících* a vedlejší větu s fantaziemi zcela vypouští (f4b); na jiném místě *Quod sol hic visibilis in mundo visibili, id divina mens in mundo intelligibili et in ei cognata tui parte, puta spiritu. – Co slunce toto vidělné v světě vidělném, to božská mysl v světě rozumu pochopném a v straně tvé jemu podobné, totiž to v duchu činie.* (k2b) je závěr souvětí zmatený a nepochopený – lépe „a v něm jemu podobná část tebe, rozumí se duše“). Setkáme se i s úzkostným doslovným převodem ve filozofickém názvosloví (*fastidium caducorum et odium turpium – ošklivost padoucích a nenávisť mrzkých věcí; vilescent res fluxae ac momentaneae – v ošklivost vejdu věci utíkávé a brzce mijejíce* (r2a).

Naproti tomu Velenský statečně zápasil s obtížným latinským pojmem *virtus*, které představuje určitý soubor hodnot Římana a je nesnadné pro něj najít jednoslovný ekvivalent. *Virtus* běžně překládá *ctnost*, někde ovšem vhodně využil prapůvodní význam slova ve smyslu *mužnost* (*virtus in infirmitate – zmužilost v nemoci* (g3b); *quod autem virtutis suae praemium tulerit fortissimus ille palaestrites – kterou jest pak zmužilosti své odplatu přijal nejsilnější ten bojovník;* (g4b). V poznámce o stoicích nám ovšem Velenský zřejmě na základě překladu odjinud sděluje *stoikové pak na mužskou všedše cestu* (x2b). Vedle původního smyslu termín *virtus* ještě našel uplatnění v označení jednoho z andělských kúrů; v tomto případě ponechal Velenský „původní znění“ (*neque Principatus, neque Virtutes – ani Principatuové ani Virtutové* (e3b).

Nečetné lékařské termíny jsou přeloženy v souladu s dobovým územ. Čtyři povahy jsou převedeny opisem, jak bylo v té době obvyklé (*sanguineos – horkého a vlhkého přirození; cholericum – horkého a suchého přirození; phlegmaticum – studeného a vlhkého přirození; melancholicum – studeného a suchého přirození* (f5b).¹⁵⁾

Vážné problémy měl ovšem Velenský se slovy řeckými nebo řeckého původu. Podle poučky *graeca sunt, non leguntur* dokonce vynechal v pojednání o nemocech těla a duše pasáž *ut potissimum in eos quadret illa grammaticorum etymologia: σωμα quasi σιμα. Sepulcrum pectus, guttur et os hiatus sepulcri* (c6a). Nelze spolehlivě určit, zda v tomto případě byla na překážku sama řečtina, nebo zda si překladatel pouze nedokázal poradit s termíny jako takovými. Další termíny psané abecedou již v předloze nejsou. V jiných vydáních v Erasmově textu najdeme ještě jeden termín řecký (*quam Graeci pulchre vocant φιλαυτιαιμ – již pěkně Řekové vlastniem nazývají zalíbením* (n3a). Ovšem ve vydání Schumannově z roku 1515 je *philautia* vytištěna latin-

- 15) Analogické příklady nalezneme například na těchto místech: [*Lékařství neznámého fran-tiškána*]; Praha; Národní knihovna České republiky; sig. XVII B 18; 15; folio 21v; Lucidář; 1498; Praha; Strahovská knihovna; DR IV 37/ f; folio 21r, strana C5r; [*Sbírka spisů lékařských českých a latinských*]; 1498-1503; Praha; Národní knihovna České republiky; sig. XVII D 10; folio 54r.

kou. Překladatel pak mohl ekvivalent nalézt ve vokabuláři, případně ze zvukové stránky si odvodit správný český termín. Zřejmě se také zalekl spojení *quod Graeci dicere solent Aiakis risus*, když ponechal větu nedokončenou (*není jako to, což jmenují*) a nedoplnil *Aiantův smích*.

Zatímco k čistě latinské předloze je volena zpravidla adekvátní slovní zásoba a vhodné ekvivalenty a nenalézáme zde ani žádné odvážné výboje směrem k novotvarům (případy typu *pusillanimitas* – *mdlomyslnost* (r6b) jsou skutečně vzácné), s řeckými termíny překladatel zachází už volněji. Najdeme samozřejmě přesné ekvivalenty (*palaestrites* – *bojovník* (g4b), *angelus satanae, qui illum colaphizaret* – *anjel satanuov, kterýž by jej zašíjíkoval* (g2b). Další grecismy v textu vykazují ovšem větší či menší významové posuny: *agonothetes* – *král* (přesnější i vzhledem ke kontextu je „rozhodčí“; c3a); *symmystes Iohannes* – *miláček svatý Jan* (lépe „druh“, ačkoli zde je nejspíše použito *topos*; m4b), biblický obraz *Angelum cum rumphea versatili* – *Anjela s kordem z obou stran ostrým* (meče již nejspíš vyšly z módy; k5a), *neomenias* – *obnoveného měsíce slavnosti* (místo přesnějšího „úplňku“; m5b), *tyrannis* – *ukrutnost* (přeložena již v přeneseném smyslu, v originále spíš v původním smyslu samovláda; e5b), *theologi* – *nábožnické* (zde asi přidán trochu ironický tvar ve smyslu farizejové, protože se jedná o hádky nad starými texty, ale autorův záměr tak nevypadá; k6a), *ethnici* – *pekelníci* (d2b; přičemž o kus dále *ethnicus autor* je *pohanský autor* (d4b), či *omnem ethnicam litteraturam* jako *všeho pohanského umění* a i nadále používá tento ekvivalent), *ad Musas* – *k poetickým bohyním* (d4b), *holocausta arietum* – *zápaluov skopcuov* (m5b), *histrionem* – *Athenienských Heralta* (o1a), *melancholicus* – *prchlivý* (o2a), *ethica* – *mravný život* (e2a); *allegoricam* – *k rozumu vnitřnímu se vztahuje* (d5a). Neznámý termín *naphtha* v přirovnání *quam ignem vicinum naphtha* (n5a) nahradil vhodným přirovnáním jako *oheň blízké kandle*, ačkoli běžně takto nepostupuje. Naftu je pro něho neznámý pojem, přestože ji popisuje Plinius. Pozoruhodný je převod názvu stěžejního pramene pro jeho poznámkový aparát, totiž Ovidiových *Metamorfóz v knižkách Ovidiových o novotvarnostech* (y2b).

Velenského poznámkový aparát

Na závěr překladu připojil Velenský 78 vysvětlivek týkajících se převážně reálií antické mytologie, prvokřesťanství a starořeckých či starořímských rčení a přísloví. Je to nejkonkiznější text o antice tištěný česky během 16. století. Je to pozoruhodný editorský počín, který se pokusil zprostředkovat povědomí o antice širšímu obecnstvu mimo univerzitní prostředí. Vysvětlivky jsou vlastním dílem Velenského, který sám vycházel z různých zdrojů. Na některé z nich přímo či nepřímo odkazuje. Komentáře bájí jsou pojaty racionalisticky, avšak nezastírá se, že mytologie je zdrojem poučení, ba i zábavy. Obdobná tolerance vyplývá i z mírných obhajob erotické literatury. Takový postoj je ovšem zcela v souladu s duchem originálního Erasmova textu.

U většiny vysvětlivek je připojeno číslo listu a písmenná marginálie z okraje stránky. V textu je ještě 39 dalších odkazů, které již ovšem nejsou vysvětleny. Osvětlový plán byl tedy ambicióznější, ale pravděpodobně nedostatek času nebo podkladového materiálu zabránil v jeho uskutečnění.

Poznámky jsou dvojího druhu. Větší část seznamuje čtenáře s antickými postavami a reáliemi, ať už skutečnými či mytickými. Část těchto poznámek je věnována i některým antickým a raně křesťanským spisovatelům a filozofům. Poznámky tohoto druhu jsou zpravidla velmi obsáhlé, někdy bývají rozšířeny o analogické vysvětlení z dobového kontextu či doplněny vhodnou paralelou z prostředí křesťanského či moralizujícím poučením. V některých heslech (*Jako v kúzlách čarodějných* (x1b), *Jako poetové říkají Vulkánovo* (x1b) jen stručně čtenáře seznamuje s tématem

a vybízí, aby dále v textu hledal sám další příklady. Velenský sice věnoval značné úsilí vytvoření komentářů a popisů postav, ale výběr a obsah poznámek je velmi nesoustavný. Například Héraklovi jsou věnovány dvě poznámky, z toho jedna o Hydře, ale Héraklovy práce (k5b, r4b) jsou již bez vysvětlení. Nevynul se ani přehmatům způsobeným záměnou postav, když zamění krále Adrasta za bohyni Nemesis, jejíž přízvisko bylo Adrasteia (h6a, y3b). O tom, že pravděpodobně neznal postavu hrdiny Aianta jsme psali již výše.

Zdroje využitě pro texty poznámek jsou poměrně skromné. Některé uvádí přímo či nepřímo a spokojuje se s pouhým obecným odkazem na to, co píší *poetové*, případně *kronikářové*. Mytologické postavy a reálie jsou převážně popsány na základě kombinace tří základních autorit Homéra, Vergilia a Ovidia. Velenský až úzkostlivě dodržoval blíženecký vztah Vergilia k Homérovi. V homérovských vysvětlivkách nechýbí, pokud je to alespoň trochu možné, více či méně příhodná paralela s pasáží v Aeneidě. Oběma básníkům je věnována na místě, kde je zmiňuje Erasmus v textu, krátká glosa s připomínkou, že básníci obecně píší vzletně a vtipně proto „aby mysl lidská, lahodností po svrchku sůcí přitržena, což skrytějšího jest, požila.“¹⁶⁾ Toto pojetí je v souladu s dobovým pohledem na poetické vyjádření jako prostředek k upoutání pozornosti čtenáře, které má své hluboké kořeny ve středověku. Báseň není primárně určena pro vlastní niterný estetický zážitek, ale má nás především upozornit na téma, o kterém se pojednává.¹⁷⁾ Sám Erasmus ještě přistupuje k Homérovi alegoricky v souladu s řeckou filosofickou tradicí.¹⁸⁾ Podobně přistupuje i k Bibli, kde navazuje na pozdně antickou augustinskou tradici, která hledá ve všech biblických slovech, která se nevztahují k víře a morálce, skrytý smysl.¹⁹⁾ Velenský pak v téže poznámce připomíná Erasmovo doporučení, aby se čtenář nebál seznámit s díly „oplzlých a prostořekých poetuo“, protože pokud je na tuto potenciálně nebezpečnou četbu připraven a „mysl svou dobře poprvé vohradie, z takových voštin med vynímal, žádného těch sic štiepavých sršňuo žihadla bátiť se nenie. A to aby potom nebezpečně dobytého medu tiem raději k dobrému požieval, čím by ho pracovitěji nabyť“ (w4b). V prudérním prostředí české reformace, zejména jednoty bratrské, je taková pobídka až troufalá.

Nehomérovská mytologická látka je převážně pojednána podle Ovidiových Metamorfóz. Ovidius jako zdroj je uveden i u některých homérovských reálií (například v hesle *Uskalí sirénské*; w3a). Přímé odkazy na Ovidia jsou jen tři, ovšem neurčitý odkaz na „poety“ v poznámkách směřuje spolehlivě k této pokladnici poznání antické mytologie. Ostatní původci jsou již zastoupeni pouze jednotlivě (Vergiliova *Georgica*, Diodóros Sicilský, Hésiodos, Hérodotos, Horatius, Xenofón, Plinius a jednou i sv. Jeroným).

Vysvětlivky k reálným postavám antického světa mají pestřejší pramenné zázemí. Velenský se zde více opíral o novější autory současné, případně čerpá z děl církevních Otců. Částě

16) Fol. w4a.

17) Curtius, E. R.: *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha 1998, s. 176.

18) Kapitola 7. *Enchiridia*. Curtius, *Evropská literatura*, s. 225.

19) Curtius, *Evropská literatura*, s. 86.

homérské narážky v textu ho podnítily k sestavení krátkého medailónu samotného Homéra, kde uvádí spor o místě básníkovy narození a krátkou historku dle dobově rozšířených životopisů slavných filosofů Waltera Burleigha. V poznámce k Hésiodovi Velenský cituje několik veršů z Hésioda v českém překladu (x2b). Poznámka je uvedena *poeta řecký* s tím, že Velenský se dohaduje, že se jedná o narážku na Hésioda, přestože v předloze je v marginálii mezi odkazy na biblické strany uvedeno *Hesiod*.²⁰⁾ Pro historika Livia máme pár slov od sv. Jeronýma, dalšího historika Q. Fabia Pictora zcela ignoruje (n4b). U Démokrita se autor odvolává na Valeria Maxima, stejně jako ve zmínce o Eurípídovi. Vysvětlivku si zasloužili i velcí vojevůdci Hannibal, Alexandr Makedonský a Pompeius, kde byl zdrojem Plútarchos. Na Plinia se odkazuje u athénské malíře Apella. Velenský jistě využil i dostupná a ve své době rozšířená kompilační životopisná či mytologická kompendia, případně vlastních excerpce.

Omezené podklady, které měl Velenský k ruce, a zjevně mezerovitě vlastní znalosti mu nedovolovaly postihnout veškeré zmíněné osobnosti a realie,²¹⁾ ba dokonce vedly k nepřesnostem v překladu. Takto například posunul význam kvalit některých starořímských výtečníků (o1a): *Fabricii divitiis potiorum paupertatem* – *Fabricia bohatého lepší chudoby* (správně „*Fabriciovy chudoby mocnější než bohatství*“), *Bruti severitatem* – *Brutovy zuřivosti* (správně „*Brutovy přísné spravedlnosti*“) a konečně *Catonis integritatem* – *Katonovy upřímnosti* (lépe by bylo „*bezušonnosti*“).

Postavy církevních Otců, zejména často v textu zmiňované sv. Augustina, Jeronýma nebo Origena (až na jednu kratičkou notickou v hesle *Origenuov rozdiel človeka*; y3a), považuje za natolik známé, že nepovažuje za nutné přibližovat jejich osudy či jejich dílo. I přesto, že Velenský kromě tradičních autorit bohatě čerpal i ze soudobých humanistických autorů, jak si ukážeme dále, nedokázal Erasmovy myšlenky vždy plně zachytit a tento nedostatek běžně nahrazoval nepřipadnými kuriozitami bez konkrétní souvislosti s originálním textem.²²⁾

Zvláštní pozornost se pochopitelně věnuje životu a dílu významných myslitelů, o nichž je v původním textu řeč. Erasmův záběr je zde velmi široký a Velenský jen výjimečně udrží s autorem krok. Znalosti o antické filozofii čerpá zřejmě především z děl církevních Otců,²³⁾ z dostupných kompilací či dokonce básníků.²⁴⁾

Erasmus se v *Enchiridii* zejména v pojednání o duši výrazně opírá o Platóna, jehož učení považuje za neprávem odsunuté na vedlejší kolej.²⁵⁾ Sám Velenský si této skutečnosti povšiml, ovšem jeho znalosti Platóna a platonismu byly jen kusé a z druhé ruky. Při první zmínce o Platónovi sice věnuje velkému filosofovi jeden z nejobsáhlejších komentářů a vykládá paralely mezi Platónem a biblickým učením postavené na novoplatónských základech (x1a). Vychází ovšem z nepřímých pramenů, především z děl sv. Augustina a Origena, z nichž bere i odkazy

20) VD16 E 2744, fol. C3a.

21) Vedle dalších příkladů uvedených v článku zde připomeneme nevysvětlený příběh o zlatém rounu (o6b) či staré antické topos o rozcestí, ať už v souvislosti s Pýthagorem či Héraklem (r3a).

22) Například anekdota o Homérovi a rybářích (y1a) nebo o Eurípídovi a poháru (z2b).

23) Zejména ze sv. Augustina (x1a), Jeronýma (6a, z3b) a Origena (x1a, x1b), případně Lactantia a Jana Chrysostoma (y1b).

24) U Cicerona je uvedena narážka z Juvenala (z2a).

25) „*Nostri teologi ... uno Aristotele contenti Platonicos et pythagoricos e ludis arcent.*“ VD16 E 2744, fol. F3a.

na další autory. K samotné platónské filosofii ovšem nemá Velenský co dodat, přestože narážek a výpůjček je v textu požehnaně. V obsáhlém výkladu o delfském výroku „*Poznej sebe sama*“ vůbec souvislost s Platónem neuvádí, přestože se nachází v dialogu *Faidros* a *Charmidés*, ani se nezmiňuje o významu této teze pro Sókrata.²⁶⁾

V pasáži, kde se popisuje Platónovo učení o třech částech duše s návazným popisem státního zřízení dle Platónovy Ústavy²⁷⁾ nám Velenský nabízí pouze odkaz na pramálo související Vergiliův verš *hlučné města kvasnice* (x4b). Výrok *lex respondet honestatis ideae* je správně přeložen doslovným *právo přirovnává se k poctivosti obrazu* (f2a), ale nezdá se, že by překladatel pochopil, že se jedná o Platónskou ideu. Řehole pátá je celá zasvěcena vztahu duše a těla a jejím podkladem byla Erasmovi pasáž z Platónova *Faidóna*.²⁸⁾ Velenský ovšem samotnou existenci dialogu ani nechce českého čtenáře obtěžovat, protože přímou zmínku v originálním textu *Socrates autem in Phaedone Platonis přechází obecným konstatováním Sokrates pak v kniežách Platonových* (f4b). Nepřekvapí nás tedy ani mlčení Velenského nad zmínkou o Platónově jeskyni (n6a), byť je v originále označena marginálií *Specus Platonius* a takto je i jednou z položek v rejstříku Schumannova vydání. Souhrn chabého povědomí o Platónovi uzavřeme povzdechem, že přirovnání o Alkibiadových Silénech²⁹⁾ je v poznámkách vysvětleno jen velmi vágně podle popisu v Erasmových *Adagiích*³⁰⁾ a že Velenský neznal ani Obranu Sókratovu, protože narážku „*Aesculapio gallum*“ také ponechal bez vysvětlení (k1a).³¹⁾

Menší část poznámek se věnuje vysvětlení některých přísloví nebo ustálených sentencí. Prísloví jsou v textu zpravidla obsažena v Erasmových *Adagiích*,³²⁾ která Velenský měl k dispozici, jedna narážka se vztahuje k Ezopským bajkám,³³⁾ jedna ke sbírce Cyrillových bajek.³⁴⁾ Zatímco Cyrillova bajka o myši a hlemýždi má jako jediná vlastní poznámku, Ezopova bajka o psu a stínu zůstává bez vysvětlení.³⁵⁾ Ždá se, že Ezopské bajky byly natolik známé, že nepotřebovaly vysvětlení.

Překlady úryvků antických autorů

Erasmův text je, jak jsme v jeho případě zvyklí, bohatě protkán narážkami a sentencemi z řecké či latinské klasické literatury. Velenský je ovšem narozdíl od originální předlohy až na skromné výjimky, o nichž bude řeč níže, neoznačoval v marginálii. S kusým povědomím o antice kontrastuje pečlivé uvádění odkazů na biblické verše v samotném textu.

26) Podobně zůstává bez odezvy výslovně uvedená Platónova sentence v textu „*Pulchra sunt difficilia*“ – „Které věci jsou pěkné, ty jsou i nesnadné“ (f6b), přestože je také součástí Erasmových *Adagií* (II.1.12).

27) *Platón, Ústava*, 8.590D, 3.412C.

28) *Platón, Faidón* 64A-68B, 80D-81A.

29) *Platón, Symposion* 215B-217A.

30) z1a; *Erasmus Rotterdamský, Adagia* III.3.1.

31) Zde je ovšem třeba uvést, že výčet antických votivních obětí je delší a žádnou z nich Velenský nevysvětlil.

32) *Na obou uších spátí* (w1a) - *Adagia* I.8.19; *Vo kuoži starost máme* (w1b) - *Adagia* II. 4. 75; *Adonidovými rozkuškami* (w2b) - *Adagia* II.1.4; *Neumytýma rukama a nohama* (w4a) - *Adagia* I.9.54; *Za uši vlka držiem* (x4a) - *Adagia* I.4.25; *Sylenom oněm Alcibiadovým* (z1a) - *Adagia* III.3.1; *Nad každého Eurypa* (z3b) - *Adagia* I.9.62.

33) *Na obou uších spátí* (w1a).

34) *Ani na prst od oděnie* (w3a).

Lelij, C. M.: *De parabelen van Cyrillus*, Paris 1930. Bajka I, 7. s. 14-15. **Schippers, J.A.:** *Middel nederlandse fabels: Studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*, Nijmegen 1995. Cyrillovy bajky, připisované Cyrillovi de Quidenon, přeložil do češtiny a vydal Mikuláš Konáč z Hodiškova roku 1516 (*Zrcadlo Moudrosti swateho Czrhy Biskupa, Knihopis* 1717).

35) „*Quid enim stultius, quid vecordius quam umbris inhiantem res veras amittere, id quod solemus in cane illo Aesopico ridere*“ – „*Nebo co jest bláznovějšího, co hlúpějšího jako stieniuov snažně žádati, a zatím pravé věci ztratiti. Čemuž se smějem na onom psu, o němž Ezop rozpráví*“ (o6b)

Ty jsou velmi početné a odpovídají také uvedeným odkazům v originálním textu. Některé odkazy editor vynechal, ale přesto pro další práci s textem počítal Velenský s tím, že čtenář bude mít u ruky exemplář Písma svatého, respektive že je s biblickými sentencemi a reáliemi dostatečně obeznámen. Jak už bylo uvedeno výše, biblické citáty byly dostatečně ošetřeny v samotném textu velmi pečlivým uvedením jejich odkazů a Velenský se s biblickými texty ani reáliemi nezabýval. Konečně tuto práci provedl sám lépe Erasmus. Jedinou výjimkou je etymologický výklad jména Adamova podle Josefa Flavie (z1a).

Přestože překladatel jen zřídka bez pomoci přímo originálního Erasmova textu, případně marginálií v Schumannově edici, rozpoznal citát antického autora a přeložil tak, jak ležel v originálním textu, podíváme se nyní blíže na některé úryvky. Máme totiž před sebou i několik prvních překladů některých pasáží antických autorů do češtiny, byť v některých případech se jedná nejspíš o prvenství bezděčné.

Mezi množstvím marginálních odkazů na místa v Bibli se takřka nepatříčně objevují tři odkazy na autory antické. Na r1a je stručný odkaz *Kato*, který ukazuje na počáteční verš Catonových Distich *Si deus est animus, nobis ut carmina dicunt, Hic tibi praecipue sit pura mente colendus* – *Poněvadž Buoh jest mysl, jakož nám Písma pravie, ten od tebe nejvíce čistú myslí má čtěn býti*.³⁶⁾ Další dva odkazy jsou v závěrečné části knihy. Na listu s5a je odkaz *Virgili[us]* a pod ním *Ezop*. První se vztahuje k sentenci *sed hinc revocare gradum, suprasque evadere ad auras, hoc opus, hic labor est*³⁷⁾ – *ale odtud nohy obrátiti, a k svrchovaným věcem se vznéstí, toť dielo, toť práce jest*. U Ezopa je narážka na bajku o kozloví „*v jamu upadlý*“, bez dalšího komentáře. Zde v originálním vydání chybí vodítko a oba odkazy jsou vlastním dílem komentátora, který podle všeho *Aeneidu* i *Ezopské bajky* znal. Poslední textový odkaz *Smysl Origenů* je chybně umístěn na q6a, protože patří na r5a, kam odkazuje i položka v rejstříku.³⁸⁾

Někdy uvádí citovaného jmenovitě, jako například Horatia (n6b-01a): *Ono Horaciovo pověděnie. Totižto ženu s věnem i věrnost i přátely i urozenie, podobnost, královna penězi dávají. A opět onoho téhož: Neb urození a šlechtnost bez statku, chaternější než sejtí jest*.³⁹⁾ Pak ovšem chybí překlad pasáže *Nam genus et virtus nisi cum re vilior alga est*⁴⁰⁾ *Quis iam non serio legit ironiam illam satiricam: O cives, cives, quaerenda pecunia primum, virtus post nummos*?⁴¹⁾ Jakoby se Velenský zalekl jména velkého básníka a překlad veršů odložil, aniž by se k němu nakonec vrátil. Další citáty z Horatia jsou nejspíš převedeny jako Erasmovy, protože v předloze spojitost není explicitě uvedena: *alterius sic altera poscit opem res, et conjurat amicae*⁴²⁾ – *jedna bez druhé býti nemůže a jedna druhé pomoci potřebuje* (d2a); *si fractus illabatur orbis, impavidum feriant ruinae*⁴³⁾ – *že by i střískaný svět jej přikvačil, pádu by se nezhrozil* (e2b); *sive reges sive inopes erimus coloni* – *že nuzní byli bychom sedláčkové* (h6b).⁴⁴⁾

36) V předloze je vodítkem marginální poznámka *Catonis locus vulgo non bene intellectus*. VD16 E 2744, fol. G3a.

37) *Vergilius, Aeneis* VI, 126.

38) „*Origenuov utěšený smysl lxxxix. p*“ – b3b.

39) *Horatius, Epistulae* I, 6, 35.

40) *Horatius, Satyrae* 2, 5, 8.

41) *Horatius, Epistulae* I, 1, 53.

42) *Horatius, Ad Pisones De arte poetica*, 410-411. V Lipském vydání 1515 chybí odkaz v Marginálii, teprve u Frobenia 1519 v marginálii *Horatius*.

43) *Horatius, Carmina*, 3.3.7-8.

44) *Horatius, Carmina* 2. 14. 12 - h6b.

Opatrný postoj k „voplzlým poetuom“ prokázal i tím, že nerozebíral sentenci z Ovidiových *Amores*, přestože i v textu je avizována *versiculus ille lepidissimus. Nec te cum possum vivere, nec sine te*⁴⁵⁾ (mohl by se přitrefiti veršiček onen nejlepější «ani s tebou živ býti mohu, ani bez tebe» (f1b). Znalost Vergilia byla zřejmě u Velenského omezena jen na *Aeneidu*. Verše odjinud z jeho díla zůstaly v edici bez odezvy, dokonce i když v předloze je v marginálii odkaz 4 *Georgicon* (d3a), přitom se jedná o skutečně obsáhlou citaci: *Nejučenější pověděl poeta «Tehdáž prý rozličné šáliti tě budou tvářnosti a obličejové zvířat. Nebť bude pojednou hroznú sviní a lítou šelmou a šupinatým hadem ... Však čímť se více bude ve všecky obracetí tvornosti, tiem ty více, milý synu, zatahuj tuhé svazky»* – *Tum variae illudunt species atque ora ferarum. Fiet enim subito sus horridus atraque tigris squamosusque draco et fulva cervice leaena, aut acrem flammae sonitum dabit. ... Sed quanto ille magis formas se vertet in omnes, tanto nate magis contendit tenacia vincla*⁴⁶⁾ (g4b). Další přehlednuté vergilianum je *verum labor omnia vincit improbus*⁴⁷⁾ – však všecko práce přemáhá ustavičná (g4a).

Mimoto ještě v textu najdeme krátké sentence z Livia (*Sed (quod ait Livius) fere fit, ut maior pars vincat meliorem*⁴⁸⁾ – Ale jakož pověděl Livius, jednak vždy bývá, že větčí strana přemáhá lepší; m3a) a z Démosthena (*vir fugiens et denuo pugnabit* – muž utíkáje ihned znovu bojovati bude (s1a). Bez bližšího udání je přeložen i citát z Terentia *Incallidus mercator habeatur, quem comicum illud fugerit: Pecuniam in loco negligere maximum interdum est lucrum*⁴⁹⁾ – Nechytrý by byl kupec, kterýž by tohoto komikova povědení neznal, peněz místně zanedbati, veliký někdy jest zisk (o6b).

Jeden pozoruhodný příklad najdeme ve Velenského v poznámkách za textem. Vysvětlivka *Poeta řecký*, která se vztahuje k Hésiodovi, obsahuje překlad deseti veršů z díla *Práve a dni*, jenž je zřejmě dílem přímo Velenského: „Výborný ten jistě jest, kterýž sám od sebe všecko zná, v radách svých rozvažujíc lepších věcí následuje. Též i ten dobrý, ktož uposlouchá dobře radícho, ale ktož i sám nedostatečen jest a napomenut sa dobrého následovati nechce, již k čemu ten člověk hodil by se, neznám.“ (x2b-x3a)⁵⁰⁾

Velenský a humanismus

Z Velenského úvodní předmluvy i z komentářů za textem vysvítá ovšem jeden pozitivní rys, který vyvažuje jeho nesoustavné znalosti o antické literatuře a realitách. Velenský dokázal vykročit ze zaběhnutého prostředí osvědčených autorit a předkládá poznatky i ze soudobé literatury, převážně z děl italských, ale i zaalpských humanistů. Už v předmluvě se odvolává na Giovanniho Giovana Pontana (a2b).⁵¹⁾ Pro výklad některých přísloví se opíral o Erasmova *Adagia*.⁵²⁾ Četné odkazy najdeme pak v komentářích. Aristotelovi přisuzuje tři sta knih s poukazem na *Expositio Ethicorum Aristotelis* Donata Acciaioliho (z2a), v poznámce k Licentiovi se odvolává na *De Poetis Latinis* Pietra Baldi del Riccio (w3b). V pojednání o jinak chybně určeném králi Adrastovi uvádí jako pramen *Genealogia deorum gentilium*

45) Ovidius, *Amores*, 3. 11.39. Zde opět chybí i vodítko v předloze, za pozornost stojí, že ve Frobenově vydání je v marginálii uveden odkaz „Catullus“.

46) Vergilius, *Georgica* 4.406-409; 4. 411-412.

47) Vergilius, *Georgica* 1.145.

48) Livius, *Ab urbe condita*, 21, 4.

49) Terentius, *Adelfoi*, 2.2,12.

50) Hésiodos, *Práceadni*, 295-304. Nemáme žádné indicie o překladu Hésioda do češtiny z této doby. Předpokládám proto, že Velenský převedl sám konkrétní pasáž do češtiny. Vzhledem k jeho překladatelskému stylu, kdy se poměrně úzkostlivě držel originálního slovosledu, ukazuje se jako velmi pravděpodobná předloha v překladu Ottmara Luscina (Strassburg 1515, VD 16 H 2726).

51) Pontano, G. G.: *Dialogus, qui Antonius inscribitur*. Opera, Lyon 1524, ff. o6a-o6b.

52) O *Adagiích* mluví ve výkladu Alki-biadvých Silénů (z1a). Přímé odkazy viz pozn. 31.

Giovanni Bocaccia, v rozpravě o Dionysiovi Areopagitovi se odvolává na *Collatio Novi Testamenti* Lorenza Vally a *Annotationes in Testamentum Novum* Erasma Rotterdamského (z1b). K vykladačům Písma svatého (x1a) doplňuje příhodný citát opět z Lorenza Vally „*Starí onino doktorové co včely nějaké po dalekých pastvách létající nejsladšího medu a vosku divným řemeslem nahromaždili. Novější pak k mravenčím nejpodobnější zblízka kradmo pobraná zrna v doupatech svých skrývají, ješto já v sobě pravím, že mně toliko radči bych včelou byl než mravencem. Ale raději bych pod králem včel bojoval, nežli nad mravencuov houfem vuodci byl.*“⁵³⁾ Hned tři odkazy se vztahují k Giovanni Pico della Mirandolovi. V předmluvě se setkáme s narážkou na jeho 900 tezí (a3b), dále v obsáhlém rozkladu o „*Poznej sebe sama*“ (x3b) připouje i vazbu ke knihám Mojžíšovým a k Jobovi dle *De hominis dignitate* a ve filozofickém rozboru „*Člověk jakožto třetí svět*“ (z1a) mluví o spisu *Heptaplus*. Znal i nejnovější komentáře sv. Pavlovi od Jacquese Lefèvre d'Étaples.⁵⁴⁾

Komentáře vysvětlující převážně antické postavy a reálie, zařazené na konci textu, nám přibližují dobové povědomí o antickém světě a antické kultuře. Je příznačné, že Velenský považoval za nutné vysvětlit tolik skutečností starověkého světa, se kterými zachází Erasmus zcela samozřejmě. Zde se ukazuje, jak hluboká byla propast mezi povědomím o antickém světě v Čechách a v zemích, kde humanismus již měl hlubší kořeny. Vztah k antice v české kultuře byl vždy spíše rezervovaný. Pro hlubší vztah k antice chyběl v českém prostředí, už jenom proto, že české území bylo za hranicemi římského impéria a chyběl zde tedy primární pocit sounáležitosti s řecko-římskou kulturou. Ta k nám pronikala již ve středověku obtížně a zprostředkovaně. Protohumanismus doby Karla IV., podpořený kulturními styky s Itálií, nestačil zapustit dostatečně hluboké kořeny a jeho chatrné základy byly narušeny husitskou revolucí. Antická tradice však byla v utrakvistickém prostředí vnímána jako pohanská a zároveň jako výraz příklonu k Římu,⁵⁵⁾ takže její pěstování nemělo v pohusitských Čechách příznivé podmínky. Sám Velenský v předmluvě k *Rukověti křesťanského rytíře* se k *pohanským autorům* vyjadřuje s určitým despektem.⁵⁶⁾

Velenský si nepochybně díky svému vzdělání tento rozdíl uvědomoval a pokusil se tuto mezeru zaplnit. Jeho snaha však zůstala jen na půli cesty. Na jedné straně ho omezovaly zlomkovité prameny, které měl k dispozici, na druhé straně se ani ve výkladové části neodpoutal celkového vyznění díla a na antické reálie a postavy pohlíží optikou křesťanské tradice, respektive na vybraných příkladech zdůrazňuje moralistní poučky Erasmoveho spisu. Humanistický ohlas snad můžeme pozorovat pouze v opatrném připuštění obezřetné četby básníků, a to i těch rozpustilejších.

53) „*Veteres illi theologi videntur mihi velut apes quaedam in longinqua etiam pascua volitantes, dulcissima mella, cerasque miro artificio condidisse. Recentes vero formicis simillimi, quae ex proximo sublata furto grana, in latibus suis abscondunt. At ego (quod ad me attinet) non modo malim apes quam formica esse, sed etiam sub rege apum militare, quam formicarum exercitum ducere.*“ – **Lorenzo Valla**, „*Praefation in quartum librum Elegantiarum*“ (1444), in *Opera Omnia*, I (Basel, 1540, repr. Turin, 1962), 117f.

54) **Jacques Lefèvre d'Étaples**: *S. Pauli Epistolae xiv. ex vulgata editione, adjecta intelligentia ex Graeco cum commentariis*, Paris 1512. H 2709, fol. b4a), nežli rozšířenější verze překladu Nicolause de Valle.

55) **Ludvíkovský, J.**: *Václav Písecký a náš národní humanismus*, In: Jaroslav Ludvíkovský: *Antika, Čechy a evropská tradice*, vyd. Jana Nechutová, Brno 1992, s. 148.

56) „*Jakož náš tento věk dostatečný toho jest duvod, jenž pře tak hustej mužuo světsky učeních splodil jest vobлак, že proosběhlým oněm věkuom ku podivu byli by velikému. Nemním, by toho měli co napřed vtipní onino pohanští mudrcové tak náramně vymluvní, tak v připovídkách smyslní, leč by je dávnoš čínla vzácnějšíe, neb tito, cožkoli od nich berou, aby toho lepší nevyřkli, z toho se rdí.*“ (a2b).

Shrnutí

Velenského edice Erasmoveho spisu *Enchiridion militis christiani*, která má podstatné prvenství jakožto první překlad do cizího jazyka tohoto titulu, nese rysy dobového zacházení s textem a přístupu k překladu. Překlad je až úzkostlivě doslovný a přestože některé gramatické jevy převádí do odpovídající české formy, je text místy málo srozumitelný a místy se i odchyluje od původního textu. Z charakteru edice, kde ediční poznámky odkazují především k biblickým odkazům, i z konstrukce pozoruhodného poznámkového aparátu, který pro tuto edici nemá jinde obdoby, ovšem vyplývá jednoznačný záměr, totiž přiblížit tento veskrze duchovní a náboženský text širší veřejnosti. Poznámky se sice často vztahují k antickým osobám a reáliím, ale interpretace editora vede kruhem zpět ke křesťanskému jádru. Významná část aparátu pochází ze zdrojů pozdně křesťanských autorů, nikoli primárně autorů klasických. V tom se ovšem Velenský neodlišoval od dobového úzu, ale nedokázal se přiblížit vlastnímu Erasmovu pojetí, tedy návratu ke skutečným pramenům.

Pozoruhodný je ovšem Velenského rozhled po současné literatuře, protože čerpal mimo jiné z děl současných italských či francouzských humanistů, byť i zde primárně a svědomitě hledal oporu pro náboženské a morální vyznění předkládaného textu. Ani volba díla samotného „krále humanistů“ není nutně známkou humanistických sklonů Velenského, protože překlad a vydání *Rukověti* spadá do období rostoucí naděje v prostředí české reformace na vyjádření podpory ze strany Erasma Rotterdamského pro bratrskou, případně utrkvistickou reformu.

Edice *Rukověti křesťanského rytíře* tedy odpovídá dobovému českému kontextu jak výběrem morálně náboženského tématu, tak tradičním přístupem k překladu. Stejně tak připojený poznámkový aparát, který měl českému čtenáři přiblížit antické osoby a reálie, je příliš povrchní a nese jen některé nepůvodní a spíše náhodné náznaky přejatého humanismu. Velenského počín nám ilustruje, jaké překážky stály mezi humanismem, který v té době již zapouštěl kořeny i v záalpské oblasti, a českým prostředím.

Resumé:

Bořek Neškudla

Czech Translation of Erasmus' *Enchiridion militis Christi*

Desiderius Erasmus published *Enchiridion militis christiani* in the year 1503. As a model of true Christianity it was very attractive for reformation thinkers and publishers in Bohemia. Oldřich Velenický (Ulricus Velenus) translated *Enchiridion* and published 1519 (*Přetřesená a mnoho prospěšná kniha Erazima Rotterdamského o rytíři křesťanském*, Bělá pod Bezdězem 1519, Knihopis 2351). It was the first translation of *Enchiridion* into a vernacular language.

The translation is meticulously, if not slavishly literal. Nevertheless, it expresses the contemporary efforts of mostly Utraquist reformers to bring the impor-

tant religious works, both of patristic or humanist origin, to wide auditorium without high Latin education. Oldřich Velenický added to the translation the vast commentary on ancient personalities, events and quotations mentioned in the original text, which were almost unknown to Czech readers. The complexity and density of commentaries on the phenomena used by Erasmus obviously and automatically (as Homer, Socrates or Virgilian sentences) shows low level of reception of classical antiquity in Czech late medieval and early humanist scholars society.

Translated by author

Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století¹⁾

Petr Voit

1. ÚVOD

Starší dějepisci českého knihtisku se rádi zajímali o domácí bastardu jazykově českých prvotisků, ale studium mladšího tiskového písma ponechávali ostentativně stranou, poněvadž právě tato oblast už na první pohled jevila značný vliv německy mluvících zemí. Proto se v zájmu prezentace národního charakteru českého knihtisku (a předbělohorského zvláště) nikdo potřebně hluboko do tiskařského terénu neponořil a ani se nepokusil začlenit teorii písma do kulturně historicky koncipované knihovědy.

Není pak divu, že kupříkladu kuriózní Wintrův soud o Hájkově Kronice tištěné „*drobnou frakturou* či *švabachem*“ i po třinácti letech nekriticky přebíral Josef Volf.²⁾ Ještě tužší život prokázala legenda o „*melantrišském švabachu*“. Toto označení tentokrát přímo z pramenů vnesl do literatury opět Zikmund Winter.³⁾ Později bylo Františkem Rachlíkem zneužito,⁴⁾ jako by šlo o svěbytný domácí písmařský projev, a Františkem Muzikou na dlouhou dobu de facto konzervováno,⁵⁾ ačkoliv se švabach ve skutečnosti ani řezem, ani repertoárem akcentů či způsobem jejich nasazení ze soudobého standardu ničím nevymyká. Průzkumu písma v zásadě nepomohl ani Knihopis, který tuto část typologického popisu odbýval obecnou frází „*tištěno gotikou*“. Proto nelze Muzikově jinak fenomenálnímu písmařskému kompendiu vyčítat, že domácí tiskové písmo striktně odbývá a že příslušné pasáže zabírají ne odstavce, ale pouhé řádky.

Ostentativní nezájem bibliograficky orientovaných knihovědců legalizovala roku 1971 Pravidla jmenné katalogizace, která doporučují tisková písma klasifikovat jako antikvu, gotiku, alfabetu a kurzívu.⁶⁾ Učebnice Milana Kopeckého, ač recenzovaná zasloužilým znalcem Vladislavem Dokoupilem, naopak objevila, že prvotisky byly tištěny lomeným písmem zvaným fraktura.⁷⁾

Reakce na prastarý apel archiváře a historika Bohumila Navrátila⁸⁾ přišla žet až v posledních desetiletích, kdy se sestavením písmového inventáře příslušné tiskárny počali obírat alespoň Mirjam Bohatcová a Petr Mašek.⁹⁾ K úplnému přehledu, který nedávno získali Poláci,¹⁰⁾ máme však ještě daleko, pokud systematicky neprovedeme analýzu typografických prostředků všech bohemikálních tisků. Studium musí být ovšem opřeno o pevný metodologický a empirický základ novověké paleografie, položený už před lety Vladimírem Kaiserem.¹¹⁾ V opačném případě zůstane česká knihověda i nadále stát na písku, jak ostatně dokazuje několik nedobrovolných přehmatů Mirjam Bohatcové¹²⁾ či omylů ještě mezi nově vydávanými Dodatky ke Knihopisu.¹³⁾

Poněvadž kritické dějiny knihtisku už nevystačí s nepřipustným termínem „gotika“, ba ani s pouhým druhovým pojmenováním písma, v následujících pasážích předkládáme podrobnější klasifikaci, která ve spojení se studiem iniciál a dalších štočků vybízí k novému pohledu na naše pozdně gotické a raně renesanční řemeslo před-

melantrišské éry. Při klasifikaci užíváme termíny, které jsou v teorii písma běžné, ale do české knihovědy zatím nepronikly: písmová sada,¹⁴⁾ písmový stupeň,¹⁵⁾ písmová výška,¹⁶⁾ písmová kuželka¹⁷⁾ a písmový řez.¹⁸⁾

Studiu byl podroben písmový materiál všech tiskařů působících v Čechách a na Moravě, a to bez zřetele na zemi původu. Jsou tedy zastoupeni i cizí vandrující tiskaři. Ze zahraničních tiskařů realizujících bohemikální zakázky vybíráme s ohledem na podstatný význam jen norimberské kolegy a benátského Petera Liechtensteina, který tiskl bastardou pocházející z Prahy. Zohledněn je též Simprecht Froschauer, a to ne pouze díky své mikulovské pracovní etapě, ale též proto, že ve slezské Lehnici, místě svého dalšího působení, vydal snad nejstarší jazykově českou publikaci na území dnešního Polska.

Tiskaři, jimž zde věnujeme pozornost, pracovali během první poloviny 16. století. V úvahu však samozřejmě bereme i nutné přesahy jak před rok 1501 k prvotiskařům přesáhnuvším svými aktivitami do 16. století (Mikuláš Bakalář, Konrad Baumgarten, Tiskař Korandy, Tiskař Pražské bible), tak po roce 1547 k řemeslníkům, kteří svou živnost ukončili až během 60. či 70. let (Jan Günther, Jan Kantor Had, Jan Kosořský, Bartoloměj Netolický, Alexandr Oujezdecký). V případě rodiny Hadů nebyli vyřazeni ani nástupci z druhé poloviny 16. století, syn Václav a ovdovělá manželka Kunhuta.

Navazujeme zde na obdobný počín Knihopisné komise, která roku 1925 zveřejnila faksimilované tabule domácího písma prvotiskového.¹⁹⁾ Naše klasifikace se mohla opřít o metodu vyvinutou a osvědčenou na prvotiscích však jen částečně, protože bibliografie starých tisků 16. století nemá vybudován díky své kvantitě tak soustavný typologický přehled, jaký v minulosti vytvořili soustředěnou pilí inkunábulisté. Využít lze vlastně pouze dvě analytické sondy do období postinkunábulí, které v podobě fondových katalogů sestavili Robert Proctor a Jaroslav Vobr.²⁰⁾ I když tam, kde to bylo možné, přihlížíme k Haeblerově tabulce prvotiskového majuskulního M, které tak dobře poslouží k odhalení starších genetických souvislostí,²¹⁾ písmo zde primárně klasifikujeme podle stupně (rotunda č. 1) a řezu (rotunda č. 1A, rotunda č. 1B).

Každému stupni je věnována zvláštní tabulka, nadepsaná milimetrovým rozměrem liter M/m, případně rozměrem liter jiných, nebyly-li tyto k dispozici. Tabulky jsou uspořádány dle písmové výšky od největší po nejmenší. Uvnitř se člení vždy chronologicky dle tiskařů. Dále je připojeno místo výskytu, funkce (V = vyznačovací, T = textová), délka sazby 5 nebo 20 řádků a přehled české diakritiky. Tam, kde vyznačovací písmo fungovalo pouze u jednořádkových nadpisů, příslušná část tabulky zůstala nevyplněna. Pokud se v rámci jednoho písmového řezu a stupně rozměr pěti či dvacetirádkové sazby frapantně liší (srov. kupříkladu švabach 1 až 3), a to i u jedné a téže tiskárny, a nebyly-li používány rozdílné široké meziřádkové proklady, vysvětlení zbývá pouze jediné – totiž že písmo vzniklo opakovaným odléváním v různé nastavované licím instrumentu, jehož finální výrobek měl pak nestejnou písmovou kuželku, určující odlišnou výšku sazby na stránce.²²⁾

Ke každému stupni a řezu připojujeme jednu ukázkou písma, reprodukováného ve skutečné velikosti (poměr 1 : 1). Kvantitativní stránka ukázek se liší, neboť písma textová jsou zastoupena všeobecně širšími a souvislejšími snímky, zatímco u písem vyznačovacích se musíme spokojit menším množstvím a kolážovým charakterem fotografických excerpt.²³⁾

2. TISKOVÁ PÍSMO

Textura

povstala z rané gotické minuskule západoevropských rukopisných liturgických knih 14. století (odtud též synonymní označení textury jako písma misálového). Vyznačovala se důsledným lomením oblouků čili pravidelným, téměř čtvercovým půdorysem, dále sytým obrazem a v důsledku toho monumentální dekorativností, vzbuzující iluzi tkaniny. Dvojité ostře lomené tahy mají zvláště minuskulní písmena „a“, „d“, „e“. Charakteristickým rysem kolmých dříků malých písmen „j“, „k“, „l“ je zakončení v podobě malého kosočtverce. Tento hrotitý prvek monumentalizoval písmový obraz, a to tím spíše, že slabými tahy byly zpravidla přizdobovány pouze svislé dříky některých majuskulí. U malých písmen výjimku tvoří jen spodní tah očka „e“ a vlasový předěl mezi horním a dolním bříškem „a“. Toto dolní bříško je přitom větší nežli horní (u rotundy naopak). Forma okrouhlého neboli obráceného „r“ se užívá tak jako v rotundě po kulatých literách (fortuna) nebo po literách s bříškem (impresor).

Textura je nejstarší gotická forma tiskového písma.²⁴⁾ Důsledně kopírovala středověké rukopisné předlohy a od dob Gutenbergova vystoupení se až do poloviny 16. století v německy mluvících zemích ani jinde nijak zvlášť nevyvíjela. Do Francie písmo uvedl Jean Dupré. Textura se zde pak udržela pro tisk latinských textů jen po druhou čtvrtinu 16. století. Nejstarší tiskovou texturu v Anglii vlastnil William Caxton, který ji, stejně jako jeho následovníci, užíval i pro tisk jazykově anglických textů. V Anglii se textura, nazývaná metaforicky „black letter“, udržela až do sklonku 17. století. Zrovna tak dlouho žila jako univerzální písmo v Nizozemí. Tady měla velmi dobrou výchozí pozici nejen ve formách rukopisných, ale i jako písmo deskotisků a blokových knih. Raná podoba nizozemské tiskové textury z konce 15. století se nazývá „lettersnider“ dle svého tvůrce Henricka P. die Lettersnidera. Textura však postupně ztrácela na univerzálnosti a z textového písma poklesla k roli vyznačovací. V některých zemích (například v Itálii) nezdolala nikdy.

Ve srovnání s Polskem, kam toto písmo pro sazbu latinských textů uvedl už Tiskař Sermones papeže Lva I. ca. 1473/74,²⁵⁾ se textura v Čechách 15. století příliš neuplatnila. Nejstarší užití asi v letech 1476 – 1479 spadá do dílny anonymního plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut, který ji užil jen na počátku své činnosti, a to v Agendě a trojlistovém kalendáři Misálu.²⁶⁾ Pěkný, po Evropě hojně rozšířený řez textury užíval během zakládání knihtisku v Gdaňsku 1498 (?) – 1499 Konrad Baumgarten.²⁷⁾ Starší badatelé však už nezdůraznili, že do Olomouce ho zřejmě nepřivezl v dostatečném množství.²⁸⁾ Roku 1501 se totiž tato textura objevuje už jen střídme jako písmo vyznačovací a o rok později jsou některé litery z ní přimíchány do rotundy č. 8. Po těchto náběžích textura u nás zakotvila roku 1512, a to v dílně Jana Morava. Poté se až do 60. let 16. století v Čechách a na Moravě objevilo sedm různých stupňů v osmi řezech, používaných už jen k vyznačování věcného názvu na titulní straně a textových nadpisů. Nejstarší sady proto byly po 1512 diakritizovány ještě minimálně. Nejčastěji frekventovala písmena „č“, „ř“, „ž“. Akcenty nad vokály se začaly v hojnější míře objevovat až od 40. let, kdy textura tu a tam přece jen aspirovala i na písmo textové, zejména při optickém zdůraznění počátku dedikace nebo celého explicitu. Pronikla téměř do všech domácích tiskáren s výjimkou Klaudyánovy a Velenského, kteří k vyznačování užívali jen rotundu. Nevyskytla se také u Jana Günthera, užívajícího v této funkci už moderní frakturu, u Matěje Pytlíka, který nadpisy sázel bezprecedentně antikvou, a u Václava Hlaváče, pracujícího pouze dvěma stupni švabachu. Jak lze zjistit probírkou strahovského konvolutu jednolistů sběratele Václava Dobřenského, ještě během 70. let 16. století sázel nápadnou nadpisovou texturou

některé jednolistové novoročenky Jiří Černý z Černého Mostu. Zaleželá textura tu dobře plnila funkce „akcidenčního“ písma.

V této souvislosti nebude na škodu malé odbočení od tiskového písma sázeného pohyblivými literami k písmu reprodukovanému xylograficky čili dřevořezovým štočkem. Tyto nápisové xylografie byly řezány vznosnou misálovou texturou tak, aby individuálními přízdobami navozovaly dojem písma psaného. Běžně se pojily s pozdně gotickým knihtiskem a v zahraničí rapidně mizely nástupem kaligrafické fraktury. Do kontextu českého knihtisku tento vizualizační prostředek vnesl Tiskář Pražské bible jednořádkovým věcným názvem Nového zákona 1497 – 1498, který otiskl také v druhém vydání 1513. Dosud unikalo pozornosti, že zde i v dalších případech (Peter Liechtenstein 1506, Mikuláš Konáč 1510) nešlo o nápisy texturové, nýbrž bastardní. Nejstarší textura přichází u Konáče roku 1516. Tuto podobu pak stopujeme až do dob manýristického knihtisku (Oldřich Velenský, Pavel Severin, Jiří Štyrsa, Jan Pekk, Pavel Olivetský, Alexandr Oujezdecký, Bartoloměj Netolický).

Textura č. 1 (M63) představuje největší písmový stupeň gotických a novogotických písem rozšířených u nás do poloviny 16. století. Proto je logické, že se vyskytoval poměrně zřídka a jen na jednom či několika málo řádcích titulního textu nebo explicitu. K charakteristickým rysům patří pilovitý okraj dříků ,B', ,K', ,L' a ,P'. Bez ohledu na rozměry byl tento řez čtvercové, syté a dekorativní textury rozšířen především v Lipsku. Konrad Kachelofen ho zde užil už v Pražském misálu 1497,²⁹⁾ nacházel se též v postinkunábulích Martina Landsberga a Jakoba Thannera. Českou premiéru měl roku 1525 v dílně Pavla Severina, odkud byl později prostřednictvím patric šířen ke spřízněným kolegům Janovi Severinovi, Ondřeji Kubešovi a Janu Kosořskému. Druhou uživatelskou linií založil 1536 Jan Had, který s touto texturou přijel z Norimberku. Jeho zdrojů poté dozajista užili Jan Chocenský, Jan Kantor Had a Václav Had. Bez ohledu na původ šlo tedy o sazebný materiál rozprostraněný jen

**Biblí Česká v sta
remmiestie Praskem
Libros
vypisována:
O Vkrutnem A
O Vkrutnem a Bane**

Obr. 2 Textura č. 2/1

po Praze. Zdá se však, že žádná písmová sada užitá v dnes zachovaných edicích neměla velké ‚M‘.

N 13 x 12, m 11 x 11

1/1	Severin Pavel	1525, 1529 – 1537, 1539 – 1541	Praha	V	-	1525 ž, 1541 navíc č ň ř Ř ně
1/2	Had Jan	1536, 1539, 1542 – 1543	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/3	Chocenský Jan	[1542 – 1544]	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/4	Severin Jan	1542, 1545	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/5	Kubeš Ondřej	1543 – 1544	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/6	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1550 – 1557, 1559, 1561, 1563, 1566	Praha	V	-	č
1/7	Kosořský Jan	1546/47, 1550, 1553 – 1557	Praha	V	-	ř
1/8	Had Václav	1566	Praha	V	-	č

Týž řez textury č. 1 si v poněkud menším stupni a s mírnými kresebnými odchylkami obstaral Alexandr Oujezdecký pro Písně chval božských 1561. K odchylkám patří umírněnost pilovitých dříků jen u majuskulí ‚L‘ a ‚P‘ nebo celková vertikalizace malých písmen. Tuto abecedu, kterou zde označujeme jako **textura č. 2 (M63)**, si však Oujezdecký z polských Szamotul zpět do Litomyšle buď nepřivezl, anebo nestačil už použít.

12 x 10, 10 x 10

2/1	Oujezdecký Alexandr	1561	Szamotuly	V	-	á é ě ů č Č ř ť
-----	------------------------	------	-----------	---	---	-----------------

Pod označením **textura č. 3 (M62)** přichází písmo vyskytující se krátce během 1557 – 1559 pouze u Jana Kantora Hada. Odkud pocházelo, nevíme. Charakterizuje ho opět pilovitý dřík, avšak na větším počtu majuskulí ‚B‘ ‚H‘ ‚G‘ ‚J‘ ‚K‘ ‚N‘ ‚P‘ ‚R‘ ‚T‘ nežli u písma předchozího. Písmeno ‚S‘ je dvoulineární čili kreslené dvěma tahy, které jsou odsazené a nepřiléhají k sobě. Písmeno ‚Z‘ je typicky rotundové.

Bāba Mandlowā
Zadussenina Sle
Ihruslowā Kasse.
Jablečná neb Itru
Ryby in swe Bisse.

Madřwanina z Cy
 Stáky k Zadušení
 Selenij Jarry yak
 Tez Lampredu.
 Kasse Winná.

Obr. 3 Textura č. 3/1

10 x 10, 6 x 6

3/1	Kantor Had Jan	1557 – 1559	Praha	1557 – 1559	- á č ž
-----	----------------	-------------	-------	-------------	---------

Textura č. 4 (M30) náleží k druhé nejstarší a vedle toho i k nejužívanější textuře první poloviny 16. století u nás. Od roku 1514 ji nacházíme ve fundu Pavla Olivetského, odkud přešla nikoli k synu Janovi, ale k Alexandru Oujezdeckému. Právě

Otze nafs genz gsy wnebesiech O
 swiet gse gmeno twe Prziid kralow
 swie twe Bud wuole twa iako w
 nebi y wzemi Chleb nafs weszday
 Si day nam dnes yodpuszt ná nasse
 winy iako ymy odpusttime nassim
 winikom y newwod nas w poku
 szeniu Ale zbaw nas od zleho Amē

Ostwrite wiery Spisu tohoto To
 tiż Wykladu na modlitbu pańe

Obr. 4
Textura č. 4/1

v jeho dílně poprvé nevyznačovala jen kurzorické nadpisy, ale poměrně rozsáhlé (celostránkové) pasáže. Pěkně to vidíme kupříkladu na Právech městských 1536, v nichž gotická ostrost vyznačovacího písma překvapivě ladí s raně renesančními akantovými vlysy a lištami pracovanými dřevořezem bílé linie. O další využití této textury se mezi 1522 až 1556 postarala severinsko – kosořská dynastie a na ni napojený Ondřej Kubeš. Vcelku průběžně frekventovala též u Bartoloměje Netolického, naopak řídce u Jana Kantora Hada. Lomené ‚M‘ je protřeno dvěma páry šikmých břevien (litera se užívá též obrácená ve funkci ‚W‘). Kresba písmen ‚L‘, ‚N‘, ‚P‘, ‚R‘, ‚S‘ je vcelku shodná s texturami č. 1 a 2, ale modelace minuskulí ‚a‘, ‚g‘, ‚o‘ je jemnější a v hrotitých zakončeních svislých dříků umírněná. Navzdory tomuto trendu je výskyt pilovitého dříku majuskulí hojnější.

6 x 8, 5 x 6

4/1	Olivetský Pavel	1514, 1516, 1520 – 1526, 1530 – 1532	Litomyšl	V	5/47	ř ž Že ně wě
4/2	Severin Pavel	1522 – 1525, 1529 – 1537, 1540 – 1541	Praha	V	5/44	1541 á
4/3	Aorg Kašpar	1530, 1533 – 1536	Luleč	V	5/49	ž
4/4	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538 – 1542, 1544 – 1545 a 1565 1553 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	V	5/48	á é ú č ř ž bě mě ně pě tě wě
4/5	Severin Jan	1537 – 1542, 1545	Praha	V	5/49	č ž
4/6	Kubeš Ondřej	1543 – 1544	Praha	V	5/45	á é ú č ř ž
4/7	Kosořský Jan	1546/47, 1550, 1553 – 1556	Praha	V	5/44 – 50	á é ý č ř ť ž dě tě wě
4/8	Netolický Bartoloměj	1547, 1549, 1551 – 1552 a 1561 – 1562	Praha	V	-	á é ú č ř ně wě
4/9	Had Václav	1566 – 1567	Praha	V	-	á é ý ž bě tě wě
4/10	Kantor Had Jan	1567	Praha	V	-	á é ý ž bě tě wě

Charakteristickým rysem **textury č. 5 (M61)** jsou dvoulineární majuskule ‚C‘, ‚E‘, ‚L‘, ‚O‘, ‚T‘ s pilovitým okrajem levého dříku, avšak odsazení je zde nápadnější nežli u textury č. 8. Litera ‚M‘ je s výjimkou vodorovnějšího náběhu levého dříku velmi podobná ‚M‘ z téže Baumgartenovy textury. První výskyt tohoto písma zaznamenaláme roku 1512 na Tocklerově minuci, připsané dílně Jana Morava. Pak se textura objevuje v záhlaví Nového zákona 1513 a na dvou artikulích 1515 z dílny Tiskaře Pražské bible (tato okolnost by mohla potvrzovat domněnku Jaroslava Vobra, že Moravus v Tiskařově dílně skutečně působil).³⁰⁾ O rok později posloužila minucím Václava Žateckého na rok 1517, které tiskli dva různí anonymní Tiskaři (řemeslník označovaný číslicí II měl však minuskulní písmena promíchána ještě s jiným, velmi mírně odlišným řezem). Používání této textury mohlo tedy v Praze nějak souviset s řemeslným okruhem Tiskaře Pražské bible a bylo zjevně redukováno jen na sazbu krátkých minucních titulků. Jiným společným znakem všech čtyř pražských výskytů je silná vyčerpanost písma. Náměšťská textura tiskařů Kašpara Aorga a Jana Pytlíka 1533 – 1535 tímto vyčerpáním naopak netrpí. I zde je však příznačné, že texturou byla většinou pořizována pouze jednotlivá slova, jako by malá zásoba literek širší použití předem vylučovala.

Ueta od poroda neßolkwrmene Panuy
Marie Wißliczebo Die
Tuto poloseno geß skterpich zil y uduow
Proti iakym nedosta
Ueden Ruor Duben May
Uzerwen Sipen

6 x 8, 4 x 5

Obr. 5 Textura č. 5/4

5/1	Moravus Jan	1512	Praha	V -	bez diakritiky?
5/2	Tiskař Pražské bible	1513, 1515	Praha	V -	1515 ž
5/3	Tiskař I Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	V -	ž
5/4	Tiskař II Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	V -	ž
5/5	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	V -	ž
5/6	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	V -	č ř

Následující dvě **textury** č. 6 mají shodný stupeň, a v kratších textových úsecích jsou tudíž téměř nerozeznatelné. Splývání podporuje totožná tendence k vertikalizaci, jak vidíme u toporně výškových liter ,r', ,k', ,R', ,K', anebo dva typy ,P' s okrouhlým i srdcovitým bříškem vyskytujícím se in promiscue v obou verzích. Obě textury se však liší prokazatelně tvarem ,M' a provedením dvoulineárního ,S'. **Skupina A (M59A)** má ,M' bez vnitřních břevien a konturové ,S' tvoří dva k sobě přilehlé tahy. Naopak ,M' skupiny B (M68-2) se vyznačuje dvěma páry vodorovných břevien a ,S' je kresleno dvěma od sebe odsazenými tahy. Písma, o nichž je nyní řeč, mohou pocházet opět z Norimberku. Texturu č. 6A k nám totiž uvedl 1536 norimberský vyučenec Jan Had a texturu č. 6B, která byla rozšířena mimo jiné i ve Štrasburku,³¹⁾ u nás poprvé prezentoval 1547 bývalý norimberský tiskař Václav Oustský. Hadova textura posloužila roku 1536 v Koppově Regimentu výjimečně k sazbě delších a nikoli jen nadpisových pasáží (textovou roli obdobně přikl. textuře č. 4 Alexandr Oujezdecký).

zeti a panu/panu Ferdynandowi. Kzimi kemu
Wherfkemu/ a Czeskemu ic. Krali/ geho Kra-
lowské milosti ku poctivosti. Aginym
wsem obywatluom Kralowstwij Czeskeho/
teez y przisluslegicym ktemuz Kralowstwij ze-
mijm/k užitku a k dobremu.

Bruntowinij a dokonaly Regiment/neb zpra
wa / yak gedenkazdy Czlowiek wewssech wie
cech zdrawij swe z Bozij pomocy omienim wz
dycky opatrowati/a mnoho tiezkych nemocy
y take neczasni smrt przedchazeti ma a muoze

Skrze Brozeneho/ a wysoce uczencho Jana
Koppa z Kaumentalu / sedmiera swobodnych
omienij/ a w Lekarzstwij Doktora/ w Slest
dyaloguw/ a neb sestero rozmluwaniij porząd
nie sepsany.

A skrze Brozenecho Hynka
Krabice z Waytmille w Czesstinu przelozeny.

Wytlstieno w Starém Miestie Praž
ském. Léta Pánie. Tisicyho/ Pietistez
ho/ Cztырzidcátého Druhého.

Obr. 6 Textura č. 6A/1

Pržijčiny niekteré nesro :
Bože Site Stworž:
Slesta Pržijčina.
Tato Knížka sepaná a.
Zawěrka této Knížky/

Obr. 7 Textura č. 6B/8

6 x 7, 4 x 4

6A/1	Had Jan	1536 – 1543	Praha	VT	5/36	1536 <i>ú</i> , 1542 navíc <i>á é</i>
6A/2	Chocenský Jan	[1542 – 1544]	Praha	VT	5/36	<i>á</i>
6A/3	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1555 – 1559, 1561 – 1564, 1566 – 1568, 1573	Praha	V	5/36	<i>á é ú ž</i>
6A/4	Had Václav	1566 – 1567	Praha	V	5/36	<i>á é ú ž</i>
6B/5	Oustský Václav	1547	Ml. Boleslav	V	-	<i>ž</i>
6B/6	Kubeš Ondřej	1547, 1551 – 1552	Praha	V	-	<i>á é ú č ř ž ně</i>
6B/7	Lovičský Jan	1552	Praha	V	-	<i>á é</i>
6B/8	Tiskař Pernštejnova Nesrovnání	1558	Praha? Prostějov?	V	-	<i>á é č ř ž</i>

Předposledním, vcelku rozšířeným písmem této skupiny byla nadmíru sytá **textura** č. 7 (M29). Také její řez se v zásadě podobá texturám č. 1 a 2, avšak lomené ‚M‘ není protrženo břevny (litera se opět užívá obráceně ve funkci ‚W‘), ‚Z‘ má pouze zde trojkovou kresbu s mohutnou kulatou spodní dotažnicí a frekvence svislých pilovitých dříků majuskulí je vyšší. Písmo bylo hojně rozšířené v Norimberku a Lipsku. K nám ho roku 1522 uvedl pro povznesení mladoboleslavské produkce Štyrsa a nutno hned konstatovat, že písmo se později rozšířilo i do dalších bratrských tiskáren v českých a moravských regionech (Pavel, Jan a Šebestián Olivetští, Václav Šturm a Alexandr Oujezdecký). Od roku 1525 obohatilo dílnu Pavla Severina, ale k příbuznému Janovi se nedostalo – tato skutečnost slouží jako jeden z mála distinktivních rysů obou severinských tiskáren. Zajímavá je časová návaznost Jana Kosořského na Bartoloměje Netolického. Oba uživatelé toto identické písmo shodně doplňovali plnou kapkovitou rubrikou s nezarovnanými břevny, kterou však Kosořský užil už roku 1547. Důkaz, že by touto dobou vlastnil i písmový materiál, nemáme. Přešla-li k němu textura mezi 5. červencem 1552 a lednem 1553 v podobě fyzických liter, ukáže až budoucí průzkum Melantrichovy typografie.

**Iterak a kolika Osobami Sand Se
sky Ofasen byti ma. a List tento do
le Plany Iterale Wladislawa Sla
wne Paměti. Iterymž Sand
Ržjbiti řačij. w Mocnosti
live znostati ma.**

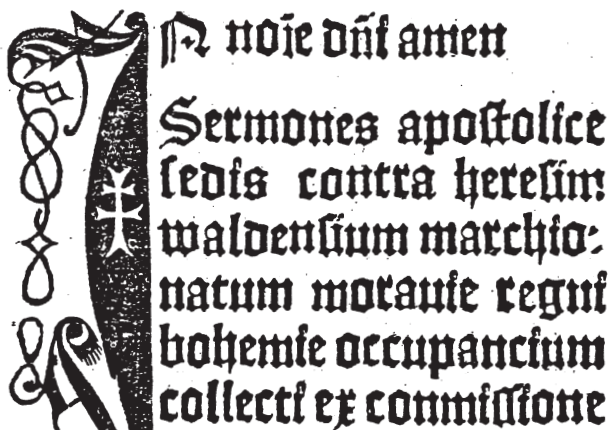
**Jtem. Landfryd a neb Obermij naš
Zapis. Ten aby přiderussijm. ode
wsech držan. a w Skutku za
chowá byl. Iteryz Slovo
od Slova takto znij:**

Obr. 8 Textura č. 7/6

6 x 6, 4 x 4

7/1	Štyrsa Jiří	1522 – 1531	Ml. Boleslav	V	3/22	č ř ž bě dě ně tě wě
7/2	Severin Pavel	1525, 1529, 1536 – 1537, 1541	Praha	V	-	ř ž
7/3	Olivetský Pavel	1531 – 1532	Litomyšl	V	5/34 – 35, 20/138	ž
7/4	Šturm Václav	1532 – 1533	Ml. Boleslav	V	3/22	ř wě
7/5	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538, 1540 – 1542, 1544 – 1545 1553 – 1561	Litomyšl	V	5/34 – 35	č ř ž bě dě ně tě wě
			Królewiec, Szamotuly	V	5/34 – 35	č ř ž bě dě ně tě wě
7/6	Olivetský Jan	1538, 1540 – 1546	Olomouc	V	5/35, 39 – 40	č ě ň ř š ť ž
7/7	Netolický Bartoloměj	1547, 1549 – 1552	Praha	V	3/20	á é ř ž
7/8	Kosořský Jan	1553 – 1554, 1557	Praha	V	-	á é ý č ž
7/9	Olivetský Šebestján	1556, 1563	Litomyšl	V	5/35, 39 – 40	á č ě ř š ť ž

Nejstarším nadpisovým písmem našich tiskáren 16. století je **textura č. 8 (M61)**. Zakladateli gdaňského knihtisku Konradu Baumgartenovi sloužila během 1498 (?) – 1499 ještě jako písmo textové, ale po příchodu do Olomouce se roku 1501 objevuje v prvním vydání Institorisova díla Clippeus už jen střídmo jako písmo vyznačovací. Při druhém vydání roku 1502 užita nebyla³²⁾ a ani ji nenajdeme mezi materiálem převezeným do Vratislavi. O silně utilitárním vztahu k písmovým zásobám může svědčit skutečnost, že Baumgarten litery ‚B‘ ‚D‘ ‚H‘ ‚M‘ ‚N‘ ‚S‘ přimíchal do své rotundy č. 8. Texturové ‚M‘ je až na pozvolnější náběh levého dříku velmi podobné témuž písmenu z textury č. 5. Charakteristickým rysem jsou též dvoulineární majuskule ‚S‘ (bez pilovitého okraje) a ‚C‘ ‚E‘ ‚L‘ ‚O‘ ‚T‘ (s pilovitým okrajem levého dříku). Odsazení levých tahů pěti posledně jmenovaných majusкул však není tak markantní jako v textuře č. 5.

Ieiusdem sedis ab inquisi-
tore heretice prauita-
tis fratre Henrico in-
stitoris Sacre pagine
pfeſſore et nuncio pa-
pe alexandri ordinis p-
dicatorum incipiūt fe-
liciter,

Subſcriptio.
Dilectis filiis 2c

Breua deſtinata a
ſctiſſimo Domino
noſtro papa **A**lexā-
dro. vi. inquisitori he-
retice prauitatis et
p-imum eidem inquisi-
tori cum prepoſito
Numburgenſi

Bulla apoſtolica 2c

Obr. 9 Textura č. 8/1

5 x 8, 4 x 4

8/1	Baumgarten Konrad	1501	Olomouc	V	5/38	bez diakritiky
-----	----------------------	------	---------	---	------	-------------------

Rotunda

povstala na rukopisných vzorech vyvinutých z rané gotické minuskuly liturgických a právnických knih v Itálii, jižní Francii a Španělsku závěru 13. století. Rovnoměrně tučnou kresbou a dekorativností poněkud připomíná takřka paralelně vzniklou texturu, avšak na rozdíl od ní se vyznačuje širšími proporcemi písmového obrazu, umírněným lomením a negotickou okrouhlostí. Tyto znaky zajistily rotundě lepší čitelnost. Poněvadž jednotlivá písmena byla velmi dobře diferencována, tiskové rotundy se mohlo užívat i v mnohem menších písmových stupních, nežli dovolila textura.

K charakteristickým znakům patří dvoubříškové ‚a‘ s poněkud větším, vlasovou křivkou vykrouženým bříškem horním a menším bříškem spodním (u textury naopak). Mezi jinak oblejšími tvary všech ostatních minuskul právě písmeno ‚a‘ vykazuje nejhranatější kresbu. Dříky písmen jsou dole většinou rovně seříznuty, pouze ‚m‘ a ‚n‘ mají pravý dřík ukončen někdy málo znatelným ostrým uhnutím doprava. Forma okrouhlého neboli obráceného ‚r‘ se užívá tak jako v textuře po kulatých literách (fortuna) nebo po literách s bříškem (impressor). Mimo to má funkci zkratky za latinskou spojku „et“ (&).

Poněvadž se centrem gotické tiskové rotundy staly od 60. let 15. století Benátky, písmo bylo dlouho označováno jako „littera Veneta“. ³³⁾ Na rozdíl od Itálie, v níž její hegemonii poněkud narušovala antikva, měla rotunda charakter národního písma ve Španělsku. V anglických tiskárnách naopak nikdy nezdomácněla. Během 70. let přichází do Basileje a Lyonu. V Německu se poprvé objevuje roku 1472 zásluhou kolínského dílny Johanna Koelhoffa st. Významnějšího postavení se jí ovšem dostalo až po příchodu Erharda Ratdolta do Augsburgu 1486. ³⁴⁾ Jedním z posledních německých uživatelů rotundy jakožto textového písma byl lipský tiskař Melchior Lotter st. Použil ji 1514 pro latinsko-českou učebnici Libellus grammatices, kterou napsal humanista Niccolo Perotti. Do Polska rotundu uvedl krakovský tiskař německého původu Kaspar Straube snad roku 1473 a ještě o 70 let později toto písmo silně frekventovalo u Macieje Scharffenberga. ³⁵⁾ Západní knihtisk však již na počátku 16. století rotundě přiřkl pouze vyznačovací funkce a nejspíše před polovinou století ji odvrhl úplně. Na její místo nastoupil švabach. ³⁶⁾

Do Čech a na Moravu uvedli rotundu italského původu cizí tiskaři. Do té doby zde nefigurovala ani jako psané písmo, ale známá byla, zejména z importovaných rukopisů právnického zaměření. Její cizorodost v době vstupu zvyrazňuje fakt, že převažujícím písmem domácích rukopisů byla bastarda, a to i na Moravě, kde se tisková rotunda stala do roku 1504 písmem monopolním. ³⁷⁾ Možná právě tato okolnost spolu s žánrovým profilem a nadnárodním jazykem textů podpořila vývoz moravské tiskové produkce do zemí se silnějším postavením tiskové rotundy (Rakousko a Polsko). Jako první přišel Johann Alacraw (Vimperk 1484), pak Konrad Stahel a Matthias Preinlein (Brno od 1486). ³⁸⁾ V olomouckých tiskárnách rotundu zastihne na prahu 16. století u Konrada Baumgartena 1501 – 1502 a Libora Fürstenhaina 1504. Z domácích tiskařů si ji poprvé osvojil alespoň nakrátko Mikuláš Bakalář 1510 – 1511.

Bohemikální knižní produkce let 1501 – 1558 dosvědčuje celkem 16 různých řezů v 15 stupních, z nichž 10 používali tiskaři v Praze a v jiných českých i moravských městech. Zbytek byl majetkem benátského Petera Liechtensteina a norimberských řemeslníků realizujících zakázky pro české publikum (Jan Günther, Jobst a Christoph Gutknechtové, Hieronymus Hölzel, Leonhard Milchtaler, Friedrich Peypus). Výroba se zjevně nesměla prodrazit, takže namísto módní a náročnější fraktury se tu během 20. až 40. let zhusta užila výběhová rotunda. Předpokládáný vliv Norim-

berku na naše tiskaře lze velmi dobře doložit právě infiltrací rotundy. Propagátory Hölzelova písma se stali čeští tiskaři dvou programových linií: první představoval od 1510 zmíněný katolík Bakalář, druhou reprezentovali od 1518 utrakvisté Mikuláš Klaudyán a Oldřich Velenský a krátce ještě probratrsky orientovaný Jiřík Štyrsa. Na Peypusově výbavě postavil 1536 svou pražskou živnost zeť Jan Had a na Pekkově 1540 Bartoloměj Netolický, který z plzeňské dílny získal ostatně i jiné typografické prostředky. O norimberském původu rotundy Jana Chocenského nebo Václava Oustského, jejichž vazeb s Německem jsme se dotkli již několikrát, též není třeba pochybovat.

I když je tedy rotunda v kontextu bohemikálního knihtisku první poloviny 16. století zastoupena vyšším počtem modifikací nežli písma gotická a novogotická, na rozdíl od textury u nás přesvědčivě nezdolala. Nejvýznamněji se udržela jen v rodině Hadů, která o ni dbala až do 1558 (je-li právě tento rok epilogem rotundy u nás, ukáže až systematický průzkum mladšího období). Nesžila se však vůbec s probratrsky orientovaným knihtiskem, a nadto ji nemálo dílen, v nichž fundus rozmnožila, brzo opustilo. Po Bakalářovi to byl kupříkladu Pavel Severin, Štyrsa a Netolický. Také Günther, který pracoval rotundou ještě v Norimberku, ji do nového prostějovského působisti roku 1544 již nepřivezl, poněvadž obezřetně vsadil na modernější frakturu. Písmo nenajdeme též u Jana Severina, Ondřeje Kubeše, Jana Kosořského a dalších Pražanů.

Je tudíž zřejmé, že rotunda byla postupně i u nás pociťována jako materiál výběhový. Ptáme-li se po dalších eventuálních důvodech nezájmu, leccos u tohoto písma italského původu může napovědět analogie s odmítavým postojem k antikvě, jak o tom bude ještě řeč. Mimo tyto ideové důvody lze zatím pouze naznačit také obtíže technického rázu, které nutně plynuly z nekompletnosti písmových sad umístěných v Čechách a které nutily jejich majitele svízelně skládat abecedy z různých, morfologicky odlišných zdrojů, odlitých na stejné kuželce. Není jistě třeba připomínat, že tato nekompletnost písmových sad byla nejvážnějším důvodem, proč pražská a olomoucká diecéze zadávala výrobu potřebných liturgik do ciziny.

Dekorativnost majuskulí větších, málo diakritizovaných písmových stupňů předurčovala vyznačovací funkce. Kresebně vyrovnané menší stupně však byly v zahraničí úspěšně využívány pro sazbu především latinskojazyčných naukových textů. Tuto tendenci udržovali v Olomouci do 1504 ještě Konrad Baumgarten a Libor Fürstenhain, ale později (1516 – 1536) se u nás pro sporadické vydávání latinských publikací ustálil už jen švabach. Český text sázený snad v Čechách dokonale diakritizovanou rotundou byl nalezen pouze dvakrát, a to u takřečeného Tiskaře Cordova Likařství 1529 a 1536, který na základě explicitu v dosavadní odborné literatuře figuruje nepřipadně jako prachatický písař Václav. Jistý půvab a neotřelost písmové kultury obou publikací tu nelze přehlédnout, i když o realizátorovi vlastně nic nevíme.

Rotundu č. 1 je třeba rozdělit do dvou skupin. Řez **skupiny A (M48)**, užitý pro českou sazbu norimberským Hölzleem, lze označit za čistý s výjimkou litery ‚w‘ substituované pro české účely spojením kulatého ‚r‘ a ‚v‘. Do Čech se však toto písmo během první poloviny století nedostalo. **Skupina B (M48)** ohlašuje jistý úpadek rotundy frakturovou kresbou jednobříškového ‚a‘ nebo dole zašpičatělého ‚d‘. Nápadně působí též hrotitě texturová modelace ‚k‘. Zdobné majuskule ‚P‘ a ‚S‘ mají vyloženě akcidenční charakter. Tuto druhou variantu převzala po norimberském tiskaři Peypusovi rodina Hadů, s ním spřízněná, a po letech ji roku 1546 zastihujeme, arcí výpomocně smíchanou s frakturovými literami, v Naogeorgově Pammachiovi tištěném opět v Norimberku u Christopha Gutknechta. Norimberské sady

A i B nebyly diakritizované. Česká písmena ,ú' ,ž' zavedl v Praze roku 1536 pro svou potřebu až Jan Had. Jeho nástupce Jan Kantor Had je bez rozšíření podržel do 1558, kdy se jako zřejmě poslední vlastník rotundy u nás tohoto písma vzdal.

**Knieba lekařka kteráž flo
rve herbarž: a neb zelinarž:
rvelmi vzitecznaž množ**

Obr. 10 Rotunda č. 1A/1

**Poczina se Sseste a posle
Mistr a Acziedlnij:
Poczyna se Trzeti rozmlu
Mistr a Acziedlnij.**

Obr. 11 Rotunda č. 1B/3

10 x 14, 8 x 8

1A/1	Höltzel Hieronymus	1517 – 1518, 1520	Norimberk	V 5/64	bez diakritiky
1B/2	Peypus Friedrich	1530	Norimberk	V -	bez diakritiky
1B/3	Had Jan	1536, 1538, 1541 – 1542	Praha	V -	ú ž
1B/4	Kantor Had Jan	1545 – 1546, 1550, 1556 – 1558	Praha	V -	ú ž
1B/5	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V -	bez diakritiky

Nediakritizovaná **rotunda č. 2 (ca. M94)** je dalším tiskovým materiálem norimberské výpomoci. Objevuje se 1518 a 1520 v Höltzelově dílně a ve značně vyčerpaném stavu také u Jobsta Gutknechta, který si s výrobou Vokabuláře ca. 1535 mnoho starostí nedělal.

De vermibus venenosís
 De Bestijs z feris.
 De Senelogia.
 Sequit̃ de homine
 De Apoteca.
 De Loquina.
 De domo.

Obr. 12 Rotunda č. 2/2

7 x 11, 5 x 6

2/1	Höltzel Hieronymus	1518, 1520	Norimberk	V	5/42	bez diakritiky
2/2	Gutknecht Jobst	1535 ca	Norimberk	V	-	bez diakritiky

Také zajímavá a tučná **rotunda č. 3 (M60)**, silně rozšířená v Augsburgu, Basileji, Štrasburku nebo Paříži, cestu do domácích dílen nenašla a v kontextu jazykově českého knihtisku ji poznáváme opět jen v norimberských publikacích pro české publikum. Svislé dříky všech majuskulí kromě ,C' ,E' ,G' ,T' ,X' ,Y' a ,Z' má přizdobeny drobnými háčky, které zvyšovaly její atraktivnost.

Skonani knízky te
 Wytlaczena wnor
 bercze skrze Fri
 drycha Idey
 puřa.
 R. D. XXX.

ſ. G. Dotziwemu

Obr. 13 Rotunda č. 3/1

7 x 10, 5 x 6

3/1	Peypus Friedrich	1530	Norimberk	V	-	bez diakritiky
3/2	Oustský Václav	1537	Norimberk	V	-	bez diakritiky
3/3	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	V	-	č
3/4	Günther Jan	1542 – 1543	Norimberk	V	5/42	ně wě

Rotunda č. 4 (M98) byla pro svou eleganci vcelku oblíbeným písmem liturgických knih produkovaných italskými dílnami. K vyznačovací funkci ji 1506 v takřčené Bibli benátské použil proto i Peter Liechtenstein. Zatímco obě bastardy, textová a vyznačovací, mu byly do Benátek přivezeny z Prahy už diakritizované, italská rotunda doplněna akcenty nebyla, poněvadž u krátkých českých záhlavových signálů se to nevyplatilo a latinský explicit dodatečnou úpravu nežádal.

Venetis in Edibus Petri Liechtenstein Colonienſis Germani. Anno vir ginei Partus. M.D.Li. Die. Li. Decembris.

Obr. 14 Rotunda č. 4/1

6 x 10, 4 x 5

4/1	Liechtenstein Peter	1506	Benátky	V	5/38	bez diakritiky
-----	---------------------	------	---------	---	------	----------------

Rotunda č. 5A (M72²) je zřejmě směsice několika abeced odlitých na stejné písmové kuželce, jak vidíme kupříkladu na řezu ‚N‘ souhlasícím s rotundou č. 8. Minuskuly jsou příkladně zakulacené a levý dřík většiny majuskulí má zubovitý okraj. I když byl majitelem Simprecht Froschauer, v dílně jeho curyšských příbuzných se toto písmo nenacházelo. Na některých mikulovských tiscích během 1526 – 1527 jsou jím provedeny zhruba dva tři titulky kapitol. Snad se proto můžeme domnívat, že počet hranolků určených k sazbě byl nevelký.

Jiné písmo týchž rozměrů, ale odlišného řezu představuje **rotunda č. 5B (M18A)**. Neznámý Tiskař Cordova Likařství, dříve označovaný jako prachatický písař Václav, ho určil k vyznačování. Sytý písmový obraz nápadně kontrastuje s vlasovou modelací některých spodních dotažnic, jak ukazuje ‚z‘ nebo pod účařim doprava zahnuté ‚y‘. Některé majuskule mají okraj levého dříku opět přízdoben pilovitou linií.

Joannes Colampadius
 Erasmus von Rotterdam
 Martinus Luther.

Obr. 15 Rotunda
 č. 5A/1

W Kladenj do desk

W Woczy.

W Puowoda.

W Saudu zemskem.

W Wzedniczych.

W Wdowach a Wan

W Zialobach puoho

Wzedmluwa.

Obr. 16 Rotunda
 č. 5B/2

6 x 8, 5 x 5

5A/1	Froschauer Simprecht	1526 – 1527	Mikulov	V	-	bez diakritiky
5B/2	Tiskař Cordova Líkařství	1529, 1536	Norimberk? Praha?	V	-	bez diakritiky

Kresebně příbuzná je **rotunda č. 6 (M18)**, která patří spolu s rotundou č. 10 k nejrozšířenějším řezům v Čechách. Svými tvary tenduje k písmu brněnských prvotiskařů Konrada Stahela a Matthiase Preinleina 1486 – 1499, označovanému jako „větší“.³⁹⁾ Dokonce se shoduje i písmová výška, avšak pomýšlet na to, že Mikuláš Bakalář přišel 1510 k přímým odlitkům brněnských matric, převezенých do Prahy už někdy

v době Martina z Tišnova, by nebylo případné. Zamezují tomu hned drobné odlišnosti písmen ‚B‘ ‚D‘ ‚K‘ ‚P‘ ‚R‘. Jelikož tuto rotundu během 1506 – 1518 užíval vcelku nepřetržitě pro latinskou i českou sazbu Hieronymus Höltzel, spíše se lze domnívat, že kolega Bakalář podlehl jeho vzoru. Od něho po čtyřech letech v poměrně opotřebovaném stavu přešla rotunda do Prahy k Mikuláši Konáčovi a spolu s ostatním vybavením, které z jeho dílny přežilo, ji i s diakritikou převzal 1542 Jan Chocenský (nějaké zbytky však musely v Plzni zůstat, poněvadž Tomáš Bakalář s nimi pracoval ještě 1532). V tutéž dobu jako Konáč disponoval nepěkným konglomerátem Pavel Severin. Objevíme zde bastardní ‚M‘ a ‚W‘ neznámého původu nebo zbytnělé ‚A‘, které do abecedy asi také nepatří. Dvacet řádků této Severinovy sazby měří neuvěřitelných 163 mm (u Höltzela jen 140), což může být, pokud nešlo o písmo odlité na větší kuželce, další důkaz používání mezerádkových proložek. Mladší Dušíkova sada z Litoměřic 1542 se liší od „větší“ brněnské rotundy okrouhlejší kresbou písmen ‚w‘ ‚R‘.

Tuto se pak wypisuje
k rozumu newiera Pi-
khartika při če omi sto-
gij a kde w wjře bludij
Rdez Lorek pti Alir o
wi zastawage blud sw-
oy pokazuge a wyznaa-
wa wissetečost kacyzit-
wij pikhartikeho to na
ne odkrywage mluwij
Alirowi takto

A B C D E F G H I J
K L M N O P Q R S T U V
W X Y Z a b c c d d e e f g h i
j k l m n n o o p p q r r
s s t t u u v w x y z
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

Obr. 17 Rotunda č. 6/3

5 x 8, 4 x 4

6/1	Höltzel Hieronymus	1506 – 1518	Norimberk	V	5/34, 20/140	bez diakritiky
6/2	Bakalář Mikuláš	1510 – 1511	Plzeň	V	5/34, 20/140	bez diakritiky
6/3	Konáč Mikuláš	1514 – 1528	Praha	V	5/34	ú č ň ř ť
6/4	Severin Pavel	1521 – 1522	Praha	V	5/40, 20/163	Ž
6/5	Bakalář Tomáš	1532	Plzeň	V	5/34, 20/140	bez diakritiky
6/6	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	5/34	ž
6/7	Chocenský Jan	1542 – 1544	Praha	V	-	á č ř ž
6/8	Kantor Had Jan	1556 ca	Praha	V	-	á č ř ž

Rotunda č. 7 (M18 a M92) sloužila Konradu Baumgartenovi 1501 jako písmo pro sazbu latinského textu, a nepotřebovala tudíž diakritiku. Sazba byla s ohledem na interlineární glosy většinou prostrkaná (5/60). Meziřádkové proložky neměla pouze v explicitu Mancinellovy Gramatiky (5/30). Tato rotunda představuje „spárovanou“ směs dvou písmových sad, odlitých na stejně velké písmové kuželce. Sada M18 byla nepatrně větší nežli sada M92. Obě abecedy se však nelišily pouze rozměrem. Nejednotnost řezu vidíme kupříkladu na rozdílném ‚M‘ – v první sadě je podsadité a v druhé naopak užší a se dvěma kolmými středovými dříky. V abecedě se vyskytují též dvě verze ‚S‘. Jedna má kolmá břevna příslušná verzi M18 a druhá je s perlou patřící k M92. To všechno jsou znaky dvou brněnských rotund užívaných Konradem Stahelem a Matthiasem Preinleinem 1486 – 1499. Když brněnská dílna z neznámých příčin skončila, Preinlein se s „menší“ i „větší“ rotundou přesunul vzápětí do Olomouce, kde během 1499 vytiskl ještě latinské traktáty Johanna Fabriho a Johanna Schramma. Někdy v této době a možná, že přičiněním olomoucké kapituly, obě smíšená písma i s trochou ostatního vybavení přešla na Konrada Baumgartena, který část fundu roku 1503 vyvezl do Vratislavi.

¶ Pertesús p̄tedet habet Suetonius ip̄se
m̄olette ferens

¶ Ignauia p̄tesús ait de cesare narrans
p̄ticipiū p̄n̄t̄ip̄is de x̄bis

¶ Idem q̄s tens regimē n̄ost̄z verbale docebit
vereciosos pudens a pudet

¶ Naso ait: z vultus sine rusticitate pudentes.
onidius pudendus. da. dum

¶ Nec gener est nobis ille pudendus ait.
nolente a piget.

¶ Poscis ab inuita verba pigēda lyra p̄per.
om̄ia sup̄dicta q̄ participia.

¶ Nec tñ aduertas potius tu nomina dici.

Finit fauste grāmatices Anthonii man
 cinelli veliterni: libell⁹ qui spica intitulat
 Impressus aut est marchionali urbe olomuceñ
 p discretū cōradū baumgartē-anno. **MD**.ccccci.
Dicupis altissimo musas pferre latinas.
 Fac pulses cytharā quā increpuisse iuuat.
In q3 tuas facito faciem venire libellum-
 Quē speculum prebet docta **MD**incrua tibi.

Obr. 18 Rotunda č. 7/1

5 x 8, 4 x 4

7/1	Baumgarten Konrad	1501	Olomouc	T	5/30, 5/60 s prostrkáním	bez diakritiky
-----	-------------------	------	---------	---	-----------------------------	----------------

Rotunda č. 8 (M60 a M61) představuje též „spárovanou“ písmovou sadu, v níž většina liter patří snad k okrouhlejší verzi M60 s výjimkou texturových ,B' ,D' ,H' ,M' ,N' ,S' z verze M61. Vedle staršího dvoulineárního ,S' se uplatnila i varianta s perlou. Pro svislé dríky některých majuskulí jsou charakteristické přízdoby v podobě drobných háčků. Nediakritizovaná sada rotundy č. 8 byla stejně jako předešlá rotunda vázána tedy jen na latinské texty vydávané v Olomouci. Hojně frekventovala během

Nota **M**athias ordi
 natus fuit a petro i epis
 copum et sacerdotem
 vñ et alii apostoli simili
 ter i episcopos licet nō
 i sacerdotes possūt esti
 mari fuisse ordinatos a
 petro
Secunda pars ser
 mōis soluit argumēta

Obr. 19 Rotunda č. 8/1

1500 – 1502 u Konrada Baumgartena, který ji do Vratislavi nevzal, a roku 1504 u jeho nástupce (bývalého tovaryše?) Libora Fürstenhaina.

5 x 8, 4 x 4

8/1	Baumgarten Konrad	1500 – 1502	Olomouc	V	5/38	bez diakritiky
8/2	Fürstenhain Libor	1504	Olomouc	V	5/38	bez diakritiky

Rotundou č. 9 (M88), která měla už svůj zenit dávno za sebou, sázel Christoph Gutknecht nadpisy českého překladu Naogeorgova Pammachia. Toto staré nediakritizované norimberské písmo převzal v téže době 1546 – 1547 Václav Oustský do Mladé Boleslavi. Jméno wittemberského tiskaře Josefa Kluga na jednom ze zdejších letáků, nazvaném Věčného Božského [!] majestátu deklarací, je Oustského podvrh, neboť Klug tuto rotundu nikdy nevlastnil.

Tragedij Spolu Rozmluwagici

**wedenij Osob Naplac.
Krystus. Petr. Pawel.**

Petr Apolltol. Pawel Apolltol

Izpusob Swietak sefflosti

Obr. 20 Rotunda č. 9/1

5 x 8, 4 x 4

9/1	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
9/2	Oustský Václav	[1546 – 1547]	Ml. Boleslav	V	-	bez diakritiky

Pěkná kulatá a kresebně vyrovnaná **rotunda č. 10 (M94)**, jejíž původ sahá až k Erhardu Ratdoltovi do Augsburgu 1486,⁴⁰ je druhým nejrozšířenějším řezem tohoto gotického písma u nás. Silně frekventovala v Norimberku. Jako textové i vyznačovací písmo ji používal Hölzel, který svůj vliv uplatnil 1518 na Klaudyána. Mladoboleslavská sada

**Erazymus Roterodansky Rządu a
rzecholy Swateho Augustyna
Dworzeninu gednomu.przi
teli swemu. pozdrawe
nie wskazuje:**

pak přešla o rok později na Velenského a za další rok ke Štyrsovi. Ten ji sice nadějně opatřil hojnou diakritikou, ale po jednom použití od ní odstoupil. Tato provenienční linie je tedy vymezena pouze léty 1518 – 1521. Druhá linie počíná 1526 u plzeňského tiskaře Pekka, někdejšího vyučence z Norimberku, a směřuje přes jeho pomocníka a nástupce Tomáše Bakaláře do Prahy k Netolickému, který určitou část původní Pekovy dílny získal. Poslední využití této nediakritizované sady je datováno 1543.

**Przcuessena a mnoho prospiešnaa
knieha Erazyma Koterodami keho
o Rytierzi Krzestianskem. scwslim
dostatkem w Łzestinu przelożiena.
Z swykladem y wsseho tobo coż w
nie se poklada neomylnaym Prawi
dlem bedlywic wytłstienaa:**

Obr. 21 Rotunda č. 10/3

4 x 6, 3 x 4

10/1	Höltzel Hieronymus	1518, 1520	Norimberk	VT	5/30	á ň
10/2	Klaudyán Mikuláš	1518 – 1519	Ml. Boleslav	V	5/30	č
10/3	Velenský Oldřich	1519 – 1521	Bělá/B.	V	5/30	č d' í ř mě ně
10/4	Štyrsa Jiří	1521	Ml. Boleslav	V	-	č ř ž ně tě wě
10/5	Pekk Jan	1526 – 1529, 1531	Plzeň	V	5/35	ž
10/6	Bakalář Tomáš	1532 – 1533	Plzeň	V	-	bez diakritiky
10/7	Netolický Bartoloměj	1540, 1543	Praha	V	5/30	bez diakritiky

Rotunda č. 11 (M91-D) takřečeného Tiskaře Cordova Líkařství, dříve označované ho jako prachatický písař Václav, představuje prozatím záhadu. Je to písmo charakteristické spíše pro Lyon, Basilej, Benátky či Krakov nežli pro Německo a Čechy. Roku 1529 a 1536, kdy vyšla obě česká dílka, ji kupříkladu v Krakově užíval Florian Ungler a pak vdova. V obou dílkách slouží pro češtinu zcela ojediněle jako písmo textové, a nadto hojně diakritizované. U mladšího tisku jsou háčkem zohledněny dokonce skupiny ,bě' ,dě' ,žě' (= že), a to vůbec poprvé i s majuskulemi ,Bě' ,Dě' ,Žě' (= Že). Patrně z důvodu nedostatečnosti literek je do abecedy přimícháno též švabachové ,M'.

**Saud Komodnij ma drżan Byti dwie
nebeli porad/w Pamatnych 3.18
P.ania Wladyty nasne obec.żc.**

**Foho pfiwede neb snim stogii/ ne
maa té stranie swiećiti/ než druhaa
strana poženeli ho té maa swiećiti
w Starém Żrizenij B 5 w**

W Saudu Dwozském též dwa z Pa
nuow a geden z Wladýř /magij po
raz wyncsti /w. 3. Ondřeyo. §. 8.

3 Saudu Dwozské^o muožese řdo ch
cze na Saud wyžšy Zemšy odwoz
lati /w. 1. Mafeyowych B. 15. Pá
ni naležli. 2č

Burgfrake hradu Pražského /ma liš
stý na penize a wšecťy gine s rukoy
míem suditi /a tu gest zprawa o Li
stech /o dobrých wuolech /o leženij
o bžanij /o šřodach /y o ginych roz
ličnyh wěcech listownijmu prawu
przilussegicich /w. 4. Matieyo. A
23. Alexiasicij Knižse a pan. 2č |

Kdož ma materz řzadu /Panškeho a

Swiećiti žaadnemu nemagi /pani ti ře
řiz w saudu sedagi /otom co se saudu
a Raddy doryče /než cožby bez to
ho wiedzom byli to swiećiti magij
w Starém Žřizjenij M 4.

Swiedomij řterij zapisugi /aneb ge w
swé mocy magij /pronešauli /hřdlo z
řtrati magij w prwnich Wacława
Wynozaka A 3000

Dořonani sau naležowé řito Šřiařř
nie /Ten pateř po Swatém
Mist. Janowi z řdu
řyncze řeta
1536
§

Obr. 22 Rotunda č. 11/1

4 x 6, 2 x 3

11/1	Tiskař Cordova Likařství	1529, 1536	Norimberk? Praha?	T	20/91	1529: á é ě ň ř ť ž; 1536 nově: bě Bě dě Dě mě ně tě wě zě Žě
------	-----------------------------	------------	----------------------	---	-------	---

Písmena ,B', ,E', ,F' rotundy č. 12 (M38) mají blízko k textuře, zatímco ,M' je charakteristicky kulaté. Tento druh užíval v Olomouci 1501 Konrad Baumgarten jen pro textovou sazbu odpustkových listů. Pak písmo, nebo spíše matrice odvezl roku 1503 do Vratislavi, kde díky jinak nastavenému licímu instrumentu vznikly nové literky s menší kuželkou, a tudíž s odlišným rozměrem sazby (20/84).

ꝛꝛ nřoz ordinationez put per pñtes lřas sub hmōi testimoniū a
cōmissa ipsi vt dictis gratijs 7 indulgētijs vti et gaudere possit
řo sigillo ad hoc ordinato die
is quotiens;
ostolica r xibi in hac parte cōmissa et tibi pcessa Ego te abfoluo

rtis articulo vel verisimili,
ate ipsius et apostolica mihi in hac parte cōmissa et tibi cōcessa
ib omnibus peccatis cōtritis cōfessis et oblitis cōferēdo tit i ple
patřēdas In nomine patris 7 filij et spřšř sancti Amen

Obr. 23 Rotunda č. 12/1

3 x 5, 2 x 3

12/1	Baumgarten Konrad	1501	Olomouc	T	20/88	bez diakritiky
------	-------------------	------	---------	---	-------	----------------

Rotunda č. 13 (ca. M59A nebo ca. M71) patřila k málo rozšířeným a těžko identifikovatelným. Je těsná a vyjma jednoduše provedených majuskulí špatně čitelná. Toto textové písmo zachycujeme jednorázově pouze v Olomouci 1504 u vandrovního tiskaře Fürstenhaina, jehož předchozí působistiě neznáme.

ro fors solum habet forte in ablatiuo Macce vocatiuſ solu
in vsu est Licer antiqui dicebant macus:cra:ctum ffectus
vsus est nominatiuſ et regit post se ablatiuſ Vergiliſ macce
bone puer virtute sic itur ad astra Latere solum dicimus et
latere in ablatiuo In plurali vero lateres et lateritus:spore
ablatiuſ solus est varro tñ in scdō proutit sporis:dictionis
genitiuſ datuſ ditioni actiſ ditionē ablatiſ ditione Inuenit
huius rabi huic et ab hoc rabo Haec rabes hanc tabem a tabe
be Liuius huius tabis proutit Ab hoc flammine pro flaru
ventorū flamina et flāminibus Adminiatuſ solum in veniū
Satias et saties Therentius nam vbi me portes saties cepit
commuto locum Supperie et supperias tantum dicimus et sig
nat auxilium Inficias accusatiuſ est solus et construitur cum
eo vt inficias eo id est nego Lues nominatiuſ accusatiuſ
luem ablatiuſ lue tantum habet Dic astus huius astus et
hoc astu indeclinabile In plurali tñ dicimus astus etiaſ Aleo
ganeo et labeo solum nrim vrim habent Cicero tñ acusatū

Obr. 24 Rotunda č. 13/1

3 x 5, 2 x 3

13/1	Fürstenhain Libor	1504	Olomouc	T	20/90	bez diakritiky
------	-------------------	------	---------	---	-------	----------------

Tučná a dobře čitelná rotunda č. 14 (M99) plnila funkci textového písma v mnoha evropských dílnách, mimo jiné stabilně u Höltzela, který s ní na českou objednávku

scienter:suspensus est ab administratione.ix.q.i.c. Ab excomu
nicatois.7 extra.de symo.c.Accusatum.c.Quotiens.7.c.Tan
ta est labeſ. ¶ Decimoquinto debet ordinari ab his qui sunt in
tra ecclesiam:7 habent facultates ad ordinationē. Qm si ordina
retur ab hereticis:scismaticis:excomunicatis:depositis:vel sus
pensis pſertim scienter:non posset in susceptis ordinibus mini
strare.ix.q.i.p. totum.7 extra de scisma.c.i.7.ij. Et hoc etiam de
clarat a beato Thoma in quarto sententiarū dif.xliij. Et addit
q et ipsi recipiētes excomunicati sunt. Vide de sen.excō.c. Cum
illozum. Ihec supradicta sunt impedimēta que aspici debent:nō
solum ante ordinationē. Sed etiā iam post ordinationē. Qm si
quis p sententiā caderet in excomunicationē:irregularitatē:de

positionem ordinis vel suspensionē: ministrare nō deberet q̄diu
in tali sentētia fuerit: etiā si ipso iure ppter aliquem actum eius
in hmōi sententiā ceciderit: qm̄ in talibus existens ⁊ ministrans:
vt in plurimum irregularitatem incurrit.

¶ Impressum Nuremberge p Hierony-
mum Höltzel. Anno domini. 1507.
xvj. die Mensis Junij.

Obr. 25 Rotunda č. 14/1

roku 1509 vyznačoval nadpisy Tocklerovy minuce, roku 1511 sázel latinskou bra-
trskou Apologii Sacrae scripturae a 1518 latinskou část trojjazyčných Catonových
průpovědí.

3 x 5, 2 x 3

14/1	Höltzel Hieronymus	1509, 1511, 1518	Norimberk	VT	20/79	bez diakritiky
------	--------------------	---------------------	-----------	----	-------	----------------

Jednorázového využití v kontextu bohemikálního knihtisku se dočkal též nejmenší
stupeň rotundy č. 15 (ca. M49), rozšířený v Lyonu, Basileji, Benátkách či po Němec-

Sibi nō vulgariter amando dño Nicolao
Wastionensi artium Baculario summi io-
uis sacerdoti Joannes Wātuanus. S. D.
Alexander ille Philippi Macedonici filius
Aristoteli scripsit malle se doctrina antequam
quā opibus ⁊ copiis reuera (vt refert Cel-
sius) thesaurū anie sciam tanti estimauit.
Hinc facile diiudicari pōt q̄ sit doctus in-
doctor ignauo antefereendus. Proinde ego
illum inter mortales deos numerandū du-
co: qui relictis opibus (quos plurimos pes-
sum dedeſt) ad solius animi dotes animū
cōuertit. Et trutina eadem locandū autū
moqui latus: latus bene affectus scientiā
suā alijs ꝓmunicat. Id ip̄m ꝓceptor ille se
ueritate Heronis cadēs cōp̄a quadam ad
Lucillū faciendū suadet. Post illos tu ala-
be galline filius mihi occurris nūq̄ sine
ꝓfato honore noīandus dñe mi Nicolae:
cui nō vulgares gře sunt habende qui hūc
libellū ad sacras lras ꝓagogicū ⁊ multa-
rum questionū resolutōiū de nouo impri-
mendū curasti. nescio an minus laudis me-
rueris ac si edidisses: als edax tps ⁊ inuidi-
osa vetustas dudū de ipso cōclamatū esse
iussissent. Tua igit̄ opa tuo hortatū pene
familie orci adnumeratus. iam pristinis vi-
ribus recuperatis reuiuiscit. A gratis lecto

ku. Jedním z tamních majitelů byl
opět Höltzel. Tak jako mnohokrát
pro německý trh s ní roku 1518 vysá-
zel na českou objednávku latinský
text pozdně středověkého Lucidáře.

Obr. 26 Rotunda č. 15/1

2 x 3, 1 x 2

15/1	Höltzel Hieronymus	1518	Norimberk	VT	20/67	bez diakritiky
------	--------------------	------	-----------	----	-------	----------------

Bastarda

vznikla ve 14. století na přechodu mezi pravidelnými a strnulými formami gotickými a volnějším, umírněně lomeným písmem novogotickým. Poněvadž mísí různorodé stylové prvky, byla metaforicky označena za „méněcennou“. Písmový obraz však působí dekorativně, zdobně a vzdušně. K obecnějším rysům patří jednobříškové minuskulní ‚a‘ nahoře většinou ještě zašpičatěné, dvoubříšková konstrukce ‚b‘ (připomínající majuskulní formu) a ostře sbíhající dřívky ‚f‘ a ostrého ‚s‘. Německá regionální verze bastardy sehrála velkou roli při konstrukci švabachu a později též fraktury.

Ačkoli spolu s texturou patřila v Německu k nejstarším tiskovým písmům, užitym již v 50. letech 15. století Johannem Gutenbergem pro sazbu latinských odpustkových listů, prosadila se až během druhé poloviny 70. let v Paříži a o desetiletí později v Lyonu. Napodobovala gotickou psanou polokurzivu „lettre bâtarde“ a písmový obraz všech minuskulí se blížil textuře. Bastarda pak zdomácněla jen v zemích severně od Alp, kde zaznamenáváme několik výrazných národních modifikací. Z Francie pronikla do Anglie, Belgie, Nizozemí a znovu do Německa. Zde je mohutný nástup pod vlivem „lettre bâtarde“ zřetelný u sazby jazykově německé literatury až na samém konci 15. století. Jedna z variant se dle výskytu nazývá hornorýnská bastarda, kterou charakterizují smyčkovitá zakončení horních dřívků minuskulí ‚b‘, ‚d‘, ‚h‘, ‚l‘. Některé prvky hornorýnského písmového obrazu převzal švabach č. 3B (například charakteristicky široké ‚D‘, dvoutahové ‚H‘ nebo koncový tah okrouhlého ‚S‘ spojený s levým obloukem). Jinou charakteristickou skupinu tvoří mnohem výraznější a klidnější wittenberská bastarda z počátku 16. století. Vyznačuje se zajímavě zubovitou kresbou ‚Z‘ a zejména mimořádně krátkými dotažnicemi okrouhlých písmen ‚b‘, ‚d‘, ‚p‘, ‚q‘. Tyto rysy, viditelné na Konáčově a Wolffově bastardě č. 5, ji silně sbližují s rotundou. Poněvadž bastarda byla všude užívána výhradně pro sazbu textů v národních jazycích, neujala se vůbec na území Polska. Zde první souvislé polskojazyčné texty rozmnožované knihtiskem přicházejí opožděně až roku 1522, kdy však tamní dílny Floriana Unglera či Hieronima Wietora počala opanovávat již písma modernější, totiž švabach a fraktura.

Zcela odlišnou situaci zaznamenáváme v Čechách.⁴¹⁾ Zde se lomená bastarda vyskytovala zhruba od počátku 15. století jako rukopisné písmo nahrazující v jazykově české náboženské literatuře texturu. U vědomí konzervativnosti domácí čtenářské obce a ve snaze maximálně připodobnit tištěnou knihu artefaktu rukopisnému tuto vcelku specifickou konvenci podrželi i nejstarší tiskaři a dle několika domácích kresebně odlišných písemných předloh pravděpodobně sami pořídili patrice,⁴²⁾ matrice⁴³⁾ i lité hranolky tiskových písmen. Písmolijecský proces si přitom u dotažnic ‚d‘, ‚g‘, ‚h‘, ‚p‘ vyžádal nutná zjednodušení. Nezkušenost tvůrců také ovlivnila typografickou kvalitu sazečského materiálu, který se brzy opotřebovával a mohl být užíván jen krátkodobě. Proto každá nově vzniklá písmová sada byla pořizována z nových patric, a vykazuje tak řadu kresebných odchylek.

V Čechách se tisková bastarda poprvé objevila roku 1476 jako textové písmo nejstaršího známého díla plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut. Na Moravě, kde byla situace odlišná, ji zastihujeme mnohem později, až mezi léty 1500 – 1502 díky olo-mouckému Konradu Baumgartenovi, a to v importované podobě. Zde také tento vandrovní tiskař, poučený nedávnou pracovní etapou v Gdaňsku, vůbec poprvé u nás doplnil textovou bastardu dvěma stupni vyznačovací rotundy. Naopak původem česká bastarda od svých počátků 1476 až do roku 1506 žádný vyznačovací pandán neměla. Každá tiskárna si svépomocně odlila vždy jen jeden písmový stupeň a jakkoli byl kresebně specifický, myšlenky na vizualizaci sazby prostřednictvím změny písma byly zcela nepřipadné. Jedinou cestou jak dosáhnout jisté vyznačovací

variability bylo pořízení individuálního nápisového štočku. Tuto praxi k nám vnesl 1497 – 1498 Tiskař Pražské bible. Bastarda se od té doby v titulní xylografii držela až do roku 1521 (Peter Liechtenstein, Mikuláš Konáč, Pavel Severin) a Alexandr Oujezdecký ji použil ještě 1536. Nedostatečnost písmového fundu touto náhražkou ovšem potlačena nebyla, takže estetická úroveň domácích prvotisků, jakkoli sázených národním jazykem, se propadla hluboko pod zahraniční průměr. Mnohem vážnější však bylo, že podvazovala výpovědní hodnotu textu a nepřispívala ke zdokonalování čtenářské recepce. Velmi dobře to vidíme na opožděném vstupu marginálií, pro jejichž sazbu u nás neexistoval odpovídající písmový stupeň a tomu jedinému, který tiskárny vlastnily, zase bránila šetrnost řemeslníků.

Na počátku řemesla lze jistě hledat důvod této všednosti v poutu s písmovou kulturou domácích rukopisů a v neschopnosti písmařsky a písmolijcky podpořit emancipaci tištěné knihy. Dekorativně prolamovaná bastarda totiž menší stupně nezvládla a standardně klidnější tahy jiných písem nesnesla. Chudost sazečského materiálu nepramenila však jen z morfologických limitů, nýbrž i ze slabého ekonomického zajištění živností. Nesnáz znovu prolomil až benátský Peter Liechtenstein, když záhloví a explicit Bible benátské, jejíž text byl reprodukován tradiční bastardou, vysázel rotundou italského typu. U nás tuto praxi opětoval později Tiskař Pražské bible. Textovou bastardu Nového zákona 1513 doplnil o záhloví sázená vyznačovací texturou a na třech místech zřejmě pokusně sáhl po vyznačovacím švabachu v sumariích. Tutéž kombinaci tří písmových sad použil ještě roku 1515 u dvou vydání artikulí. Co bylo řečeno o nesnadném souběhu textové bastardy s vyznačovacím pandánem, platí samozřejmě i pro knižní dekor a ilustraci. Iniciály byly v sazbě buď vynechávány, anebo s výjimkou beletristické Kroniky trojanské zařazeny jen do šesti nástěnných minucí Tiskaře Pražské bible a Tiskaře Korandy až během 90. let. Ilustrační aparát umístěný do kresebně nervózní bastardy vyžadoval tvrdou, ale přitom jednoduchou lineární řezbu.

Jako geneticky nejstarší písmo českých postinkunábulí přichází **bastarda č. 1 (M24)** z dílny Tiskaře Pražské bible. Její uživatel ji v průběhu dlouhého období několikrát obnovoval. Vidíme to kupříkladu na rozdílné kresbě ,y', ,M', ,S' v Bibli 1488 a ve Ficinovi ca. 1501 – 1506, kde mimo to ke dvěma starším řezům ,O' přibyl třetí, okrouhlejší. Z patric, které byly nově k dispozici, vznikly matrice pro písmo Liechtensteinovy Benátské bible 1506. Oproti starší verzi se liší spodní dotažnicí ,ý', jejíž serifové zakončení směřovalo od 1488 doleva, zatímco 1506 doprava. Liechtensteinova bastarda se různí též v některých částech kresby ,A', ,D', ,H', ,L', ,M'. Jiné je též minuskulní ,b', které má jak dvoubříškovou, tak už jednobříškovou podobu. Rozdělovník tvoří šikmá vlasová čárka.

Po ukončení benátské mise písmo zastihujeme opět v Praze, ale nikoli u Tiskaře Pražské bible. Ten do 1515 totiž pracoval svým původním repertoárem, doplňovaným ojediněle zbytky po Martinu z Tišnova (ergo po pražském Tiskaři Žaltáři 1487),⁴⁴⁾ jak vidíme na ,K' s rotundově zdvojenými dráčky v Novém zákoně 1513. Benátské písmo se objevilo po čase až u Pavla Severina 1520. Dokazují to přinejmenším majuskule ,D', ,O', ,S', ,W', minuskule ,g', ,y', ,ý', spřežka ,ij' a koneckonců i totožná, hojnější diakritika. K písmové sadě byl opatřen nový, zdvojený diviz a několik řezem odlišných písmen, například v pořadí čtvrté ,O' a ,W' neznámého původu, nebo ,L' od Martina z Tišnova, původně patřící k brněnské „větší“ rotundové abecedě M18. Kompletní sada, odlišná zřejmě málo kvalitní liteřinou, je však zřetelně zhrublá a některá vlasová zakončení chobotů ,K', ,L', ,M', ,P', ,R' oproti prvotiskové verzi zmizela úplně.

Roku 1521 před tiskem Luthero-va sborníku došlo k další rekonstrukci Severinovy písmové sady. Přibýlo staré užší bastardní ‚Ŏ‘ a spřežka ‚ij‘, zcela nově přišlo bastardní ‚Q‘ z Žaltáře 1487 a kupříkladu písmena ‚u‘, ‚Y‘ byla nově odlita s drobnými odlišnostmi. Naopak výraznější příklon k rotundě dokládá ‚D‘ se dvěma šikmými břevny, zastoupené už dříve v Kutnohorské biblí Martina z Tišnova. Mimo to se v textu ve větší míře objevilo znovu rotundové ‚K‘ jako náhrada za bastardní (tato substituce je ostatně patrná už 1513), avšak 1522 fungují oba řezy společně vedle sebe. Součástí rekonstrukce bylo obohacení bastardy plnou rubrikou ve tvaru obráceného D. Změny v písmovém fundu se projeví, jak už bylo řečeno, na Lutherově trojdílném sborníku 1521. Poněvadž se sborník od předcházejících i následujících prací liší absencí kvantity samohlásek, je možno uvažovat, že v této době byla Severinova dílna posílena novým pomocníkem (sazečem) se specificky zaměřeným postojem k dloužení.

S touto tušenou personální změnou zajímavě souvisí i další osud původní české tiskové bastardy. V lednu 1522 vychází Náprava od Martina Žateckého, v níž se toto staré písmo objevilo pouze jako vyznačovací na druhém řádku titulu. Poté v květnu 1522 přichází ještě u Chelčického Knihy výkladuov spasitelných. Bastardou sázený text tu však znamenal nevyhnutelný a s ohledem na stáří díla též poněkud nostalgický epilog. Nic na tom nezměnil ani Alexandr Oujezdecký, když ještě roku 1536 užil bastardou řezaný xylografický štoček věčného názvu „Prawa Městská“. Odstraněním bastardy padl jeden z pilířů pozdně gotické typografie a náš národnějazyčný

Bránze obczuy miesta nebo zemie •
 A tomu : že má sám od Boha kedy gi
 nee sodý sozen byti a Toho pať ktož
 nemá žádného vřadu • Aby tak wel
 mi rád poslochal vřednýkuow roz
 křaný : aby se zdál že gest k tomu ne
 nozý práwa przymučen : ale swy wła
 stný wolý przyweden a Nieścien
 na pať nebo obywatle zemie : buďto
 že by byl vřednýkem nebo bez vřa
 du gimený gest : aby tak welmi pýl
 no pécý miel o obcznece wiecey : yáť
 welmi miługe swce własnýe a Bez
 dze nebo Zemenina • Statcznost w
 walce : w pokógi pak welikoczynnost
 a Kupce • Aby gsa prawdomlu
 wnym wiernie a pilnie przespólnými
 potrzebami a potrawo kmił a opa
 trował miesto a sám seb e a Zeme
 lnýk • Aby potrzeby od kupce ko

zytku a po twece gti nelli • O wsseni
 pať nakizdy den toto swym ozna
 my : že tak tobie bude dar prawdy
 (od kudy koli przynieseny) liby : yáť
 wdzięnie ofrutnýkuom łakomym
 wssyżeni drazý darowe przycłáze
 gá • Odhrazuy prosym tiem gestto
 tie k dobre • napomýnagá wssy swé
 aby po tom nemysł samecho sędze
 nieścistýe strělám otwřęci • Za
 czpay owssę swce wssy przed tiem ge
 sto tebe chwałce yáko to przed sło
 dliwym łagodný zpiewaným • Po

mni že sy cizowiek : a protož je wždy
 cky masz metzo w sobie což muoze
 trestano byti. Protož kterž; tieko
 liz twych domagůch bezewšue wy-
 mienky chwalce : pomni že gso ti ne
 bo slepý nebo takowů kterž; by chce
 li aby ty slepy byl. A pomemadž

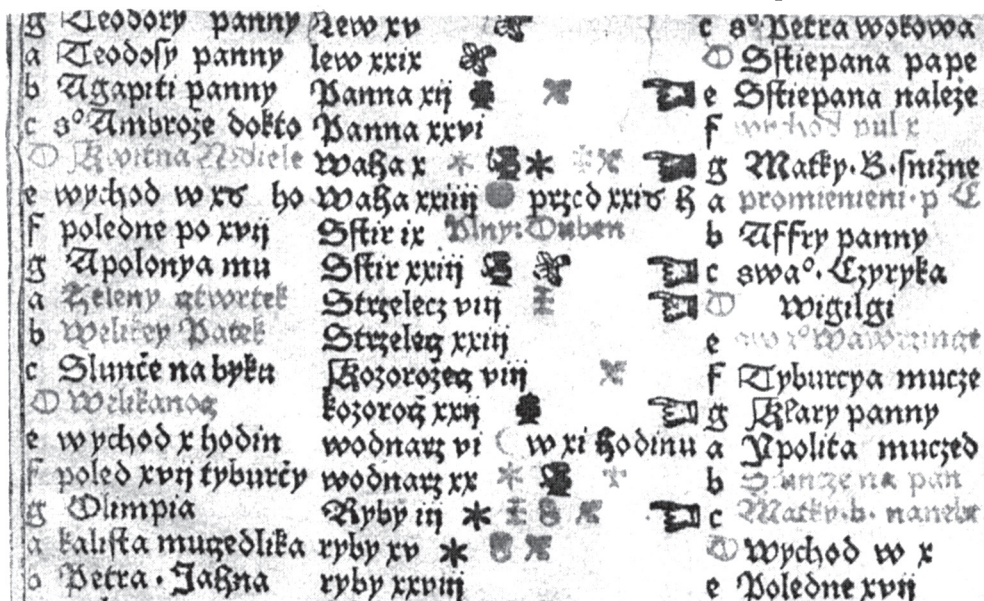
knihtisk se otevřel šwabachu. I tak
 je zřejmé, že v Čechách pilíř fun-
 goval ze všech zaalpských zemí
 nejdéle.

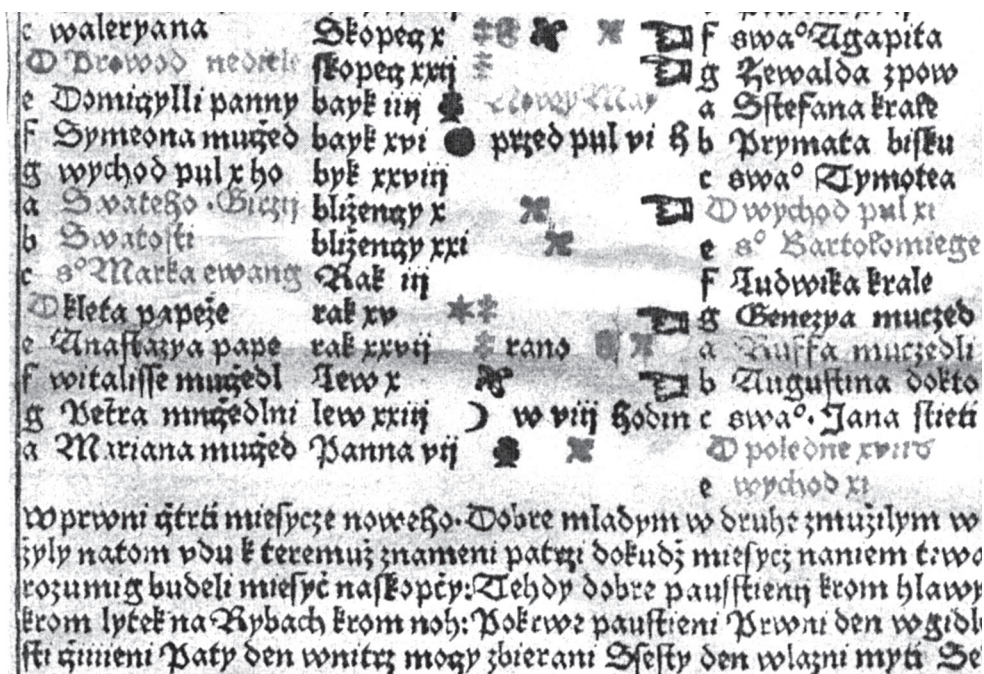
Obr. 27 Bastarda č. 1/1

5 x 5, 3 x 3

1/1	Tiskař Pražské bible	1488 – 1515	Praha	T	20/103 – 105, 113, 115 (1488 – 1500) 20/112 – 113, 115 (1501 – 1515)	č ň ř š ť ž dě mě (1488 – 1515) od 1495 přibýlo á é ú, důsledněji však až od 1503
1/2	Liechtenstein Peter	1506	Benátky	T	20/101	á é ú ý ň ř ť ž řídce mě
1/3	Severin Pavel	1520 – 1522	Praha	T	20/112 – 113	á é ú ý č ň ř ť ž

Také další dvě písmové sady, které do této kapitoly řadíme, představují materiál veskrze mixtní. **Bastarda č. 2** (ca. M24 a ca. M79H) je totiž z poloviny tvořena šwabachovými typy. Šwabach svou špičatostí odkazuje spíše k menší Liechtensteinově verzi 1506 nežli k písmu Tiskaře Korandy nebo Konáce a Wolffa 1507 – 1511. Náležitosti šwabachu mají pouze všechny minuskule s výjimkou ,h', jehož horní dotažnice není kolmá, nýbrž se smyčkou. Z majuskulí je šwabachové ,G', ,W' a ,M' (ca. M79H), totožné s literou v Moravově šwabachu č. 1. Ostatní velká písmena však mají blízko k bastardám plzeňského Tiskaře Statut Arnošta z Pardubic (,A', ,J', ,P', ,S', ,T', ,Y', ,Z') a pražského Tiskaře

Obr. 28 Bastarda č. 2/1

Pražské bible (D', F', O', R'). Tato kresebná divergence, tíhnoucí u velkých písmen pořad ještě k programové dekorativnosti (ca. M24), svědčí o tom, že sada vznikla opět kopírováním nejen mladších, ale i starších vzorů, pomocí nichž chtěl tvůrce vyhovět jisté rigiditě, na níž byl český čtenář uvyklý. Konzervativní přístup potvrzuje také nízký výskyt diakritizovaných hlásek ,č', ,ž'. Ačkoli se kresebně stabilizovaný švabach německého původu bez problémů ujal u Tiskaře Korandy od 1492, u Mikuláše Bakaláře (1498), Pavla Olivetského (1504?), u Mikuláše Konáče (1507) a Tiskaře Pražské bible (1513), domácí písmařská tradice povstávala tápavě. Z hlediska typografického vývoje jde tedy o výtvar neproduktivní, ale nutně přechodový. Písmo je doloženo jen 1516 u Tiskaře II Žateckého minuce na 1517, který byl Kamilem Boldanem ztotožněn s novoměstským tiskařem Mikulášem.⁴⁵⁾

4 x 6, 2 x 3

2/1	Tiskař II Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	T	20/92	č ž
-----	------------------------------------	------	-------	---	-------	-----

Menší stupeň má Liechtensteinova tenká a vzdušná **bastarda č. 3 (ca. M24B)**. Na rozdíl od předchozí větší bastardy, již byl vedle Bible benátské 1506 sázen i text dvou drobných traktátů, se vyskytla pouze v Bibli, a to při sumariích. Domácímu čtenáři vycházela vstříc diakritizovanými vokály a hláskou ,ž'. Opět tu však nejde o sadu čisté české bastardy, ale o konglomerát s rotundou, obdobný pražskému i kutnohorskému písmu Martina z Tišnova. Kresba Liechtensteinových písmen (nikoli písmová výška) se s brněnskou „velkou“ (M18) i „malou“ rotundou (M92) shoduje u ,B', ,K', ,N', ,Y', pouze s „malou“ u ,E', ,G', ,J', ,S' a s „velkou“ u ,T'. Rotundový charakter, blízký v některých případech vimperskému Alacrawovi, mají kupříkladu též ,A', ,C'. S písmem Žaltáře

W prwnich knižach Awozyessowých: Genz latinske slowu Genesys.
A žydowsky Bresyts. Tito skutkowee bož i společneeho rozumu zawrže,
nij pokládaji se. Swieta počátek. Y giného wšeho stworzenije: Rozploze
mje lidstkeho pokolenije y gich zlosti. Potopa a dielánije korabu Noe. Dre
miennee yazykuow zmienjenje. Wolenije takee lidu božyého: a wstúpe
mje geho do Egypta. A gest w nich Kapitól padesát.

Trzye kralowee obietugij dary. Jozeř y s dje/
tietem y s mátkni geho vtrjeka do Egyptu. Ero//
des newinniatka morduge. Krystus se z Egypta
wraguge. Kapitól. ij.

Buoh škre Samuele rozkázal Saulowi wšfe
czky z hubiti Amalechytške. Ale on to přestú/
pil. zachowali krale: a lepššij dobytěk. Treštkze
ho Samuel. A wychwaluge poslušenstwije nad
obiet. Sám Samuel zabil Agaga. A plakal
zawrženije Saulowa.

Kapitola. xv.

Obr. 29 Bastarda č. 3/1

1487 se shoduje kresba ‚S‘, ‚W‘, s Kutnohorskou biblí ‚K‘, ‚S‘ u textového a ‚B‘, ‚G‘, ‚J‘, ‚Y‘ a okrouhlé ‚P‘ u vyznačovacího písma. Typicky bastardně vyhlížejí pouze ‚M‘, ‚W‘, ‚Z‘ a písmeno ‚P‘ s chobotem, které jako jediné má též Tiskař Pražské bible. Minusku-
le s výjimkou dvoubříškového ‚b‘ a smyčkového ‚h‘ tendují už ke švabachu známém
od 1492 v podání Tiskaře Korandy. Tato menší Liechtensteinova bastarda, byť vznikla
nepochybně v Praze, je tedy na rukopisných domácích předlohách závislá už minimál-
ně a spíše se ohlíží po vzorech tiskových. Její další osud po roce 1506 není znám.

3 x 5, 2 x 3

3/1	Liechtenstein Peter	1506	Benátky	V	5/25	á é ú ý ž
-----	---------------------	------	---------	---	------	-----------

Bastardu č. 4 (M79I) užíval Konrad Baumgarten v Olomouci během 1500 – 1502
a pak ji odvezl do Vratislavi. Na obou místech sloužila pro sazbu latinských textů.

petam etiam quo ad doctrinam **fo. lyvii**
et nunc septimo qualiter in officio predicac
onis semp apostoli alii petro detulerunt. **W**
se enim sermonem fecit in electione **W**
Actuū primo **E**t post missionem spūssancē
primus narratur surrexisse ad predicandum
tria milia hominum sua prediciōe conuertēs

Je opět z poloviny švabachová, tak
jako předešlá verze. Navzdory tomu
představuje nejstarší u nás fungují-
cí bastardu zahraničního původu.
Už František Muzika si totiž krátce
povšiml, že jde o německou modifi-
kaci francouzské „lettre bâtarde“, ⁴⁶⁾
přesněji řečeno o lyonský typ žijící
v odvozeninách pro štrasburského

Ex quo etiam dicere oportet Qz ceteri apostoli videbāt petrum tam in opacione miraculorum q̄ etiam predicacōe x̄bi dei ex dono sp̄s sancti excellenter preferri recordātes x̄būm xp̄i specialiter ad eum relatorū. vt tu vocaberis cephas (Et tibi dabo clauēs etc. Et qz past. male officiu cōmiserit Pasce oues meas trinites Et qz denotasset eū xp̄s feruenciozem in dilectiōe cūctis aliis apostolis. dicendo eis audietibus Diligis me plus his etc. vt supra Et vt vnitas in ecclesia seruaretur in oibus Ideo oēs alii apostoli tam in predicacōis officio q̄ distribucōe prouinci arum et regnorum ad potestatem episcopalem ordinandi sacerdotes et episcopos receperūt a petro et breuiter omnes actus ecclesiasticos. intelligēdo tamē super corp⁹ xp̄i mysticu⁹. i. ecclesiaz in gentibus edificandā Licet super corpus xp̄i verum conficiendum recepissent a xp̄o equaliter Eciaz indas in cena vltima Cui qz Mathias successit ex diuina electiōe per sortem. q̄ non legitur a xp̄o recepisse potestatem conficiendi eukaristie sacramentaz Cum in cena xp̄us solūmodo cum xii. discipulis vt euangeliste manifeste tradunt Ideo mathias ordinat⁹ a petro fuit sicut etiā paulus et Barnabas in episcopos et sacerdotes Que omnia et si xp̄us facere potuisset. tamē noluit vt vnitas ecclesie seruaretur

tiskaře Johanna Grüningera. Baumgartenova verze je však kresebně svobodná a pozůstatky štrasburských předloh jsou patrně nanejvýše u nervózně kostřbatých minuskul, akceptujících už morfologii švabachu (vyjma dvoubříškového ‚b‘ a spojitého ‚s‘). Zahraniční literatura proto klasifikuje Baumgartenuv řez jako švabachový.⁴⁷⁾ Tomuto jednoznačnému pojetí však brání kresba majuskulí, pohybující se volně a bez zábran mezi švabachovými prvky (A'), texturou (pilovité okraje ‚F‘ ‚J‘, zdvojená břevna ‚N‘ ‚P‘ ‚U‘) a rotundou (perly na dříku ‚M‘ a v ‚S‘, konturové tahy okrouhlého ‚E‘ ‚N‘). Většina velkých písmen je sice pojata dekorativně, ale už bez zastaralých chobotů. Jejich dekorativnosti jistě přispěla i určitá předimenzovanost vůči tvarům malé abecedy (‚B‘ ‚E‘ ‚N‘ ‚O‘ ‚P‘ ‚Q‘ ‚S‘ ‚U‘). Zdá se také, že abeceda majuskulí nebyla úplná. Toto písmo, užívané a zřejmě i vytvořené vandrovním tiskařem Baumgartnem, nemělo na naši pozdější typografii žádný vliv.

Obr. 30 Bastarda č. 4/1

3 x 5, 2 x 3

4/1	Baumgarten Konrad	1500 – 1502	Olomouc	T	5/20, 20/83	bez diakritiky
-----	-------------------	-------------	---------	---	-------------	----------------

Na závěr je nutno zmínit ještě další dvě sady zahraničního původu. **Bastardy č. 5A i 5B (M44)** jsou volnou replikou takzvané hornorýnské bastardy kolínského tiskaře Ludwiga von Renchen, který pracoval do 1505.⁴⁸⁾ Očividná podobnost je u většiny majuskulí a zvláště pak u ‚M‘. Některá písmena se však přesto odlišují, kupříkladu ‚Z‘ u bastardy č. 5A poukazuje zvláštní zubovitou kresbou na wittenberské předlohy nebo ‚D‘ a ‚N‘ bastardy č. 5B jsou pozůstatky starších vývojových typů. Majuskule ‚A‘ ‚B‘ ‚S‘ a malá písmena bastardy č. 5A naopak tendují ke švabachu, kdežto v stylově pokročilejší sadě č. 5B mají už čistě švabachové rysy. Starší ráz bastardy č. 5A dotvrzuje též hrotitá interpunkční tečka nebo dvojí ‚l‘, rovné a zahnuté, respektující ještě starší písařský úzus a zvyklosti českých prvotiskařů. Na německý původ tohoto písma ukazuje mimoděk přehláska ‚ü‘, která v českém prostředí přijala platnost ‚ú‘. Nově zde byly diakritizovány obvyklé souhlásky, avšak samohlásky zůstaly bez kvantity.⁴⁹⁾ Písmo během 1507 – 1511 nacházíme v pražské společné firmě Mikuláše

✠ Schwale Jana Huniada krize brate
Zadislawa mluwenee ., kapitola ., lyvij

Z kraal nečaw Bielehradu a s nim Ladi
a slaw do Budina geti vmijenil. Narce ge-
stiek Wiestu Huniadowu prigel. Tu je
na Huniadowa proti niemu wygewssy / pro smrt
Wanžela w smutnee ruchy odijena. a panny kterež
při nize byly skloniwše k zemi twaaze smutnym o-
šewem zamutek okazowaly. kraalna panije hle-
še. Neprijhodnyt gest dije tento odiew / kteryž pro
smrt muže sweeho neseš. Jan Huniad od smrti
bral se do žywota. Tent gest Dher skü zemi křistu m-
nie kraalowstwije zachowal. křestianskecho gmena
nepřatele porazyl / zabnal a s strassil. pokoy D-
hrom zp lodil / zdrawingsssem wiernym otcwrgel Sil-
nym gecho skutku omrtačey nepřatele se diwili a ži-
woty smrt poromgy slawiti budü. W bogi wdatny
doma pokogny. W bitwie přemohl nepřatele / w
nemogy se be jamecho. Xaddü a rukü swee haussy z
držowal / porazel nepřatelestee. Kdýž nastawatipo
slednj žiwota čas poznal a rozmahati mozy nedu-
hu znamenal. nedopustil gest Božeho tiela k sobie
neestü. Nebr gřwiediel žeby nehodnce bylo Aby slu-
žebnik od pana gmiel nawssstiewen byti. Powstaws
ložže ačkoli zemdlenym vdy. a kdyby pro mdlo-
bu žywota na swych nohach giti nemohl / do kostela
swateho se neestü rozkazal. A tu z obyčgege křestian-
skeho Bylili gsü ktere wietzy lid skych břečhuo zpo-

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V W X

Y Z

a ā b b c c d d e e f f g g h h i i j k k l l m m n n o o p p r r s s

ss ss t t u u v v w w y y z z

ij v x . / () ☞ ✠

Erzeleer all Artickel des glaubens, wie sy in Symbo-
lo Apostolisch begriffen sind, vnnnd fñret darauff eñt-
dise wort. Nach dem jr die vñlcker dise ding geleert ha-
bent, vñ sy glaubent, was jr sy geleert, habent rew des
vorgeenden lebens, vnnnd sind bereit hñr in zñ wan-
deln nach Eñangelischer leer. Demnach rñnfent sy
in das x...er in dem namen des Vaters vñd Sñns vñ
heyligē Geysts. Die zeigt Erasmus offentlich an, das
der Cap...er die vñderichten in glauben, vñ mit fñe
die in gñt hñnden, von Chri... angegriff.
2. Wey...schreibe er vber das ander capitel der geschichtē
Der her hat also beuolhen den Euangelischen hñren.
Mat. 28. Geend hñ vñd leerend alle vñlcker, raffent sy, leerent
sy halten alle ding, die ich euch gebotten hab. Leerend
Ein vergeb die das solent getaufft werden, die vorgrñndē Euanges-
lich wasser, lischer weyßh...yt. Es sey den sach, das ainer den selben
glaub, wird er vergebeulich eintñfct in das wasser,

Obr. 32 Bastarda č. 5B/2

Konáče a Jana Wolffa.⁵⁰⁾ Snad se právě tudy pootevívá odpověď na otázku, kde se oba tiskaři vyučili a s jakými kontakty započali svou tiskařskou dráhu. Bastarda č. 5B patří naopak mikulovské dílně Simprechta Froschauera. Jetí původ lze vystopovat až k létům 1516 – 1519 u příbuzného Hanse Froschauera v Augsburku.⁵¹⁾ Mikulovská dílna tiskla 1526 – 1527 pouze německojazyčné texty na podporu novokřtěnců.

3 x 5, 2 x 3

5A/1	Konáč a Wolff	1507 – 1511	Praha	T	20/95	ú ü ñ ř t ž
5B/2	Froschauer Simprecht	1526 – 1527	Mikulov	TV	20/90	bez diakritiky

Šwabach

je novogotické tiskové písmo vyvinuté z jedné skupiny německých psaných bastard.⁵²⁾ Má už relativně samostatnou kresbu, diktovanou potřebami tamní typografie. Nejvýrazněji se tento rys projevuje na majuskulích, které jsou na rozdíl od kresebně bohaté a někdy až těžko klasifikovatelné textury či rotundy proporcčně stabilizované. Kresba velkých písmen jednak harmonizuje s minuskulemi a jednak je jasnější a čitelnější, poněvadž dvoulineární princip se omezil maximálně jen na ‚C‘, ‚D‘, ‚E‘, ‚F‘, ‚L‘, ‚O‘, ‚Q‘, ‚T‘. Minuskulní písmena zůstávají nahoře i dole ještě zašpičatělá, ale boční tahy jsou už zaobleny. K charakteristickým rysům zděděným po bastardě patří jednobříškové minuskulní ‚a‘, ostré sbíhající dřčky ‚f‘ a ostrého ‚ß‘ a volná, k bříšku nepřipojená spodní dotažnice ‚g‘. Nápadným znakem, který bastarda naopak nemá, je spojitost koncového tahu okrouhlého majuskulního ‚S‘ s levým obloukem písmene. Prvky nového šwabachu jsou znát už na bastardě Kobergerovy německé Bible 1483. Ještě dále transformace proběhla v hornorýnském písmu Petera Schöffera. Jako tiskové písmo užil čistý šwabach poprvé norimberský tiskař Friedrich Creussner

1485.⁵³⁾ Ačkoli poměrně široký písmový obraz šwabachu vedl k neúspornosti potlačené plochy, pro snadnou čitelnost se stal až do druhé poloviny 16. století nejrozšířenějším sazebním materiálem v Německu a částečně v Nizozemí a Anglii.⁵⁴⁾ Pak jeho význam postupně klesal a původní role textového písma se zúžila jen na vyznačovací. Definitivní ústup ve prospěch fraktury nastal v německy mluvících zemích během 18. století. Prvním tiskařem Polska, který si alespoň nakrátko opatřil šwabach pro tisk německých textů, byl Jakub Karweyse v Malborku 1492. Pro polštinu ho počal prosazovat od 1522 Florian Ungler.⁵⁵⁾

České řemeslo, stojící pod kulturním vlivem Německa, přijalo standardní šwabach (M81) z norimberských písmolijen ve stejnou dobu jako polské, ale na rozdíl od Karweysoho s úmyslem pořizovat takto sazbu textů jazykově českých.⁵⁶⁾ Grafická podoba německého šwabachu vyhovovala našemu fonetickému systému dokonale. Česká abeceda si vedle běžných liter „r“ a „d“ osvojila též jejich varianty v podobě obráceného „r“ a smyčkového „d“. Obě varianty se ujaly bez odporu, neboť měly dlouholeté zázemí už v některých modifikacích bastard. Distribuce v české sazbě se však neřídila žádnými pevnými pravidly (například obrácené „r“ najdeme jak před samohláskou, tak mezi souhláskami). Obecně lze říci, že zatímco smyčkové „d“ pro vyznačení palatálnosti (dábel m. spřežkového diábel) se v českém šwabachu udrželo až za polovinu 16. století, obrácené „r“ jakožto charakteristický rys pozdně gotického a pak též moravského nekatolického knihtisku před polovinou století ustupovalo. Z německého šwabachu jsme péčí starších řemeslníků Tiskaře Korandy, Mikuláše Bakaláře a Mikuláše Konáče přejali též slitek „tz“ (Ertzbischof) sloužící analogicky jako substitute za souhlásku „c“ nebo spřežku „č“. Tato výpůjčka koncem 20. let z české abecedy zmizela. Pouze v počáteční etapě přibyl k německým literám také slitek „rz“ v platnosti „ř“ a spřežka „ch“, která však jako jediná v našem grafickém systému zůstala dodnes. Na šwabachu užívaném během let 1534 – 1535 v Náměšti zaznamenáváme stejně jako od roku 1535 ve všech písmech Alexandra Oujezdeckého kromě antikvy dvojí „l“ čili rovné a zahnuté (s kličkou). Výskyt této litery, opět obohacující původní německý šwabach, souvisí s náměšťským pravopisným územím,⁵⁷⁾ ale nemělo by se zapomínat, že Oujezdecký udržoval též styky s polštinou, která „měkkou“ a „tvrdou“ výslovnost rozlišovala. Německé ostré „ß“ se u nás ujalo pouze při sazbě textů v němčině. S nástupem šwabachu od počátku století mizela speciální zkratková litera „p“ s tečkou (per, par, por), avšak nikoli náraz, jak vidíme ještě u Pavla Severina 1541. Novinka spjatá právě s kresebně jednodušším šwabachem se nazývala štrejšek, který důsledně zohlednil interpunkční členění textu na výdechovém (rétorickém) principu. Tuto krátkou šikmici užívala dříve bastarda namísto rozdělovníku. Sazeč šwabachu v této funkci klade diagonálně či horizontálně položené rovnítko.

Pionýrská úloha při zavádění šwabachu do Čech a na Moravu připadla, pokud víme, roku 1492 neznámému Tiskaři Korandy. O jeho kontaktech s Norimberkem však zprávy nemáme. Poněvadž se šwabach postupně zabydlel ve všech domácích tiskárnách, můžeme předpokládat, že poté, co byl spíše v podobě patric než matric importován (Bakalář, Klaudyán, Had, Günther), na našem území se dále šířil obdobným způsobem čili privátním odléváním. Docela průkazně tomu nasvědčují morfologické shody písmových sad užívaných kdekoli v Čechách a na Moravě.

Vedle písem importovaných prostřednictvím patric, do jejichž tvářnosti nebylo už třeba zasahovat vyjma doplnění akcentů na maticích, šel vývoj české písmové kultury též vlastní cestou. Jak jsme již vzpomněli, šwabachové prvky doplnily z poloviny domácí bastardu č. 2 a 3. Přechodová bastarda č. 5 představovala zase pokus doplnit soudobá písma hornorýnským materiálem. Přechodové bastardy č. 4 a 6, určené na Moravě pro tisk latinských a německých textů, žádný další ohlas nevyvolaly. Krátce po polovině prvního decenia 16. století tak domácí snahy skončily ve slepé uličce a rokem

1522 importovaný švabach jakožto nové tiskové písmo zcela vytěsnil původní českou i zahraniční bastardu. Výrazné urychlení tohoto procesu jistě zaručovaly jednak jazykově české publikace sázené švabachem u Hieronyma Hölzela či Friedricha Peypuse v Norimberku a jednak osobní styky našich tiskařů a nakladatelů s nimi i dalšími tamními kolegy.

Ačkoli se švabach v zahraničí nejvíce prosazoval při sazbě knih v národních jazycích, české tiskárny jím dle konvence německojazyčných zemí sázely též kratší i rozsáhlé texty německé. Chronologickou řadu počíná Jiřík Štyrsa 1531, pak přicházejí Jan Olivetský 1538, Bartoloměj Netolický od 1540, Jan Günther od 1548, Jan Kantor Had od 1545 a Jan Kosořský od 1553. Švabachem se mimo to z nedostatku antikvy tiskly také latinská slova, pasáže nebo celá díla. Tuto praxi lze poprvé vystopovat u Mikuláše Bakaláře 1506 – 1511, pak u Mikuláše Konáče 1516 – 1528, Pavla Olivetského 1521 – 1524, Jana Pekka 1526 – 1531, Pavla Severina či Tomáše Bakaláře 1532. Konzervativnímu zaměření publika, o němž bude řeč ještě níže, vycházeli vstříc také čeští objednavatelé latinskojazyčných zahraničních publikací, jež nechávali tisknout opět švabachem nebo rotundou, například Hieronymus Hölzel 1511 a 1518, Hieronim Wietor a Johann Singriener 1513, Jobst Gutknecht ca. 1535 a dokonce i rodilý Čech Václav Oustský 1537. Situace na mapě českého knihtisku se změnila až roku 1536 příchodem norimberského vyučence Jana Hada, který jako první počal setrvalé sázet latinské texty antikvou a švabach vyhradil už jen češtině a němčině. I po této revoluční novince však antikva do českých dílen pronikala pomalu a co víc, jen v množství pokrývajícím nanejvýše citáty, římské letopočty nebo čísla folií, takže latinský text švabachem nadále sázejí Alexandr Oujezdecký 1536 – 1542, Jan Severin 1537 – 1538, Bartoloměj Netolický 1541, Jan Chocenský 1543 anebo Jan Kosořský 1547. Hadovu konvenci přijal nejdříve jeho příbuzný Jan Kantor Had od 1544, po něm kolegové Günther 1548, Netolický 1550 a Kosořský 1554. Teprve s pozdním prosazením antikvy jakožto písma latinských textů získal u nás švabach (spolu s frakturou) monopolní postavení v oblasti jazykově českých a německých publikací. V Čechách a na Moravě pak fungoval kontinuálně až do 19. století, tedy ze všech evropských zemí nejdéle.

V pražské dílně Tiskaře Korandy, prvního propagátora švabachu u nás, zastihujeme během 1492 – 1502 švabach, jemuž zde k určení výšky písmového obrazu přiřazujeme adjektivum „střední“ (20/83-95 neboli cicero). Vedle něho k nám totiž z Norimberku 1498 uvedl Mikuláš Bakalář materiál „většího“ rozměru (20/100-115 neboli tercie). Takřčený „malý“ švabach, který frekventoval jen při sazbě marginálií (5/14-20 neboli garmond), byl do Čech uveden Pavlem Olivetským až 1521. Touto akvizicí jsme získali kompletní škálu, obvyklou ve všech zahraničních dílnách.⁵⁸⁾

Středně velký švabach byl úsporný sazebný prostředek, a proto ho po Hölzelově vzoru do svých dílen pořídilo 29 řemeslníků, tedy všichni čeští a moravští tiskaři první poloviny století s výjimkou Konrada Baumgartena a Simprechta Froschauera. Větší, méně úsporný švabach vlastnilo v téže době jen 16 dílen. Poněvadž tímto písmem nebyla sázena norimberská bohemika, nenajdeme ho kupříkladu u Mikuláše Klaudyána a Oldřicha Velenského. Kvůli setrvání na pozdně gotické typografii neproniklo též k Tiskaři Pražské bible a zřejmě z ekonomických důvodů se vyhnulo Janu Šmerhovskému a později i Náměšti. Malým švabachem sázelo 18 převážně pražských tiskáren s výjimkou všech někdejších prvotiskařů a dále Jana Chocenského, Ondřeje Kubeše a Jana Lovičského, jejichž texty tak drobný sazečský materiál nevyžadovaly. Mimo Prahu malý švabach během 30. let vlastnili ještě v Litomyšli, Náměšti a Plzni. Do Mladé Boleslavi ke Klaudyánovi (potažmo do Bělé k Velenskému), stejně jako k Štyrsovi, Šturmovi a Outskému se nedostal.

Uvedené tři stupně švabachu v kombinaci s nadpisovou texturou, rotundou či frakturou dokázaly na tři století pokrýt veškeré potřeby tuzemské typografie textů jazykově českých a německých. Švabach sloužil dle potřeby ve funkci písma textového i vyznačovacího, a to přinejmenším do 40. a 50. let, kdy nadpisové pasáže ovládla fraktura. Volba písmových stupňů nezáležela jen v charakteru či rozsahu textu a formátu sazby, ale především na možnostech a zvyklostech dílny. Jakkoli bylo pro osmerku úspornější střední písmo, někteří tiskaři sázeli české texty s 20 – 22 (24) řádky na stránce pouze větším švabachem – Mikuláš Bakalář do 1508 a Pavel Olivetský do 1514, v některých případech až do 1525. I tento způsob lze označit za přetrvávající rys pozdně gotické typografie. Větší švabach fungoval jako výhradní textové písmo jen u zmíněného Mikuláše Bakaláře, Jiříka Štyrsa, Jana Severina, Jana Günthera a Jana Lovičského. U ostatních zastával v kombinaci se středním švabachem funkce písma vyznačovacího. Převažující posláním středního švabachu bylo tedy textové. Vyznačovací roli přebíral méně často (Pavel Severin, Štyrsa, Šturm, Peck, Netolický, Chocenský, Kantor Had, Kosořský) a jako sazebný prostředek marginálií byl využíván jen řídce (Pavel a Jan Olivetský, Günther, Chocenský). Tuto funkci totiž plnil prvořadě malý švabach, jemuž ovšem čas od času kupříkladu kvůli kompresi sazby připadla i role textová (Tomáš Bakalář, Kantor Had, Kosořský).

Švabach č. 1 zvaný velký (M81) patřil během první poloviny 16. století k písmům značně rozšířeným. Jeho řez je tvarově zcela standardizovaný. Přesto lze u jednotlivých tiskařů objevit jisté odchylky, které jsou však z hlediska stylu zcela irelevantní. Máme na mysli kupříkladu litery ‚w‘ a ‚W‘, jejichž spodní tahy mohou být kulatější, nebo naopak zašpičatělé. První verzí disponovali Mikuláš Bakalář, Pavel Olivetský (jen do 1512), Mikuláš Konáč, Pavel a Jan Severinové, Jan Had, Jan Kantor Had, Jan Günther a Jan Kosořský. Druhá, evidentně špičatější verze byla opatřena Pavlem Olivetským 1514, Jiřikem Štyrsem, Kašparem Aorgem, Alexandrem Oujezdeckým a Janem Olivetským, tedy nekatolicky orientovanými tiskaři pracujícími mimo Prahu, a kromě nich také Bartolomějem Netolickým a Janem Lovičským čili řemeslníky z Prahy. Tvar spodního tahu ‚w‘ a ‚W‘ nelze tedy považovat za distinktivní rys mezi centrem a regiony.

Toto rozdělení na dvě základní verze nesmí také budít dojem, že švabach byl u nás duplikován z pouhých dvou sad patric. I uvnitř obou podskupin objevíme nepatrné rozdíly, kupříkladu na starším, smyčkovém a mladším čili dřikovém ‚h‘, které má in promiscue ještě Oujezdecký v Litomyšli, anebo u ‚S‘, jehož spodní oblouk častěji směřoval pod účarí a jen zřídka spočíval na něm (Aorg, Netolický, Lovičský). První, kulatější verze není jednotná zase střídáním jednobříškového a staršího dvoubříškového ‚b‘ (Bakalář, Pavel Severin, Had, Kantor Had, Kosořský).

Velký švabach k nám uvedl 1498 plzeňský tiskař Mikuláš Bakalář. Už starší literatura si povšimla morfologických shod Bakalářova švabachu s písmem užívaným v Norimberku (od 1485 poprvé Friedrich Creussner)⁵⁹⁾ či Augsburgu (od 1488 poprvé Johann Schönsperger).⁶⁰⁾ S ohledem na Bakalářovy vazby právě k Norimberku, doložené arci až od 1506, a akvizici Hölzelova středního švabachu ca. 1509 lze per analogiam předpokládat, že i toto písmo, respektive patrice byly norimberského původu.⁶¹⁾ Bakalář však písmo 1508 vyměnil za střední, úspornější švabach. Odloženým, i když už notně vyčerpaným švabachem pak sázel 1520 – 1528 Konáč. Přitom nelze pominout, že původní Bakalářovy majuskule se až nápadně podobají velkým písmenům Moravovým z mezidobí 1512 – 1513. Měl-li Moravus tuto část abecedy odlitou skutečně z Bakalářova nařadí, pak ovšem s výjimkou ‚M‘, které

bez mloſti a ſp̄wednoſti doſſlee w vçaſtnoſti aſ do
ſmrti: ¶ A tak kratce toť geſt to zlee. kterež geſt proti
ſedmi tẽmto proſham: w nichž to položený ſu wſſec
ky potreby pořadně: A tak proſyti ſluſſie. aby zacho
wal w pokuſſem̄ od padu ſwětlee prawdy wiery ro
du noweho w blud Od ſprawedlnoſti kralowſtwie
božieho w hřiech a wneřwoſt Od wuole nebeſke w
zemſku ſabelſku. teſeſnu a ſwětſku Od vçaſtnoſti po
křmu. w požiwanij hodnem w nehodny Od hodne
ho powołanie wetnoſtech w hřiechy ſmrtedlnee. ſkr
ze powołenie a opětowanie A wtõ bezpořami trwa
nie aſ doſmrti: Aby zbawil od ſtaupenie od křiſta k
anty křiſtu Od prawdy cietkwe k bludom ſwěta Od
ducha k řelu Od ſpaſenij k zatracenij. Abychom ſkrze
pokuſſemie w to zlee nepřifſli zde: ani po ſmrti k zba
wenij twařy božie A w den ſaudny zachowam̄ byli
odewſſeho zleho coſ ma na twarz wſſie zemie přigiti
a ěodmi gſuř ſtati před ſynem ělowěka: a přifudku
y požeňname dogiti. A ſtrany řela dogiti ſwywole
nymi obnowenie a přiwedenie w kralowſtwie nebe
ſke: ¶ A tak ſluſſie ſadati za zbawenie wſſeho zleho
zde duſſe ěaſneho y wěěneho. A při wzkrieſſenij řela
wěěne ſlawy: A aby pan buoh byl obrance a ſſtit za
ſtierage ramen y řiřloma A zachowawal wewſſe
liķem pokuſſem̄. Buď od bazni noěmie Buď od ſřely
wedne letagicie Buď od pludu letagicieho wetmach
Buď od přiběhu a ſabelſtwie poledmho: A aby řa
zal andělom oſřiehati na wſſech ěeſtach. a na ruķau

Obr. 33 Švabach č. 1/4

nahradil literou morfologicky starší (ca. M79H). Neústrojností se ze sady vymyká též tenké kurzivní „i“.

Jakkoli německý švabach do tuzemska pronikal jen v několika sadách patric, ve výsledku se podstatně lišil diakritikou čili výběrem, provedením a způsobem nasazení čárek a háčků. Dodatečné zásahy do matric prováděli tiskaři s ohledem na komfort tichého čtení a dle svého individuálního jazykového úzu. Přesvědčí nás o tom hned nejstarší transfer mezi Bakalářem a Konáčem, který 1520 původní diakritiku rozšířil o dlouhé vokály. Totéž učinil 1522 Štyrsa s matricemi švabachu Pavla Olivetského. Lulečský velký švabach užívaný od 1530 se vyznačuje naopak sporadickou diakritikou, ale když Aorg 1557 získal Güntherovy uspokojivě upravené matrice, už do nich

nezasahoval. Roku 1536 byl dosavadní sazečský repertoár rozšířen patricemi několika písem, které z Norimberku přivezl nově etablovaný tiskař Had. Velký švabach nejenže získal hned od počátku a na svou dobu kompletní diakritiku, ale skupiny ,bě', ,pě', ,mě' jsou už poprvé systematicky dvouliterové. Hadův nástupce Kantor Had tak mohl 1546 dosavadní hláskový systém obohatit jediňě literou ,ů' (tutéž změnu o několik let před ním provedl Jan Severin s matricemi velkého švabachu získanými od příbuzného Pavla).

4 x 6, 2 x 3

1/1	Bakalář Mikuláš	1498 – 1499, 1501 – 1508	Plzeň	VT	20/108	č ň ř š ť ž bě mě pě wě
1/2	Olivetský Pavel	[1504 – 1506], 1506 – 1512	Litomyšl	VT	20/105 (19/100)	č ř š ť ž bě mě ně wě
1/3	Moravus Jan	1512 – 1513	Praha	T	20/108	č ň ř š ť ž
1/4	Olivetský Pavel	1514, 1516, 1520 – 1525, 1530 – 1532	Litomyšl	VT	20/105	č ň ř š ť ž bě dě mě ně tě wě Že
1/5	Konáč Mikuláš	1520 – 1528	Praha	VT	20/103 – 108	á ó ú ý č ň ř š ž bě mě ně pě tě
1/6	Štyrsa Jiřík	1522 – 1531	Ml. Boleslav	T	20/108 – 109	á é ú ý č ň ř š ž bě dě pě mě ně tě wě Wě Žě
1/7	Severin Pavel	1524 – 1525, 1529 – 1541	Praha	VT	20/109 – 111	1524 á é ú ý č ň ř ž bě dě pě mě Mě ně tě wě 1529 navíc ť 1541(?) navíc š Ž
1/8	Aorg Kašpar	1530, 1533 – 1534 1557	Luleč Prostějov	V VT	- 20/112	ř ž bě ně Tě wě á é ú ý č ň ř ť ž bě dě mě ně pě tě wě
1/9	Šturm Václav	1532 – 1533	Ml. Boleslav	VT	20/108 – 109	á é ú ý č ň ř š ž bě dě pě mě ně tě wě Wě Žě
1/10	Gutknecht Jobst	1535 ca	Norimberk	V	20/112	á é ó ú č ň ž mě
1/11	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538 – 1542, 1544 – 1545 a 1565 1549 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	VT VT	20/104 – 105 20/104 – 105	á é ý ú ů č ř ň ť ž bě dě mě ně tě wě
1/12	Had Jan	1536, 1538 – 1539, 1541 – 1543	Praha	VT	20/113 – 115	á é ě ú ý č ř ť ž
1/13	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
1/14	Olivetský Jan	1538, 1540	Olomouc	V	5/27	á é ú ý č ň ž
1/15	Severin Jan	1539, 1542, 1545	Praha	T	20/109 – 110	á é ú ů ý č ň ř ť ž bě dě pě mě ně tě wě
1/16	Netolický Bartoloměj	1540	Praha	T	20/108	č ř ž
1/16a	Netolický Bartoloměj	1540 – 1552 a 1561 – 1562	Praha	VT	20/100, 104 – 112	á é ú ý č ř ň š ž bě dě mě Mě ně pě tě wě Žě od 1561(?) ů

1/17	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	T T T	20/112 – 113	á é ě ú ý č ň ř ť ž
1/18	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1550, 1555 – 1564, 1566 – 1567, 1573	Praha	VT	20/113 – 115, 119	á é ú ů ý č ě ň ř ť ž
1/19	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	T	20/112	bez diakritiky
1/20	Kosořský Jan	1546/47, 1550, 1553 – 1557	Praha	VT	20/108 – 111	á é ú ů ý č ň ř ž b ě dě mě ně pě tě w ě
1/21	Lovičský Jan	1552	Praha	T	20/108	á é ú ů ý č ř ň š ť ž dě ně tě w ě
1/22	Had Václav	1566 – 1567	Praha	VT	20/113 – 115	á é ú ů ý č ě ň ř ť
1/23	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	T	20/113 – 115	á é ú ů ý č ě ň ř ť

Švabach č. 2 zvaný střední (M81) je tvarem ještě více standardizovanější nežli písmo předchozí a kvůli své úspornosti patří jednoznačně k nejrozšířenějším písmům na území Čech a Moravy. Objevíme-li studiem jednotlivých abeced vůbec nějaké odchylky, pak jen u frekvence litery ‚b‘ s formou jednobříškovou (Tiskař Korandy, Milchtaleroва linie), dvoubříškovou (Höltzelova linie) či kombinovaně v obou podobách (tak ještě Kosořský 1557). Dušíkův švabach 1542 se od ostatních liší délkou a silou spodní dotažnice ‚h‘.

Do Prahy písmo v nediakritizované podobě uvedl 1492 Tiskař Korandy. Poslední práci, kterou jsme tomuto výrobcu připsali, je Scultetova Praktika z roku 1502. Textový švabach starší i mladší pracovní etapy Tiskaře je totožný, jak také dosvědčují jednobříškové ‚b‘, ostře kreslené ‚h‘ a shora skosené ‚w‘. Podstatnou novinkou Praktiky je však diakritika, která se v tak bohatém spektru (á, é, ú, ě, ň, ř, ž) vžívala až během 20. let.

Studujeme-li norimberský střední švabach jazykově českých publikací z dílny Hieronyma Höltzela, Friedricha Peypuse, Václava Oustského a Christopa Gutknechta, žádné větší rozdíly mezi ním a švabachem užívaným u nás prakticky nenajdeme a pokud se nějaké difference přece jen objeví, lze je přičíst na vrub písmolijeckému procesu. Poměrně spolehlivě můžeme tedy rekonstruovat cesty, jimiž se toto písmo do českých živností dostávalo. Jednu linii otevírá spolupráce norimberského tiskaře Höltzela s nakladatelem a korektorem Klaudyánem, který si 1518 v Mladé Boleslavi otevřel vlastní oficínu, užívající též materiál jako Höltzel. Poněvadž střední švabach z Höltzelových tisků po 1518 nezmizel, je nasnadě, že Klaudyán pracoval pouze s norimberskými matricemi, které však odlil amatérsky, což dokládá kolísající světllost písmového řezu. Tuto vadu nepřehlédneme 1519 – 1521 u nástupce Velenského, zatímco však o švabachu dalšího mladoboleslavského tiskaře Štyrsy nutno soudit, že byl 1521 pořízen nově a písmolijecky již profesionálně. Z norimberského Höltzelova okruhu dozajista pocházel též střední švabach Mikuláše Bakaláře, poprvé prezentovaný v Plzni asi roku 1509. Pokud uvažujeme i zde o pozdějším přechodu k Mikuláši Konáčovi 1513, pak opět pouze v podobě matric. Přesvědčivě to dokazuje rozšířená diakritika pražského písma a lepší stav litery ‚M‘ s vlasovým záškrtem u pravého dřiku. Také Pekkův švabach, užívaný v Plzni od 1526 a žijící

me woulemezy wámi/děj pan: A niž přigmu obiet wássi Těš ob wy
chodu slance až na zapad/ welike gť gmeno me mezy narody/ kterijž
gmenu mému obietugij obiet čistú. X protož obiet naroduow gest
čistěj nežli obiet nasse. A nadto nas buoh gest zbarwil wsselike čistee
obieti. A křesťiany učil aby se nas warowali/ aby posskřovníeni nebyli.
Xať sime my se pohanuow warowali po wsse časý dokud gest na
sse obiet čistá v boha a přigěna z začá byla. Ty také pāe milý wiš
žie děj bůh wálmu xli: o obieti nassi ždaliž ste wy widali mne gisti
maso býluo/ a krew kozluo píti. Skřzeto buoh zgerwie wkažuge/
že tupij obiet maso a nebo tiel. Odkud my to máme milý pane/ žie
my w narodijech za ohawu džeme obiet chleba a wina/ kterijž gť
buoh ustanowil: A skřzeto opomijta obiet tiel masšyrych. A Ssalom
mon wypisuge obiet Alaronow/ kta: Alaron wztahl gest ruce swe na
oltarz / a obietowal gest krew hroznowú. A zápal Bohu žiwěmu.
Obietowal gest obiet nassi z zrn zemie/ yako gest Melchyzedech obie
towal za Abrahama. Swiedčij také buoh skřzeto wsta proroka Ge
zu w ix kapit: žie sime obietowali obiet zchlebuow/ yakož děj: Teobies
tugte mi obieti chleba/ neč chlebowe wassi gsú yako chleba narietagij
cyh. Wssicni ktož gey gedije posskřovníj se. Protož sime my někdy
obietowali obiet chleba / ale žadne obieti negsú Bohu wzacne z rukú
nassijch. O nassem obietowání tiel masšyrych powiediel Gezu pro
rok syn Bethonowa w v kapit: Buoh wije miluge milostiwost a mi
lošteděstwo nežli obiet tielesný. Obiet naroduow wyklada buoh skřzeto
Moyžij se w iij knih: Moy: w xxiij kapit: Obietowati budete bohu z
zbierel/ z rožnu/ a z wytiščenij hroznow/ A požehnat buoh wam y
wssem skutkom rukau wassijch. Wjme také milý pane/ že gť bůh
přikazal ponepřw položití přeb archu winuwy panie chleba a ne
mžso. W druhých knihach Moy: w xxi kapit: řekl Moyžijssowi:
Obietug kozly a přitom chleby přisničné. Kterez chleby přisničné gsú
obieti naroduow. Také pane milý Buoh přikazal Alaronowi skřzeto
Moyžij se w iij knih: Moy: w xxi kapit: Člownik z plemena Alaro
nowa knize/ kterijžby koli miel posskřovníu neč wadu/ at ne obietuge
obieti chlebuow ani žadne jiné obieti. Pohleď milý pane/ kterať se
obiet chleba nad jiné předklada. Děj také buoh skřzeto Moy: w iij kni
Moy: w xxi kapit: Obietowati budete bohu obiet zerosschch přibyt
E

Zial: xli:.

Ožad: iij

Ožad: v
iij knih:
Mo: xxiijiij knih:
Mo: xxiijiij knih:
Mo: xxiij

Obr. 34 Švabach č. 2/14

ještě u nástupce Tomáše Bakaláře 1532 – 1533, měl höltzelovskou provenienci. Zdrojem druhé norimberské linie je Peypusovo písmo, užívané od 1536 Janem Hadem, pak nástupcem Kantorem Hadem, Chocenským a možná též Netolickým. Třetí linie norimberského středního švabachu počíná roku 1538 u Leonharda Milchtalera a vede na Moravu k jeho nevlastnímu synovi Güntherovi, ba od 1554 v duplikátech z týchž matric až k Aorgovi.

Výše nastíněnou početnou skupinu tiskařů tvoří tedy inspirátoři z Norimberku (Höltzel), čeští prvomajitelé patric a matric (Klaudyán) a jejich nástupci (Velenský). U dalších

skupin, které se při filiaci švabachu rýsují, však konkrétní okolnosti nabytí písma neznáme a souvislost s Norimberkem pouze analogicky předpokládáme. To je případ Pavla Olivetského, jehož švabach s jednobříškovým ,b' z roku 1506 mohl být pomocí matric duplikován hned několikrát: Oujezdeckým 1535 pro litomyšlskou dílnu a 1549 pro Královce a mezi tím 1538 Janem Olivetským v Olomouci. Pouze Oujezdecký rozhojnil abecedu zahnutým (tvrdým) ,l' a slitky typu ,sl', ,pl'. Starý Oujezdeckého litomyšlský švabach, zbavený ovšem této anomálie, užil 1556 a 1563 mladý Šebestián Olivetský. Další skupina je spojena se jménem prvomajitele Pavla Severina, který se nespokojil se středním švabachem svého předchůdce Tiskaře Pražské bible a obstaral nový s dvoubříškovým ,b'. Užíval ho s přestávkami během 1520 – 1541, přičemž 1537 si z jeho nářadí pořídil odlitky příbuzný Jan, potom 1543 spolupracovník Kubeš a 1547 přiřazený Kosořský, jehož písmový fundus 1558 nakonec získal záhadný Tiskař Pernštejnova Nesrovnání. Nakonec budiž vzpomenu charakteristický švabach z Náměště 1534 – 1535. Zvláštní dojem tu vyvolávají nahore a dole nápadně zašpičatělé litery ,a', ,e', ,o', ,u', které jsou jinde běžně už kulacené. Dojem ostrosti zvyšují zátrhy na koncích kolmých dřiků ,b', ,h', ,l'. I tato abeceda obsahuje dvojí ,l'. Po tiskařské etapě u Václava Hlaváče a Jana Pytlíka nemáme zatím o této abecedě žádnou novější stopu. Skutečnost, že tiskaři písmo získávali většinou odléváním z matric a mnohem méně fyzickým přesunem, lze podpořit sledováním diakritiky, kterou bylo zapotřebí dodatečně uvést právě na matici. Švabach Hölzelových jazykově českých publikací obsahoval v roce 1518 pouze ,ž'. Klaudyán v Mladé Boleslavi měl však navíc ,ý', ,ň' a jeho nástupce Velenský dokonce i skupiny ,bě', ,pě'. Jednotu písma dynastie Severinů a Kosořského zase doložíme stejným tvarem akcentů, které namísto háčků a čárek připomínají spíše tečku. Diakritika se ovšem liší. Pavel Severin až pro tisk Bible 1529 zavedl mimo jiné slitky ,Mě', ,Wě', které však Jan Severin neměl. Dodatečnou úpravu švabachu provedl Jan Had, jehož švabach přivezený roku 1536 měl ještě slitky typu ,bě', ,pě', kdežto od 1538 se háček objevil už nad samostatnou literou ,ě'. Tato úprava je pak shodná se stavem u Kantora Hada. Podobným procesem prošel Aorg. Zprvu také vlastnil švabach se slitky typu ,bě', ,pě', ale když rokem 1554 získal Güntherovy matrice s literou ,ě', jeho písmo od dárcova nelze prakticky rozeznat.

3 x 5, 1.5 x 3

2/1	Tiskař Korandy	1492 – 1493, 1495 – 1496, 1502	Praha	T	20/91	1502 <i>á é ú ě ň ř ž</i>
2/2	Hölzel Hieronymus	1505 – 1520	Norimberk	T	5/21, 20/87 – 88	ž, po 3. X. 1520 rozšířeno a sporadicky užíváno <i>č ň ř ž</i>
2/3	Olivetský Pavel	1506, 1509, 1520 – 1526, 1530 – 1532	Litomyšl	VT	20/87 – 89	<i>č ř ž mě ně pě tě Že</i>
2/4	Bakalář Mikuláš	1509? – 1513	Plzeň	T	20/90 – 91	<i>č ň ř ž</i> , od 1512 navíc <i>mě tě</i>
2/5	Tiskař Pražské bible	1513, 1515	Praha	V	5/25	ž
2/6	Konáč Mikuláš	1513?, 1514 – 1527	Praha	T	20/87 – 91	<i>á é ó ú ý č ň ř ž mě ně</i>
2/7	Tiskař I Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	T	20/91	<i>ř ž</i>

2/8	Peypus Friedrich	1518, 1530, 1531, 1534	Norimberk	VT	20/89, s řádkovými proklady 10/50	á ú ý č ř ť ž
2/9	Klaudyán Mikuláš	1518 – 1519	Ml. Boleslav	T	20/89, 108 – 123	ý ž, od 1519 navíc ň
2/10	Šmerhovský Jan	1519	Praha	T	20/87	á ý č ř ž dě mě ně
2/11	Velenský Oldřich	1519 – 1521	Bělá/B.	T	20/85 – 113	ý č ř ž mě ně pě tě
2/12	Severin Pavel	1520 – 1525, 1529 – 1533, 1535 – 1541	Praha	VT	20/85, 89 – 90, 95	1520 á ž, 1523 navíc é č ň ř wě, 1529 navíc ú ý Ž bě dě mě Mě ně tě Wě
2/13	Štyrsa Jiří	1521 – 1523, 1525 – 1527, 1531	Ml. Boleslav	VT (krom 1521 a 1527 už jen V)	20/89	ý ř ž mě ně tě wě
2/14	Pekk Jan	1526 – 1529, 1531	Plzeň	VT	20/86 – 90	á é ú ý č ň ř š ť ž
2/15	Aorg Kašpar	1530, 1533 – 1536 1554, 1556 – 1558, 1561	Luleč Prostějov	T T	20/88 20/83 – 88	á é ý ú ů č ň ř ž nepravidelně: bě dě mě ně tě wě á é ě ú ů ý č ň ř ž ť
2/16	Šturm Jindřich	1531 – 1532	Ml. Boleslav	VT	20/84	ý ř ž mě ně tě wě
2/17	Bakalář Tomáš	1532 – 1533	Plzeň	T	20/85 – 90	á é ú ý č ň ř š ť ž
2/18	Hlaváč Václav	1534	Náměšť	T	20/93 – 94	á é ú ý č ň ř š ť ž bě dě mě ně tě wě
2/19	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	T	20/93 – 94	á é ú ý č ň ř š ť ž bě dě mě ně tě wě
2/20	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538 – 1542, 1544 – 1545 a 1565 1549 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	T T	20/87 – 89, 94 20/87 – 89, 94	á é ó ú ů ý č ř ž dě mě Mě ně tě wě
2/21	Tiskař Cordova Líkařství	1536	Norimberk? Praha?	V	-	bez diakritiky?
2/22	Had Jan	1536, 1538 – 1539, 1541 – 1543	Praha	T	20/89 – 90	á é ú ů ý č ř š ť ž bě dě mě ně tě wě, od 1538 již jen ě
2/23	Oustský Václav	1537 1547	Norimberk Ml. Boleslav	T T	20/88 – 91 20/88 – 91	1537 ú ý č ř ž, 1547 navíc á é ó ú ů š bě dě mě ně tě wě

2/24	Severin Jan	1537 – 1542, 1545	Praha	T	20/88 – 89	á é ú ů ý č ř ť ž Ž bě dě mě ně pě tě wě
2/25	Olivetský Jan	1538, 1540 – 1546	Olomouc	T	20/87 – 89	á é ú ů ý č ř ť ž ť ž Že bě dě Dě mě Mě ně pě Pě tě Tě wě Wě
2/26	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	T	20/88	á é ú ý č ň ř ť ž bě dě mě ně pě tě wě
2/27	Netolický Bartoloměj	1540 – 1552, 1561 – 1562	Praha	VT	20/80, 84 – 92	á é ú ů ý č ň ř š ť ž bě dě mě ně pě tě wě Wě
2/28	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	T T T	20/88 20/88 20/88	á é ú ý č ň ř ž ť bě dě mě ně pě tě wě
2/29	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	T	20/89	é ý ž sporadicky
2/30	Chocenský Jan	1542 – 1544	Praha	VT	20/89 – 90	á é ě ú ý č ř ň ž
2/31	Kubeš Ondřej	1543 – 1544, 1547, 1551 – 1552	Praha	T	20/89 – 90	á é ú ý č ř ň ť ž, od 1543/44 sporadicky bě dě mě ně pě tě wě
2/32	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1550, 1555 – 1558, 1561, 1563 – 1564, 1566 – 1568, 1573	Praha	VT	20/89 – 90	á é ě ú ů ý č ř ň š ž
2/33	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	T	20/88	á é ý ú č ř š ť ž ň bě dě mě Mě ně tě wě;
2/34	Kosořský Jan	1547, 1550, 1553, 1555 – 1557	Praha	VT	20/89 – 95	á é ú ů ý č ř ť ž bě dě Dě mě Mě ně pě tě wě
2/35	Olivetský Šebestián	1556, 1563	Litomyšl	VT	20/87 – 89	á é ú ů ý č ň ř š ť ž bě dě mě Mě ně pě Pě tě Tě wě
2/36	Tiskař Pernštejnova Nesrovnání	1558	Praha? Prostějov?	T	20/90	á é ú ů ý č ň ř ž bě dě mě ně pě tě wě
2/37	Had Václav	1566 – 1567	Praha	VT	20/89 – 90	á é ú ů ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě

Švabach č. 3 zvaný malý byl užíván častěji k sazbě marginálií a biblických sumarií nežli pro souvislejší, byť jen vyznačovací text. Jakkoli užití tohoto písma podléhalo jistým specifikám, drtivá většina sazečského materiálu byla uspokojivě diakritizovaná. I zde je původ písma jasný, neboť s Norimberkem prokazatelně souvisely tři ze čtyř jeho morfologických podskupin (Peypus, Hölzel, Milchtaler). Dvě přivezl

Septuaginta sunt exitus Noërum tertij ordinis secundum Brassi.		
A poema	Ar Martyr	Ans Linc
E latinum Cubile	Or Orator	Vnr Conting
E grecum Musice	Or Turtur	Ans Glans
I Iruigi	As longum Ciuitas	Ans Mens
O latinum Homo	As breue pallas	Ans Tyrus
O grecum Dido	Es longum Præes	Ans Mons
Ac Lac	Es breue miles	Vns Aruns
Ec Zalec	Is longum Cuiris	Ans Mars
T Caput	Is breue Collis	Es Solers
Al Sal	As Erinys	Ors Excors
El Fel	As longum Virtus	Vrs Tyburs
Il Vigil	As breue Corpus	Vls Puls
Ol Sol	Aus Laus	Ans Hyems
Ol Consul	Alr Calr	Ans Trabs
An Titan	Ar Ar	Es plebs
En longum Lien	Ar Saur	Ans Chalybs
En breue Numen	Ar Pax	Obs Scobs
In Delphin	Er Lac	Urbs Urbs
On Canon	Ir Mir	Ups Daps
Ar breue Cesar	Or Mor	Esps Forceps
Ar longum par	Vr Dur	Ups Cinyps
Er breue pater	Ar Styr	Trps Stieps
Er longum Alter	Anr Lanr	Ops Ops det.

Obr. 35 Švabach č. 3A/1

III.

Lender durch vntrewe diener oder Sulmāts
schen führen / welche so sie an irer Herren stat
reden solten / werden sie also fauffen vnd ver-
fauffen / das sie oft manichermal. sie selber
verkauffen. Gleicheweyß ist auch den Deut-
schen die Behemische sprach von nöthen / nicht
allein des handels / sonder auch der Rechten
vnd irer gerechtigkeit halben / denen die ire
Güter in Behmen haben. Darumb ist an-
fenglich in diesem Büchlein ein anweysung
den Deutschen vnd Behmen in gesprechweyß
gestellt / wie ein yetlicher auff seine sprach die
eygenschafft der Buchstaben schreyben / auß-
sprechen / vnd reden sol / Daneben vil andere
unterredungen / oder gespreche beyden sprac-
hen sehr nützlich. Derhalben sey euch Edlen
Jünglingen diß Büchlein geschenckt vnd ge-
geben / in ansehung des gunst vnd der liebe /
so jr in der Behmischen sprach traget / nicht
das ihr diß gemelter sprach mangels halben
dürfftig weret / Dann jr im anfang dieser
sprach den Ehrwürdigen vnd Hochgelerten
Herren Johann Hasenbergium / Römischer /
Burgerischer / vnd Behmischer ꝛc Königlitz

cher Maieſtet beyder Sön vnd Töchter Pꝛeſ
ceptor/vng Tꝛchant des Stiffts zu Leythmes
ryß / einen fleysſſigen vnterweyſer der ſelbiß
A iij

Obr. 36 Švabach č. 3B/21

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R
a b c d e f g h i j k l m n o p q r
s t u v w x y z
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Obr. 37 Švabach č. 3C/25

Nym.rij.b	Za kapitolu negdejs coz wſobie tu ka pitola zawi ra a oſe. x.
Marek rij.b Lukaſ.rr.c Stu.rrij.b	Ziaſm. 'cir. Marek rij.d Lukaſ rr.g
ij Mo. iij.b Marek rij.c	

Obr. 38 Švabach č. 3D/27

odsud do Prahy 1536 Had a jednu skupinu 1541 Günther. **Skupina A (M81)** představuje zdrobnělou repliku švabachu č. 2, v níž ‚y‘ má spodní dotažnici zahnutou doprava a ‚N‘ pravý dřík tažený doleva (například Peypus, Pekk, Hlaváč, Had, Kantor Had, Netolický a oba Severinové). Písmo do jazykově českých publikací uvedl roku 1518 Peypus. V Čechách ho poprvé užili 1521 Pavel Olivetský a 1522 Mikuláš Konáč. Ojedinele světlejší a jakoby drátěnou verzí disponovali 1533 v Náměšti Kašpar Aorg a Jan Pytlík (1562 se vynořila u Jana Günthera). **Skupinu B (ca. M78A nebo ca. M81)** charakterizuje ‚M‘ s nápadně prolomeným levým dříkem, který je ke kolmému střednímu dříku připojen volnějším tahem. Litery ‚D‘ ‚H‘ ‚K‘ ‚S‘ připomínají ještě hornorýnskou bastardu. Písmo do jazykově českých publikací uvedl 1518 Hölzel a v Čechách ho jakožto norimberský import užil poprvé 1538 Jan Had (po něm 1545 – 1546 nástupce Kantor Had). Ještě 1546 přichází u Christopa Gutknechta, který byl v kontextu jazykově českého knihtisku před polovinou století uživatelem posledním. Chronologicky následující **skupinu C (M81 a M87-I)** osamostatňujeme proto, že do malé a velké abecedy skupiny A bylo přimícháno osmnáct majuskulí rotundy, odlitých ve velkém počtu. Tyto zdobenější litery se v sazbě vyskytovaly proto častěji. S tímto konglomerátem se poprvé setkáváme na sklonku dráhy Pavla Olivetského

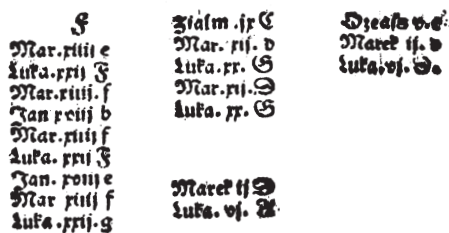
1531 – 1532, po němž fundus zdědil a později do Polska vyvezl Alexandr Oujezdecký. Poslední skupina D (ca. M79H) je svým výskytem omezena jen na nediakritizované marginálie jazykově českých Nových zákonů, které tiskli Friedrich Peypus 1534 a Leonhard Milchtaler 1538 v Norimberku. Kurzivní kresba ‚M‘ je zmenšenou verzí téže majuskulní litery Moravova švabachu č. 1 (1512 – 1513) a bastardy č. 3 z roku 1516 u Tiskaře II Žateckého minuce na 1517.

2.5 x 4, 1 x 2

3A/1	Peypus Friedrich	1518	Norimberk	T	5/17	á é (= è) č ř ž
3A/2	Olivetský Pavel	1521	Litomyšl	V	5/17	bez diakritiky
3A/3	Konáš Mikuláš	1522, [1526 – 1528], 1528	Praha	VT	5/17	á é ó ú ý č ř ž ně
3A/4	Severin Pavel	1525, 1529, 1537, 1539, 1541	Praha	VT	5/17, 20/86	1525: č ř ž bě dě mě ně tě wě 1541 navíc: á é ú ý
3A/5	Pekk Jan	1527	Plzeň	VT	5/17	č ř (!)
3A/6	Bakalář Tomáš	1532	Plzeň	T	5/17	bez diakritiky?
3A/7	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	VT	5/18, 20/75	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně pě Pě tě wě
3A/8	Pytlík Matěj	1533	Náměšť	T	5/17, 20/71	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě
3A/9	Hlaváč Václav	1534	Náměšť	V	5/17	á é ú ý č ř š ž dě tě wě
3A/10	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	VT	5/18	á é ú ý č ř š ž wě
3A/11	Had Jan	1536, 1538 – 1539, 1541 – 1542	Praha	V	5/17, 20/66	é ě č ř ž
3A/12	Netolický Bartoloměj	1540, 1542, 1546, 1549, 1551	Praha	V	5/16	é é ě ú ý č ř ť ž
3A/13	Dušík Václav	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky
3A/14	Severin Jan	1542, 1545	Praha	T	5/17, 20/86	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě
3A/15	Kantor Had Jan	1545 – 1546, 1550, 1555 – 1558, 1562, 1564, 1573	Praha	VT	5/17, 20/86	á é ě ú ý č ř ž
3A/16	Kosořský Jan	1547, 1553 – 1555	Praha	T	5/17, 20/86	č ň ř ž bě dě mě ně tě wě
3A/17	Günther Jan	1562	Olomouc	V	5/17	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě
3B/18	Höltzel Hieronymus	1518	Norimberk	T	5/17	bez diakritiky
3B/19	Had Jan	1538 – 1539	Praha	VT	5/20, 20/78 – 79	á é ě ú č ř ť ž
3B/20	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	VT	5/19, 20/78	á é ě ú č ř ť ž
3B/21	Günther Jan	1541, 1543 1545 – 1551 1551 – 1553, 1557 – 1564, 1566 – 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	T	5/19, 20/79	á é ě ö ú ü č ř ť ž
3B/22	Kantor Had Jan	1545 – 1546	Praha	VT	5/20, 20/78 – 80	á é ě ú č ř ť ý ž

3B/23	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	T	-	bez diakritiky
3C/24	Olivetský Pavel	1531 – 1532	Litomyšl	V	5/17	bez diakritiky?
3C/25	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1539 – 1542, 1544 – 1545 1549 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	V	5/17, 20/67	á é ó ü č ň ř š ž wě
3D/26	Peypus Friedrich	1534	Norimberk	V	5/17	bez diakritiky
3D/27	Milchtaler Leonhard	1538	Norimberk	V	5/17	bez diakritiky

Po třech nejběžnějších projevech přichází poslední **švabach č. 4 (ca. M79H)**, který si kvůli pracnější (tedy dražší) sazbě a obtížnější čitelnosti větší oblibu u tiskařů nezískal. S ohledem na jisté odlišnosti řezu musíme i zde vymezit dvě skupiny. Markantní rozdíl mezi nimi dokládá litera ‚b‘, která je ve verzi A dvoubříšková a v B jednobříšková. **Skupina A** je bohužel dostupná pouze jedním výskytem, a to 23 písmeny minuskulní abecedy, sloužícími jako protějšek k velkým písmenům sázeným z antiky č. 9B (obr. 57). K tomuto spojení švabachového a antikvového písma shodného stupně došlo z nouze, když obě abecedy, malá i velká, měly být ukázkově zařazeny do náměšťské Gramatiky české 1533 a tiskař Aorg písmařsky korektní protějšek nevlastnil. **Skupina B** je miniaturizovaná replika švabachu č. 3D. Otevírají ji Nové zákony 1538, norimberský a pražský. V obou je shodně užit švabach č. 3B jako písmo textové a č. 4B jako logický pandán pro marginálie (tato kombinace se opakuje ještě u Kantorova přetisku 1545). Diakritizovaný švabach č. 4B užil Günther v norimberském Starém zákoně 1541 a později po něm sáhl několikrát až v Olomouci při výrobě jazykových příruček. Ze zmíněných souvislostí můžeme mít opět zato, že minimálně tento druhý řez označený zde jako B pocházel z Norimberku.

Obr. 39 Švabach č. 4B/4

2 x 3, 1 x 2

4A/1	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	V	-	bez diakritiky
4B/2	Milchtaler Leonhard	1538	Norimberk	V	-	ú š č ř ž
4B/3	Had Jan	1538	Praha	V	5/14	bez diakritiky
4B/4	Günther Jan	1541 1559 – 1560, 1567	Norimberk Olomouc	V V	5/13, 5/20	á é ý ů č ě ř ň ž
4B/5	Kantor Had Jan	1545	Praha	V	5/14	bez diakritiky

Fraktura

je novogotické tiskové písmo vyvinuté v Německu pro potřeby typografie druhého desetiletí 16. století. Charakteristické rysy lze rozpoznat na jednobříškovém ‚a‘, nahoře i dole hrotitým ‚o‘ a u písmena ‚S‘, jehož levý oblouk je zpravidla nespojitý. Některé kresebné prvky jsou ještě poplatné starší textuře (například hrotité zakončení minuskul), jiné zase švabachu (zdobnost majuskulí a ostře sbíhající dříky ‚f‘ a ostřého ‚ß‘). Morfologicky zajímavé a pro vyznačovací účely typické jsou obloučkem či dokonce smýčkou zakončené dříky ‚b‘, ‚h‘, ‚k‘, ‚l‘ a takzvané sloní choboty u písmen ‚A‘, ‚B‘, ‚M‘, ‚N‘, ‚P‘, ‚R‘, ‚V‘, ‚W‘. Má se zato, že tyto kaligrafické, většinou doleva stáčené křivky majuskulí pocházejí z české bastardy.⁶²⁾

Většinu kresebně odlišných frakturových modifikací charakterizoval užší písmový obraz vítaně spořicí množství potřebné tiskařské barvy, písmového kovu a papíru. Tyto vlastnosti převážily nad klady staršího švabachu, který alespoň v Německu od druhé poloviny 16. století fungoval již jen jako vyznačovací písmo a během 18. století byl z tamních tiskáren vytlačen úplně.⁶³⁾ Jinou předností fraktury byla typografická univerzálnost. Sloužila zároveň ve funkci textového písma i pro sazbu nadpisů, kde vytlačovala starší texturu a rotundu, a mimo to úspěšně zastala funkci iniciály. Fraktura výrazně snížila počet dosud povinných slitků (ligatur) a zkratk (abreviací). To vše zaručovalo její obdivuhodně dlouhou životaschopnost.

Tři nejstarší modifikace fraktury, v řezu i písmových stupních rozdílné, souvisejí s působením tiskaře Johanna Schönspergera st. Historická pojmenování jsou odvozena z názvů bibliofilů pro císaře Maxmiliána I., k jejichž sazbě určitý typ sloužil. První, obrazem nejrozměrnější se nazývá „Gebetbuchfraktur“ (Augsburg 1514), druhá, poněkud zmenšená a mnohem kaligrafičtější je „Theuerdankfraktur“ (Augsburg 1517) a třetí, ještě drobnější a lomenější nese název „Giligengartfraktur“ (Augsburg 1520).⁶⁴⁾ Nejstarší modifikaci vytvořil německý benediktin a kaligraf Leonhard Wagner. Za tvůrce „Theuerdankfraktur“ byl dlouho považován Vinzenz Rockner, písař Maxmiliána I., v jehož uměleckém okruhu se Schönspergerovy bibliofilie rodily. Heinrich Fichtenau však přesvědčivě doložil, že prapůvod „Theuerdankfraktur“ leží v rukopisných vzornících, které k Maxmiliánově výuce kaligrafie sestavil vídeňský písař Wolfgang Spitzweg. Na definitivní podobě se pak podíleli písaři Hieronymus Andreae a řezáč patric Johann Neudörffer st. Tato dvojice realizovala i další typ s úzkým a ostrým písmovým obrazem, takzvanou „Dürerfraktur“ (Nürnberg 1522). Písmo dostalo název po Albrechtu Dürerovi, v jehož pojednáních o geometrii, proporcích a opevnění se proslavilo nejvíce. Ostatní varianty nesou názvy dle tiskařů-uživatelů, například Cranachova (Wittenberg 1524), Köpfelova (Strasbourg 1524), Petreiova (Nürnberg 1524).⁶⁵⁾

V Polsku se fraktura poprvé nesměle objevila už roku 1521 u Johanna Hallera. Šlo o repliku takřčené Gilgengartfraktur, použitou pro sazbu latinského textu. Zásadní postavení této fraktury vydobyl krátkodobě v Krakově Hieronim Wietor, když s ní roku 1521 realizoval polský překlad zábavné knížky o Markoltovi a 1522 překlad Pseudo-Bonaventurovy knihy o Kristově životě. Frakturu Dürerova typu užíval od 1530 Florian Ungler.⁶⁶⁾ Okolo poloviny 16. století se fraktura rozšířila také do Skandinávie a Pobaltí.

Přestože v německých zemích zaznamenala fraktura prudký a již v zárodku vhodně diferencovaný nástup, během doby, kterou zde sledujeme, se u nás vyskytla pouze ve třech různě velkých písmových řezech, a to pro vyznačování textů jazykově českých, nebo německých. Čtvrtý řez byl pro sazbu jazykově českého textu použit v cizině. Kurzivní podoba, označovaná německými termíny *frakturschrift* a *kurrentschrift*, ani polokurzivní forma, nazývaná *kanzleischrift*, se u nás během první polo-

viny 16. století nevyskytla. Významnější postavení fraktury sjednala až melantrišsko – adamovská dynastie a manýrističtí tiskaři. Po nábězích u Jana Günthera, kde poprvé sledujeme aspirace i na písmo textové, se fraktura závěrem 16. století počala stávat tiskovým písmem univerzálním. Antikvou byla pomalu vytěšňována po roce 1800. Nesnadnost tohoto emancipačního procesu dokládá mimo jiné pražský tiskař, nakladatel a písmolijec Jan Spurný, který ji pro sazbu českých textů užíval ještě roku 1840.

Dosud unikalo pozornosti, že fraktura nebyla zavedena poprvé do Prahy, nýbrž do Mikulova. Zasloužil se o to roku 1526 Simprecht Froschauer, který sem přivezl rozměrný typ zvaný „Gebetbuchfraktur“.⁶⁷⁾ Tuto zdobnou **frakturu č. 1** pak počínaje 1528 užívali i jeho příbuzní v Curychu.⁶⁸⁾ Mikulovské písmo mělo pouze vyznačovací ráz a nebylo diakritizované, protože se z něho sázely texty německé. Na inspiraci českých tiskařů bylo tehdy ještě brzo, poněvadž Froschauer po násilném ukončení mikulovské etapy písmo vyvezl do Lehnice.

Zřetelnější mezník položil až Bartoloměj Netolický zřízením své tiskárny roku 1540, kde po 21. lednu vyšly nepodepsané Artikule a 12. února Brtvínův spis o hospodářství. Obě juvenilie měly frakturové nadpisy, a hospodářská příručka nadto frakturové majuskulní iniciály. O plošnější propagaci písma se jistě zasloužila též Milchtale-
rova česká Bible norimberská, dokončená 27. října 1540. Zde byly frakturou sázeny první řádky incipitů Knih a taktéž majuskulní iniciály. Obě tyto písmové sady Gebetbuchfraktur byly už částečně diakritizovány (Netolického sada pak přešla do

Zawierek.
Alwßat geho milosti
Gotijna se Swatee
Tršinacte Kázanij w Ze
 Předmluva

majetku Jiřího Melantricha z Aventinu a ještě 1616 byla funkční u Samuela Adama z Veleslavína). Milchtalerovo písmo doplněné širokou škálou akcentů užíval od 1541 v Norimberku a od 1545 v Prostějově a pak i v Olomouci Jan Günther (nové odlitky téže fraktury postoupil roku 1554 Kašparu Aorgovi). Do dalších českých a moravských dílen během první poloviny 16. století však tato fraktura nijak významně nepronikla, protože novým přístupem ke zdobnosti narážela na konzervativizmus a velkým rozměrem i tučností na šetrnost řemeslníků.⁶⁹⁾ Snad právě proto ji Jan Had 1536 z Norimberku do Prahy ještě nepřivezl a jeho soupevník Jan Chocenský si ji odtamtud obstaral až 1543 (později převzal Kantor Had). Alexandr Oujezdecký touto frakturou obohatil písmový fundus teprve pro polskou emigraci počínaje rokem 1553. Jak lze z nepatrného materiálu zjistit, Dušíkova verze 1542 měla alespoň tvarem minuskulního ‚w‘ blízko k „Theuerdankfraktur“.

11 x 10, 8 x 8

1/1	Froschauer Simprecht	1526 – 1527 1529 – 1533	Mikulov Lehnice	V	-	bez diakritiky
1/2	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	č ř ž
1/3	Netolický Bartoloměj	1540 – 1552 1561 – 1562	Praha	V	-	á ě
1/4	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1564, 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	V V V	5/41	á é ě č ř ž
1/5	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky?
1/6	Chocenský Jan	1543 – 1544	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/7	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
1/8	Kantor Had Jan	1550, 1555, 1558 – 1559, 1562 – 1563, 1566, 1568	Praha	V	-	á é ě č ř ž
1/9	Oujezdecký Alexandr	1553 – 1561 1565	Królewiec, Szamotuly Litomyšl	V	-	Č Ř
1/10	Aorg Kašpar	1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	V	-	á é ě č ř ž
1/11	Had Václav	1566 – 1567	Praha	V	-	á é ě č ř ž

Ani menší, méně lomený a méně tučný typ **fraktury č. 2**, charakteristický velkou variabilitou majuskulní abecedy, se u nás velkého rozšíření nedočkal.⁷⁰⁾ Po krátké premiéře v Mikulově a později v slezské Lehnici, kde Simprechtu Froschauerovi sloužil k vyznačování nadpisů,⁷¹⁾ ho zastihujeme až od 1541 s dokonalou diakritikou opět v norimberské a později prostějovské i olomoucké Güntherově dílně, potažmo od 1554 u Aorga. Zde je třeba zdůraznit, že Günther se přiřadil k několika německým tiskařům, kteří překonali vyznačovací ráz fraktury a už okolo poloviny století jí přiřkli funkci písma textového. Günther se k tomuto kroku poprvé odhodlal v Olomouci 1557 při výrobě Postily Tomáše Bavorovského, když frakturou vysázal rozsáhlé pasáže perikop (ke kanonizaci nové, textové funkce fraktury došlo však až roku 1560 zásluhou Sigmunda Feyerabenda při výrobě Lutherova německého překladu Bible). Čtvrtým vlastníkem tohoto písma byl Oujezdecký. Nediakritizovanou verzi užíval od 1554 v Polsku a když se s ní vrátil 1565 do Litomyšle, vcelku očekávaně ji obohatil českou diakritikou.

Tisťeno a dokonáno w Měste Pro
 stějowě/ blůzko Židowské Školy/ Škrze
 Jana Günthera. Léta Páně
 Tisícého/pětistého/Čty-
 rydcátého pátého. Mě-
 síce Srpna.

A be ce da / Česká.
 A B C D E F G H I K
 L M N O P Q R S T
 V W X Y Z.
 a b c d e f g h i k l m n o p q r s
 t u v w x y z.

Obr. 41 Fraktura č. 2/2

6 x 9, 4 x 5

2/1	Froschauer Simprecht	1526 – 1527 1529 – 1533	Mikulov Lehnice	V	-	bez diakritiky
2/2	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1564, 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	VT	5/31, 20/162	á é ü ý mě Mě ně pě Pě tě
2/3	Aorg Kašpar	1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	V	-	á é ě ú ý č ř ž
2/4	Oujezdecký Alexandr	1554 – 1561 1565	Królewiec, Stamotuly Litomyšl	V	5/31 – 40, 20/162	do 1561 bez diakritiky, 1565 č ř ž ně

Úsporný a pro další vývoj také nejproduktivnější typ se nazývá „Dürerfraktur“.⁷²⁾ Ačkoli touto **frakturou** č. 3 vznikla živá záhlaví a některé druhé řádky incipitů Knih v Bibli norimberské 1540, Günther ji z Milchtalerova majetku pro své moravské působení nepřevzal. K nám ji v diakritizované podobě uvedl roku 1541 Netolický, když s ní vysázel pětiřádkový nadpis dedikace právnického florilegia Brikciho z Licska. Nebyl však majitelem jediným. Přinejmenším okolo 1555 týž řez a stupeň posloužil v Žaltáři Janu Kantoru Hadovi, který se sice nepodepsal, ale o jeho původcovství výmluvně svědčí typická bordura s keřem pelyňku. Drobnější stupně „Dürerfraktur“, které se v cizině užívaly pro sazbu marginálií, do Čech tou dobou nepronikly.

**Wntiffstieno a dořonáno w Mensfijm
Měste Pražském/w Sobotu po Swa
tém Františku/osměho dne Měsíce
Křigna. Lětha Božjho Lřhčhho/Pie
tistého/Ctyřidcatého/Sedmého. Od
Bartolomege Netolického/Mieffienj
na tēhož Mensfjho Města Pražského.**

Obr. 42 Fraktura č. 3/2

6 x 7, 4 x 5

3/1	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	5/31, 20/162	ž
3/2	Netolický Bartoloměj	1541 – 1545, 1547 – 1548, 1552	Praha	V	5/37	á é ú ý č ř ž mě Mě tě
3/3	Kantor Had Jan	1555 ca.	Praha	V	5/37	bez diakritiky?

Frakturu č. 4 zařazujeme do tohoto souboru proto, že s ní byla v Polsku sázena nejstarší jazykově česká publikace, u nás pohříchu dosud neznámá. Je to Pronostika polská na rok 1533 od Michaela de Wiślici. Tiskař na zachovaném zlomku Pronostiky uveden není. Drobná textová fraktura náleží k typu „Gilgengartfraktur“. Charakteristickými rysy, které ji odlišují od ostatních, jsou celková lomenost a kresebně přetížené majuskule „G‘, L‘, M‘, S‘, W‘“. Předpokládáme, že písmo s českou diakritikou si roku 1532 obstaral bývalý mikulovský tiskař Simprecht Froschauer, usazený nově

gednat oblaky hrubými a wřehými zdytečně naplněno bude/nědy
bauřemi a hřmoby tím s blytčaním což čaju toho pomaha yafněgij
ofaže.)
Cierwna
Dny mēřjz tēhō: w Sobotu pō s Wrogiu o. liti hō. Sproštědni
mořrořtj a wēry. Mořrořtj pořmurna wřhōřt o wēry až do dnu
řed dne. Poř s tēy dni pořad dnu na p mēna p mēttē: Čerwē po
ředni wřobdu k s Wicu k sproštědnořt wřhōř nath p lna. Winedeti
dneř tichy/nēde až k druh dnu. Wřtředu pař dēřtione o wēry nāzay
řt buřt obawati se mřřtj gwařt wnořy:

Czerwenec.
 W tym mēsyce Czerwenecy. Wiedeli pō s Janē. w puol. xvij. hō: W o-
 wlości se nachyli. A coho dne přivatoře a krupy připadnu. Wstředu
 wētrowe o dešti / a něde. oblatowē coliko: Czwet deŭha den s Petra
 a pawla. Wstina s. wlości: a bučení častymi. Toho dne dešti. něde
 a přivaty s wētřu akupami. Wazaytci burzka hromowa s studen-
 a wētřu: tēž dešti: Binych dnuo wlości wētne / něde s posinu i
 nosti: Plny mēsyg tchožna s Wistra Jana. pō. xv. hō. Wlości n
 chply. A coho dne y minuleho dešti: Wazaytci tēž ohromo biči m
 y deŭha dne / a něde wētrowi tōženu Czwet poslední wpošli pō
 s m. a kēc. Kletnij pōwahy wst. a p. Toho dne posinu: nosti pōwēt
 něde s pšp. Wstě du oblatowē pwalni. Wazaytci dešti. Binych dnuo
 burzka. Wstě dešti: qwe s wētřu / a něde oblatowē coliko:

Sipna.
 W tym mēsyce Sipna. s Wstě Wazdalene. pō. i. hō. W. Sprostě-
 nosti pōwētci. A coho dne wstě s dešti. Den s Winy dešti s wētřu.
 Binych dnuo: pōwahy času zachowati: Czwet deŭha wpošli pō
 s Jakubu. Czwet lecnij stbuge. Wstě přicon. něde studene m. a
 st. Toho dne burzka ohromowim a biyčtanini: wstědu dešti / mē-
 stem oblatowē coliko. Binych dnuo: wstě času naleži s gicrnyj studen-
 st: Plny mēsyce tē hō. Kterž se jarmij wstě. wnoy tšněže
 Wstě božij pō. i. hō. Wstě. Waden paš pāžēni: Wana Křysta pōw-
 et: oně pāu wlości pōwstane. Wstědu posinu: nosti s wlości. A
 s Wstě buate namnohyh mēstec s krupami: Czwet poslední
 Binych pšp. dnuo s Wstědu burzka se nachyli: Toho dne wētrowe
 něde dešti: něde s pšp. m. pōwstane. Wstědu pō

Obr. 43 Fraktura č. 4/1

ve slezské Lehnici. Dost možná, že použil matrice či starší fundus Hieronima Wietora z roku 1521. Na českou typografii první poloviny 16. století však tento počín žádný vliv neměl.

4/1	Froschauer Simprecht	1533	Legnica	T	20/81	č ř ž ě ý
-----	-------------------------	------	---------	---	-------	-----------

Antikva

je tradičně ustálený název pro vertikální typ stínovaného tiskového písma vzniklého jako replika latinských humanistických rukopisů. Velká písmena mají podobu starořímské kapitály a malá písmena vycházejí z pravidelné karoliny. Okrouhlé i některé svislé tahy jsou kontrastně stínované a kolmé dříky zakončují nahoře i dole patky neboli serify. K charakteristickým rysům tohoto latinského tiskového písma patří dvoubříškové minuskulní litery ‚a‘, ‚g‘. Na rozdíl od gotického a novogotického tiskového písma je předností antikvy světlost písmového obrazu a proporční sazečská vyrovnanost. Původem zhruba do roku 1505 byla antikvová sazba vyhrazena jen jazykově latinským textům.⁷³⁾ K textům v národních jazycích pronikala pomaleji během celého 16. století (nejdříve v Itálii, ca. 1530 ve Francii a 1612 v Anglii).⁷⁴⁾

Písmo se od 15. století vyvíjelo v několika fázích. Na počátku nelehké cesty stojí formálně nezařaditelné těžké a těsné tiskové písmo Konrada Sweynheyma a Arnolda Pannartze v italském Subiacu (1465 – 1467), které vykazuje ještě znaky starší gotiko-antikvy. První doklad slohově čisté a rozměrné antikvy raného typu představili oba

tiskaři roku 1467. Kresebně dokonalejší verze povstaly v benátských dílnách Johanna de Spira, Vindelina de Spira (1469) a Nicolase Jensonu (1470). Proto se také tento typ nazývá někdy „*impressa littera Venetiana*“ čili antikva benátského typu. Z Benátek se tamní antikva rozšířila do Paříže (1470), Valencie (1474), Lyonu (1490), Londýna (1509) atd. V německy mluvících zemích byla užívána od počátku 70. let 15. století Johannem Amerbachem, Johannem Mentelinem, Erhardem Ratdoltem, Adolfem Ruschem a Güntherem Zainerem. Východněji, a to na území dnešního Maďarska, se poprvé dostala díky průkopníkovi Andreasu Hessovi (Budapešť 1473).⁷⁵⁾ Do Polska antikvu uvedl roku 1513 Florian Ungler. Její písmový řez se velmi blíží Ruschově štrasburské adaptaci antikvy předjensonovského typu, kterou pro Krakov opatřil nepochybně Unglerův spolupracovník Wolfgang Lern, vyučenec ze Štrasburku. Touto antikvou byly samozřejmě sázeny pouze texty latinské. Jen nepatrně odlišné písmo vlastnil v Polsku od 1515 také Johann Haller. Zatímco tato podoba antikvy v Polsku nezdomácněla, oblíbě se těšil Jensonův typ poprvé prezentovaný 1515 dílnou Hieronima Wietora.⁷⁶⁾

Druhou, vrcholnou fází antikvy zahájil na přelomu 15. a 16. století z iniciativy vynikajícího tiskaře Alda Manuzia st. opět v Benátkách Francesco Griffo. První doklad těchto snah byl publikován již roku 1495. Aldinský (respektive Griffův) typ antikvy je charakteristický ještě větším odklonem od písarské tradice nežli u Jensonu, zesíleným kontrastem mezi slabými a silnými tahy, zúženou písmovou kresbou a jemností serifů. Tento typ se počal uplatňovat už i pro sazbu textů v národním jazyce (Manuzio ho 1505 zvolil pro italštinu, londýnský Richard Pynson 1509 pro francouzštinu). Do vývoje zasáhla podstatně také Francie. Za tvůrce vrcholné antikvy takzvaného francouzského typu se tradičně považuje rytec a písmolijec Claude Garamond. Avšak již od 20. let 20. století je prokázáno, že některá Garamondova písmena jsou ve skutečnosti o něco starší a pocházejí z ruky Simona de Colines (1531) a jiná naopak mnohem mladší, datovatelná až před první polovinu 17. století do dílny francouzského písmolijce a tiskaře Jeana Jannona.⁷⁷⁾ Kresba Garamondova písmena vychází z aldinské antikvy. Vyznačuje se širším písmovým řezem, potlačeným kontrastem mezi slabými a silnými tahy a dekorativními půlobloučkovými serify. Již koncem 16. století mělo společně s Granjonovým typem skloněné polokurzivy charakter standardního evropského písma (u nás ho pro tisk latinských textů užíval poprvé snad až Jiří Melantrich z Aventinu).

Plošné uplatnění humanistického stínovaného tiskového písma pro sazbu jazykově českých textů bylo od počátků knihtisku až do 19. století determinováno historickými, ekonomickými a pravopisnými aspekty. Zatímco v Itálii, Francii a Anglii tisková antikva zdomácněla postupně již mezi 60. léty 15. století a počátkem 16. století a pak se kontinuálně vyvíjela, české tiskárny stály dlouhodobě pod vlivem německy mluvících zemí, které antikvu přijaly sice také brzy, ale nejprve jen jako vyznačovací pandán textové rotundy, potom pro sazbu latinských dedikací a předmluv a celých děl teprve poté, když se antikvě podařilo vytěsnit rotundu.

Během této doby se u nás jako univerzální písmo prosadila tradiční bastarda a později švabach. Ten nebyl užíván pouze pro sazbu jazykově českou (a ojedinele německou), ale též v jednotlivých latinských slovech či delších pasážích vsunutých mezi text český, jak vidíme u Mikuláše Bakaláře 1508 a 1511, Pavla Olivetského 1510 či Mikuláše Konáče 1514. O dvě léta později Konáč s pomocí švabachu a rotundy vysázel dokonce kompletní čtyřicetilistová latinská kázání staroutrakvisty Matěje Koramba nazvaná *Sermones XII in Apologiam Valdensium facti*. Také Pavel Severin, pravděpodobný tiskař Bobadillova spisku *Oratio Pragae*, se 1532 v něm nerozpoko- val užít tradiční švabach a texturu. Stejně si počínal 1543 Jan Chocenský při vydávání ní traktátu *Medium salutaris doctrine cuilibet* od pražského utrakvisty Jana z Křeč-

hoře. Četné doklady švabachové sazby latinských citátů nacházíme 1550 u Jana Kantora Hada, ba ještě roku 1559, kdy Jan Günther tiskne latinská slova švabachem v Kancionálu českém.

Větší náklonnost k antikvě osvědčovali domácí knihvazači, jimž pro sestavení českého nápisu na vazbě sloužila už od počátku 20. let 16. století razidla s nediakritizovanými antikvovými písmeny (ZRZYZENY ZEMSKA). I v tomto řemesle však o desetiletí později zesílila pozice švabachu, který pak antikvu okolo poloviny století z knižní vazby vytlačil docela.⁷⁸⁾

Písmovým materiálem lépe vybavené tiskárny v Norimberku při realizaci zakázek z Čech a Moravy respektovaly starší českou typografickou konvenci, založenou už v druhé polovině 15. století na materiálu gotickém (bastardě), a k sazbě latinských textů a pasáží užívaly spíše mladší švabach a rotundu nežli příhodnější antikvu. Ta sloužila s výjimkami převážně jen jako písmo vyznačovací. Poprvé tak vystoupil roku 1511 Hieronymus Hölzel, užívající antikvu č. 5, 6 a 8, o málo později se 1518 připojil Friedrich Peypus s antikvou č. 2A, 7 až 9 a po něm jiní. Ostatní latinská díla směřující primárně na německý trh se však běžně sázela antikvou, a to nejen u obou Norimberčanů, ale též v tiskárně vídeňských společníků Hieronima Wietora a Johanna Singrienera (od 1514) a samozřejmě i dalších.

Zmíněná typografická konvence nemusela bážirovat pouze na rukopisné tradici tuzemské jazykově české literatury, ale mohla brát též ohled na společenské vnímání konkrétního písma a jeho skryté významy. Známe-li příklad z Lutherovy bible 1545, kde vyznačovací frakturou byla tištěna slova s pozitivní konotací (anděl, Bůh, čest, útěcha) a antikvou naopak slova významu negativního (démon, hněv, pokuta, smrt),⁷⁹⁾ nezdá se nemožné tento xenofobní postoj očekávat i u českého tiskaře nebo čtenáře. Vezmeme-li v úvahu nikoli nepodobný postoj k rotundě, není přitom vyloučeno, že svou roli sehrála i nedůvěra ke všemu, co vzniklo mimo Německo. Tezi o antikvě chápané v jagellonských Čechách prizmatem utraktivistického náboženství jako nástroj nepřátelských papeženců může podporovat skutečnost, že antikvu si z Norimberku nepřivezl kupříkladu rigorózně laděný Mikuláš Klaudiván anebo že Mikuláš Konáč s ní zacházel jen sporadicky. Navzdory zmíněné tezi však antikva nenašla cestu ani do Plzně ke katolíku Mikuláši Bakalářovi. To vcelku odpovídá zjištěním paleografů, že ani katolické prostředí nelze paušálně považovat za zdroj šíření humanistického písma.⁸⁰⁾ Nejednotně se chovali tiskaři angažovaní jednotou bratrskou. Zásadní odmítnutí pozorujeme u Jana a Pavla Olivetských, ale Štyrsovy a zpočátku i Oujezdeckého sympatie lze označit už aspoň za vlažné. Rozrůzněný postoj k antikvě snad nejlépe dokládají protagonisté náměšťského centra, ovlivnění jednak studii ve Vídni a jednak starším husitstvím, Lutherovou reformací a humanistickým erasmianstvím. Lutherova i Erasmova díla, tištěná v cizině automaticky antikvou, zde spolu s novým gramatickým územím náměšťských filologů vytvořila během 1533 – 1534 vhodnou atmosféru k přijetí specifické, snad původní české antikvy.

Žádné jiné tiskové písmo k nám nepronikalo tak pomalu a diferencovaně jako antikva. Její premiéra probíhá dle dnešních znalostí opatrně a nenápadně už v kontextu bastardy Tiskaře Pražské bible (jde o Bibli 1488, Nový zákon 1497 – 1498, Vladislavské zemské zřízení 1500, kancionál 1501 a Nový zákon 1513) a Tiskaře Arnoštových Statut (takřečený Dlabáčův Nový zákon ca. 1491).⁸¹⁾ Zde všude přichází antikva č. 8A pozůstávající u prvně zmíněného Tiskaře z literek ILVX a u druhého z literky I. Roku 1519 následují Oldřich Velenský (antikva č. 5) a Jan Šmerhovský (antikva č. 7) a během 1520 a 1522 vzpomenutý Mikuláš Konáč (antikva č. 7). Vyznačovací role okleštěná zde všude jen na sazbu římských čísel či titulních a závěrečných letopočtů nemusela přitom nijak významně souviset s nábožensky chápaným pozadím antikvy, nýbrž s nedostatečným fundem, pozůstávajícím maximálně z pěti literek CILVX,

možná vyřazených kdesi v cizině. Tento stav, kdy antikva mohla český bastardový nebo švabachový text jen okrajově vizualizovat, připomíná dávnou praxi německých prvotiskařů, kteří stejnou funkci přičkli antikvě jakožto vyznačovacímu pandánu textové rotundy. U nás však tato praxe přetrvávala mnohem déle nežli u německých mluvících kolegů, a to až do roku 1536, protože byla dozajista podporována ještě pozdně gotickým, konzervativním vkusem českého publika a nezájmem tiskařů o obměnu knižních grafických prostředků. Nebylo tudíž myslitelné, aby raně humanističtí domácí autoři, jakkoli nepočetní, porušili nadnárodní konvenci a latinskou prózu či verše si nechali tisknout švabachem (s výjimkou Matěje Koramba u Konáče 1516 a Jan z Křechoře u Chocenského 1543). Zároveň však nedokázali vyvinout na české tiskárny patriční tlak, a raději využívali svých předchozích (univerzitních) známostí a texty zasílali zahraniční konkurenci, odkud se jim dostávalo popravdě řečeno lepšího ohlasu nežli z knižních trhů tuzemských.

Impuls do domácího prostředí vyslala až pětice tiskařů generačně mladších nežli Hölzel, Milchtaler či Peypus. Zejména dva z nich, Jan Had a Jan Günther, měli prokazatelné vazby na Norimberk. Had odtamtud 1536 přivezl do Prahy antikvu č. 2A, 7 a 8B a Günther, přibyv 1544 do Prostějova, od následujícího roku užívá antikvu č. 7, 8B a 9C. Snahy této dvojice o prosazení antikvy posílili okrajově tři další řemeslníci: v Praze Pavel Severin od 1538 (antikva č. 7) a Bartoloměj Netolický od 1541 (antikva č. 9C) a v Litoměřicích jediný zástupce regionálního řemesla Ondřej Dušík 1542 (antikva č. 9C).

Ptáme-li se na bližší okolnosti, jak importované písmo vniklo do české knižní kultury, je třeba sledovat vydavatelské plány tiskařů. V Hadově prvotině, představované Koppovým českým Regimentem 1536, se antikvou provedl pouze latinský biblický citát a soupis užitě cizojazyčné lékařské literatury. Čtvrtina dalších Hadem vydaných jazykově českých titulů obsahovala z antikvy už jen římská čísla. Stejně tak se zachoval roku 1538 Pavel Severin (latinské verše sázené antikvou poprvé do české knihy umístil 1540) a zpočátku během 1541 – 1550 Netolický (dvouřádkový latinský text privilegia mezi českou sazbu poprvé vřadil až 1551). Nejdále v přibližování antikvy a švabachu postoupil Ondřej Dušík, který antikvou roku 1542 vysázel čtyřstránkovou latinskou dedikaci Erasmovy zčeštěné parafráze Evangelia podle sepsání svatého Matouše. Když Pavel Severin roku 1539 vydával Kuthenovu portrétní Kroniku o založení Země české, sáhl automaticky po švabachu a dvou texturách, avšak když totožný ilustrační aparát doprovázely ve druhém, Hadově vydání 1540 pouze latinské verše, tiskař Catalogu už musel pamatovat na antikvu. Jak dokládá několik českých jednolistů druhé třetiny 16. století z konvolutu Dobřenského, v nichž antikva přichází jen jako optický vyznačovač majuskulních akrostichů, pro volbu písma byl tedy setrvale směrodatný jazyk textu.

Hadovy latinské tisky, počínaje Melanchthonovým Consiliem 1536, se tudíž sází automaticky antikvou vertikálou i polokurzivou. Ke společenské stabilizaci tuzemské antikvy notně přispělo Hadovo publikování čtyř latinských promluv katolických hodnostářů Carla Capelly a Johanna Fabera následujícího roku. Poté, co během února 1540 Pavel Severin vydal Gioviovu Knihu o věcech a způsobích národu tureckého, do níž snad Martin Kuthen napsal nejstarší u nás publikovaná latinská disticha, se skutečným mezníkem stává Kuthenův Catalogus ducum z dubna 1540 a Villaticovy verše Ad serenissimos regulos nostros d. d. Maximilianum et Ferdinandum 1543. Tento Severinův a zejména Hadův počín, inspirovaný a podložený autoritou humanisty Kuthena, založil totiž tradici latinského humanistického básnictví rozšiřovaného nikoli už zahraničními, leč pražskými tiskárnami. Hadův nástupce Jan Kantor Had na této vlně profitoval od 1545, ale naplno ji rozvinul až roku 1550 po obnově zakázaného knihtisku, kdy se konformní veršovaná tvorba domácích autorů stala významným komerčním i strategickým artiklem jeho dílny

a později řemesla vůbec. Na Moravě sledujeme opoždění takřka zanedbatelné. Do edičního programu Jana Günthera se pod vlivem humanisty Pavla Aquilina latinské básnictví ruku v ruce s vícejazyčnou školní literaturou vřazují roku 1548. Posílou při formování tohoto nového publikačního žánru se stala tisková řečtina, kterou si poprvé opatřil opět Kantor Had (1546) a po něm Günther (1553).

V latinskojazyčných textech tištěných od 1536 antikvou pořád ovšem stopujeme značný vliv gotické a novogotické písmové kultury. Prosadil se menším podílem ztrácející se sazby a naopak větším výskytem texturových a švabachových rubrik, které v cizině tou dobou z antikvové sazby už citelně ustupovaly. Vliv starší písmové kultury dokládá též rozdělovník, tvořený ve sledovaném období napořád ještě šikmo položeným rovnítkem, ačkoli zahraniční dílny už dlouho pro diviz užívaly krátkou pomlčku. Zatímco v Norimberku vyučení Had a Günther si tyto přežitky nepřinesli (Günther rubriky nezaváděl ani do latinsko – českých učebnic tištěných antikvou a švabachem), u Kantora Hada se znaménko ze švabachu č. 2 vyskytuje tradičně dokonce i v sazbě humanistických veršů. Jak se Kantor Had těžko zbavoval i jiných postupů obvyklých pro novogotický švabach, seznáme z užití rombického trojvodu ve Villaticově básni *De foelicissimo caesaree Maiestatis in Galliis successu* (1545), anebo na Royziově *Quiritiu* (1547) doprovobeném původně Konáčovým (!) hrubým dřevořezem, který humanistickému kontextu neodpovídal ani stylově, ani tematicky a který byl v zahraničních edicích tohoto žánru už nepřipustný.

Nejstarší pokus o narušení dosavadní jazykové konvence při volbě tiskového písma proběhl v Náměšti během 1533 – 1534. Nejen latinské, ale i české nadpisy *Gramatiky* ze 7. června 1533 jsou pořízeny nediakritizovanými majuskulami antikvy č. 9A. Sami autoři v její předmluvě upozorňují, že „takovými latinskými literami česká řeč nikdá prvé tištěna není“. Poněkud dále postoupilo typografické řešení Nového zákona dokončeného 29. listopadu 1533, v němž jednak přibýlo vyznačovací písmo č. 2B a jednak se poprvé vedle majuskulní abecedy č. 9A uplatnila už i abeceda malých písmen. Tento komplet posloužil k vizualizaci živých záhlaví, sumarií a marginálií. Jakkoli jde z hlediska písmové kultury o výtvar nehezký, v přidáných minuskulách vlastně gotikoantikvový, pro vývoj knihtisku sehrává zásadní roli připojenou diakritikou. Je to vůbec poprvé, kdy k humanistickému tiskovému písmu byl právě v Náměšti připojen repertoár akcentů sloužících k zachycení fonetické stránky národního jazyka. Spřežkový pravopis, setrvale udržovaný od 14. století, i o málo mladší smíšený pravopis spřežkový a diakritický byl zde nahrazen převažujícím systémem diakritickým (vyjma zdvojených skupin ‚aa‘, ‚ij‘, ‚ss‘).⁸²⁾ Soudobý vnímatel tuto novinku ovšem zřejmě nijak zvlášť neoceníl, protože následující náměštské tisky z let 1534 a 1535 se vrátily ke staré konvenci sázet antikvou pouze latinská slova. Ani pozdějším vydavatelům bratrských Nových zákonů od roku 1564, ani reeditorům *Gramatiky* české, totiž Jakubovi Dačickému 1588 a Tiskárně jezuitské 1643, nestálo zato náměštskou typografickou praxi obnovit. Po zániku tiskárny v Náměšti o dalším osudu zdejší antikvy zprávy nemáme.

Přestože prestižní basilejská dílna Hieronyma Frobena st. užila roku 1537 ve slovníku humanisty Zikmunda Hrubého z Jelení *Lexicon symphonum* při sazbě českých slov antikvu, u nás byl jazykově český text nadále tímto písmem reprodukován sporadicky. O další, avšak opět marginální výskyt se zasloužil roku 1545 v Litomyšli až Alexandr Oujezdecký (antikva č. 10).

Antikva č. 1 je nejrozměrnější stupeň užívaný od roku 1556 pouze olomouckým tiskařem Janem Güntherem k vyznačování prvního řádku titulního textu a v pěti případech namísto iniciál. Byl tedy dostupný pouze v majuskulích, a možná že niko-

li kompletní abecedou. Řez písmen, která si Günther postupně opatroval, se v průběhu doby měnil. Vidíme to na rozdílném nasazení serifů třech verzí ‚A‘ nebo na dvou písmenech ‚M‘, která se liší postavením vnějších tahů. Kresebnou nejednotnost vykazují také prohnutí nožky ‚R‘. Ačkoli se tato antikva u nás objevila až po polovině století, z písmářského hlediska nešlo o žádnou novinku, neboť vykazuje ještě vlivy rané benátské Jensonovy antikvy.

CIVILITAS
GRAM
GRAM

Obr. 44 Antikva č. 1/1

M 15 x 26

1/1	Günther Jan	1556, 1560, 1561, 1567	Olomouc	V	-	bez diakritiky
-----	-------------	---------------------------	---------	---	---	----------------

Antikvu č. 2 zaznamenáváme v kontextu bohemikálního knihtisku poprvé u norimberského Friedricha Peypuse. I zde je pořád zřejmý vliv italského písmářství 15. století. V písmech **skupiny A** se kontrastně střídají slabé a silné tahy. Serify nabíhají do dříků povlovně. Litera ‚A‘ má ostrý, nikoli ještě typicky renesančně seříznutý vrchol, ‚E‘ a ‚L‘ mají prodlouženou a zvednutou dolní příčku. ‚M‘ upoutá mírně skloněnými vnějšími dříky, nízko položeným bodem styku obou vnitřních tahů a vně směřujícími serify. ‚O‘ a ‚Q‘

ELEGIA
ELENCHVS
M·D·LVI·

Obr. 45 Antikva č. 2A/7

jsou konstruovány s výraznou šikmou osou stínu a ‚R‘ se opírá o prohnutou nožku nasazenou daleko od dříku. Charakteristickým rysem je též zvlnění pravé diagonály ‚X‘. Také tento rozměrný stupeň, který k nám ze zásob Peypusových zprostředkoval 1536 jeho rodinný příslušník Jan Had, sloužil výhradně k vyznačování, a proto se prezentuje jen majuskulemi. U obou Severinů, Kubeše a Kosořského se z nich sázela pouze římská čísla letopočtů nebo foliace a u Netolického římská čísla několika žalmů. Ostatní tiskaři disponovali zřejmě kompletnější abecedou velkých písmen, a mohli ji tudíž užívat i k vyznačování latinského titulního textu nebo ve funkci iniciál, jak vidíme roku 1540 u Jana Hada a od 1544 hojněji u Kantora Hada a od 1545 u Günthera. **Skupinu B** osamostatňujeme s ohledem na písarskou podobnost s antikvou č. 9A. V obou projevech není litera ‚W‘ kreslena jako obvykle symetricky zdvojená ‚V‘, nýbrž vnější tah je švabachově prohnutý. Vlastníkem této antikvy byl náměšťský tiskař či faktor Matěj Pytlík, který česky a bez diakritiky vyznačil jen nadpis „NOWY TESTAMENT“.

M 8 x 12

2A/1	Peypus Friedrich	1518, 1531, 1534	Norimberk	V	-	bez diakritiky
2A/2	Had Jan	1536 – 1538, 1540	Praha	V	3/29	bez diakritiky
2A/3	Severin Pavel	1537 – 1539	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/4	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
2A/5	Severin Jan	1541, 1545	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/6	Kubeš Ondřej	1544	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/7	Kantor Had Jan	1544 – 1547, 1550 – 1562, 1564, 1569 – 1570, 1572 – 1573	Praha	V	3/29	bez diakritiky
2A/8	Günther Jan	1545 – 1551 1551 – 1553, 1555 – 1567	Prostějov Olomouc	V V	-	bez diakritiky
2A/9	Netolický Bartoloměj	1549	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/10	Kosořský Jan	1553 – 1555	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/11	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	V	-	bez diakritiky
2B/12	Pytlík Matěj	1533	Náměšť	V	-	bez diakritiky

Antikva č. 3 se od předchozího písma vcelku neliší, ale i na malém vzorku jsou patrné dvě odlišnosti. První přináší ‚A‘ se seříznutým vrcholem. Druhou odchylku pozorujeme na liteře ‚M‘ se zdviženým bodem styku obou vnitřních tahů. Norimberský tiskař Christoph Gutknecht, u něhož je tato antikva doložena, užil při tisku českého překladu Calvinových Epištol 1546 pouze majuskule k vyznačení latinských slov.

NOWY TE
STAMENT

Obr. 47 Antikva č. 3/1

M 7 x 9

3/1	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
-----	---------------------	------	-----------	---	---	----------------

Ještě okrajověji se do kontextu bohemikálního knihtisku včlenila **antikva č. 4**. Je totiž reprezentovaná pouze majuskulí L značící číslo 50 v římském listování Bible norimberské 1540 (ostatní litery CIVX jsou sázeny menší antikvou č. 8). Na Milchtalerovu éru navazující Günther v prostějovském ani olomouckém repertoáru tento písmový stupeň neměl. Netolický zase disponoval jen majuskulemi IX pro vyznačení počtu dnů v kalendáři Nauseovy Křesťanské modlitební knížky 1550.

CCCLXX.

Obr. 48 Antikva č. 4/1

L 6 x 4

4/1	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
4/2	Netolický Bartoloměj	1550	Praha	V	-	bez diakritiky

O frekvenci **antikvy č. 5A** platí v zásadě totéž. Litery CILVX, získané zřejmě přes Klaudyána z Norimberku, zastihujeme jen v římské foliaci Erasmovy Kniehy o rytíři křesťanském, kterou s velkými překladatelskými i impresorskými ambicemi vydal Velenský roku 1519. Je namístě se domnívat, že tak jako jiný sazečský materiál přešlo

Letha. M. CCCCC. XXII

Obr. 49 Antikva č. 5A/3

i toto torzo ke Štyrsovi. Ten však užil pouze literu C pro římský letopočet 1522, doplněný švabachem č. 1 a antikvou č. 4 (to je také důkaz, že Velenského repertoár nebyl skutečně širší). Shodná litera C se vyskytuje i v Höltzelových tiscích vyrobených pro české publikum (v tom lze naopak spatřovat potvrzení norimberského původu). Litery IX použil jako římské číslice snad Pavel Olivetský na minuci tištěné v posledním roce své činnosti. Poněkud tučnější (vyčerpanější?) řez **antikvy č. 5B** přichází v literách DILMX dvou římských letopočtů tiskaře Chocenského, který k těmto zbytkům přišel zřejmě během svých pracovních kontaktů s Norimberkem.

M. D. XLIII.

Obr. 50 Antikva č. 5B/5

M 5 x 7

5A/1	Höltzel Hieronymus	1511, 1517 – 1518	Norimberk	V	-	bez diakritiky
5A/2	Velenský Oldřich	1519	Bělá/B.	V	-	bez diakritiky
5A/3	Štyrsa Jiří	1522	Ml. Boleslav	V	-	bez diakritiky
5A/4	Olivetský Pavel	1532	Litomyšl	V	-	bez diakritiky
5B/5	Chocenský Jan	1542 – 1543	Praha	V	-	bez diakritiky

Také **antikva č. 6A** byla u nás dostupná už jen ze zbytků někdejších kompletů. Zbytky si roku 1521 opatřil Pavel Severin pro sazbu římské foliace Chelčického Sítě víry. Pak je

pravděpodobně přenechal Štyrsovi, který z nich vysadil poslední čtyři číslice římského letopočtu 1522 a označení kapitol v živých záhlavích Nového zákona 1525. K oběma úkonům potřeboval pouze tytéž litery jako Höltzel, totiž IVX, zatímco Severin měl původně navíc i číslici C. Stejně nahodilý ráz mají litery IVX, které roku 1549 užil v biblické Tabuli časů Bartoloměj Netolický. Shodný písmový stupeň tu však reprezentuje odlišný, viditelně jemnější a užší řez, který označujeme jako antikvu skupiny č. 6B.

CXXVI.

Obr. 51 Antikva č. 6A/1

X 4 x 4

6A/1	Höltzel Hieronymus	1511, 1517 – 1518	Norimberk	V	-	bez diakritiky
6A/2	Severin Pavel	1521	Praha	V	-	Bez diakritiky
6A/3	Štyrsa Jiří	1522, 1525	Ml. Boleslav	V	-	bez diakritiky
6B/4	Netolický Bartoloměj	1549	Praha	V	-	bez diakritiky

Řez **antikvy č. 7** je vcelku totožný s tradicí raného benátského písma, které jsme zde klasifikovali jako antikvu č. 2. Litery ‚E‘ a ‚L‘ s výjimkou Oujezdeckého a Günthera však už nemají zvednutou dolní příčku a horní serify ‚M‘ jsou nasazené na střed

XXIII XVIII

Obr. 52 Antikva č. 6B/4

krajních dříků. Ačkoli je stupeň téměř totožný se „středním“ švabachem č. 2, stránková sazba z této antikvy je o mnoho světlejší, neboť litery byly odlévány na větší kuželce. Nejstarší domácí uživatelé tohoto stupně pravděpodobně opět neměli úplnou abecedu a z liter CILVX sázeli jen římskou foliaci (Jan Šmerhovský) a sporadická čísla kapitol (Mikuláš Konáč). Shodné využití jsme objevili též u Pavla Severina roku 1538, per extensum u Kašpara Aorga a Václava Hada. Prvním domácím tiskařem, který si pro sazbu latinskojazyčného textu osvojil právě tuto antikvu častěji, byl tedy až Jan Had. Sazečskou konvenci k nám přivezl roku 1536 z Norimberku, kde se vyučil, a udržoval ji nepřetržitě až do své smrti. Další dva tiskaři, Pavel Severin 1540 a Jan Severin 1541, ho následovali nenápadně a jakoby s rozpaky. Postavení antikvy v roli chlebového písma latinských textů po Hadovi upevnil od 1545 teprve Jan Günther, další norimberský vyučenec.

tos, & nonaginta quinq; annos, & mortuus est,
superavit hos omnes Mathusalem filius Enoch.
Vixit em̄ ille nongentos sexaginta nouē annos,
nihilominus tandem & ipse mortuus est. Nec ar-
bitreris annos lunares fuisse. Nam si non solares,
hoc est trecetorum sexaginta quinq; dierum. Sed
lunares idest triginta duntaxat dierū anni fuissent.
Dicere necesse est, quod Enos filiū suum Cainan.
Anno etatis sue septimo, et mense sexto genuisset.
Cainan autē quia genuit septuagesimo anno Ma-

lalehel. Si lunares anni erant restabit vt Cainan,
 genuerit filiū suum Anno ætatis suæ sexto. Et v
 truncꝑ per naturam possibile non est. Hæc indi-
 casse obiter voluimus. Redeuntē ad id quod de
 morte tractare cœpimus. Quod hæc nemini par-
 cit, nec feni, nec iuueni. Et non nisi de duobus qui
 nati sunt legimus., Quod viui in paradysum trans-
 flati sint. Enoch quippe qui ambulauit cū Deo,
 & non apparuit vltra, quia tulit cum Deus. Et de
 Helia illo Thesbite propheta magno. Qui ascen-
 dit per turbinē in curru igneo in cœlum. Reliqui
 omnes mortui sunt, omnes enim peccauerunt in
 Adam. Et in Adam omnes mortui sunt. Mori-
 mur & nos quotidie, ac omni momento, mori-
 incipimus ab eo instanti, quo dominus deus in v-
 tero materno vniciuqꝑ vitam dare, & sigillatim a-
 nimam propriam formare, & de nouo fingere di-
 gnatur. Mox em̃ calidum naturale, humidumqꝑ
 A iij

Obr. 53 Antikva č. 7/4

3.5/4 x 5, 2 x 3

7/1	Šmerhovský Jan	1519	Praha	V	-	bez diakritiky
7/2	Konáč Mikuláš	1520, 1522	Praha	V	-	bez diakritiky
7/3	Peypus Friedrich	1531, 1534	Norimberk	V	-	bez diakritiky
7/4	Had Jan	1536 – 1543	Praha	VT	5/27 (prostrkaná 5/41) 20/108 – 109	bez diakritiky
7/5	Severin Pavel	1538, 1540	Praha	VT	5/26	bez diakritiky
7/6	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
7/7	Oujezdecký Alexandr	1541 1551 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	V V	-	bez diakritiky
7/8	Severin Jan	1541	Praha	T	5/27 20/108 – 109	bez diakritiky
7/9	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky
7/10	Günther Jan	1545, 1548 – 1550 1552 – 1553, 1556, 1558 – 1567	Prostějov Olomouc	VT VT	5/28 20/108 – 109, 112, 114	bez diakritiky
7/11	Aorg Kašpar	1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	V	-	bez diakritiky

7/12	Had Václav	1566	Praha	V	-	bez diakritiky
7/13	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	VT	20/108 – 109	bez diakritiky

Téměř neznatelně menší stupeň antikvy č. 8 je realizován dvěma písmovými řezy. Skupinu A dosvědčuje od 1488 Tiskař Pražské bible a ojedinele ca. 1491 Nový zákon zvaný Dlabačův, připisovaný s mladší datací asi nepřipadně Tiskaři Arnoštových Statut. Prvně jmenovaný Tiskař užíval antikvu pro vyznačení římských čísel ILVX

Žálm CXLVII.

Obr. 54 Antikva č. 8A/2

v některých prvotiscích, v číslech Písní 1501 a v notně sporadických nadpisech kapitol Nového zákona 1513. Tiskař však mohl mít zásobu bohatší, jak dokazuje jeho dědic a nástupce Pavel Severin, který v obou vydáních Bible 1529 a 1537 užil pro

patouinus, ante annos aliquot idioma
Bohemicum, in libellum hunc elegantem Se-
baldi Heyden Normbergensis ludimodera-
toris acuratissimi, lingua Latina & Germani-
ca editum. Cui preterea dialogum breuem va-
ledicendi deq; bonarum literarum studio adie-
cit, eundemq; in nonnullis locis nihil aliud q̃
de proba et ingenua indole benemereri cupiens
locupletauit & auxit. Tandem multociens ex-
cudabatur, at preterea vndiq; mendis asperus
erat, ita ut fere non agnoscas eundem esse. Ego
itaq; a nonnullis efflagitatus, quantum in me
erat eundem libellum emendaciorum reddidi.
Vestrum optimi Tyrones erit laborem hunc,
qualem cumque boni consulere. Nam teste
Erasmo, oprima primū ac simplicissima ar-
tuſe tuæ tradenda sunt. Iuxta illud Horatii in
arte poetica. Quidquid precipies esto breuis,
vt cito dicta precipiant animi dociles teneatq;
fideles, occurrat uobis & illud Codri uræi se-
piuscule in mentem. Dum datur o iuuenes di-
cendi copia uobis, discite non semper copia
ralis erit. Quod si obnix feceritis in breui fru-
ctum bonarū literarum sentietis. Valere.

Obr. 55 Antikva č. 8B/10

čísla kapitol a žalmů větší počet písmen CILVX. Táž písmena se pro římskou foliaci uplatnila ještě roku 1545 v dílně Jana Severina. Charakteristickým rysem tohoto nestárnoucího torza je zastaralé zvlnění pravé diagonály ‚X‘, viditelné na antikvách č. 5 a 6. Početněji zastoupený řez skupiny B lze klasifikovat týmiž rysy jako antikvu č. 7.

Toto rané písmo benátského typu se k nám dostalo opět přes Norimberk. Pro latinské náboženské a učební texty či krátké citáty ho zde při realizaci bohemikálních zakázek užívali Höltsel i Peypus. Milchtaler dvakrát sáhl jen po římských číslech CILMVX ve foliaci, letopočtech a nadpisech kapitol, ale jeho nástupce Günther tuto antikvu povýšil na písmo latinských textů, a to v mnohem větším počtu publikací, nežli vyprodukoval Norimberk. Zbytky představované literami ACOMS sehnal 1532 Tomáš Bakalář, první domácí majitel tohoto řezu antikvy, aby neorganicky doplnil švabach č. 2 pro latinský, český a německý text Element. Také Jan Had si na tento stupeň moc nepotrpěl, neboť ho využil pouze v Koppově Regimentu 1536 pro seznam použité lékařské literatury. Dušík, Gutknecht a Oujezdecký zůstali u vyznačovacích majuskulí, Kubeš dokonce zase jen u římských čísel. Ve stopách Güntherových tak setrvale kráčel od 1544 jen Kantor Had (Kosořský svůj pokus trojřádkového latinského citátu z roku 1547 později už nezopakoval).

3 x 3, 2 x 3

8A/1	Tiskař Pražské bible	1488, 1497 – 1498, 1500 – 1501, 1513	Praha	V	-	bez diakritiky
8A/2	Severin Pavel	1529, 1537	Praha	V	-	bez diakritiky
8A/3	Severin Jan	1545	Praha	V	-	bez diakritiky
8B/4	Höltsel Hieronymus	1518	Norimberk	VT	5/22, 20/88	bez diakritiky
8B/5	Peypus Friedrich	1518, 1531, 1534	Norimberk	VT	5/22, 20/88 – 90	bez diakritiky
8B/6	Bakalář Tomáš	1532	Plzeň	(T)	-	bez diakritiky
8B/7	Had Jan	1536	Praha	T	5/23, 20/93	bez diakritiky
8B/8	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
8B/9	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky
8B/10	Günther Jan	1541, 1543 1545 – 1551 1551 – 1553, 1555, 1557 – 1559, 1561 – 1565	Norimberk Prostějov Olomouc	VT VT VT	5/22, 20/88	bez diakritiky
8B/11	Kubeš Ondřej	1543, 1547, 1551 – 1552	Praha	V	-	bez diakritiky
8B/12	Kantor Had Jan	1544 – 1547, 1550 – 1562, 1564, 1566, 1569 – 1570, 1572 – 1573	Praha	VT	5/23, 20/93	bez diakritiky
8B/13	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
8B/14	Kosořský Jan	1547, 1553	Praha	V	-	bez diakritiky
8B/15	Oujezdecký Alexandr	1551 – 1561 1565	Królewiec, Szamotuly Litomyšl	V V	-	bez diakritiky
8B/16	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	V	-	bez diakritiky

Znatelně menší stupeň **antikvy č. 9** byl rozšířen ve čtyřech písmových řezech. Nejstarší řez **A** reprezentují pouze písmena IX užitá Pavlem Severinem v marginálních druhého vydání Bible 1537. Charakteristickým rysem je zastaralé zvlnění pravé diagonály ‚X‘, viditelné na antikvách č. 2, 5, 6 a 8. Díky němu se můžeme domnívat, že tak jako v antikvě č. 8 stojíme i zde před Severinovým dědictvím po Tiskaři Pražské

bible, v jehož dochovaných tiscích jsme však shodné torzo nenašli (obě římské číslice nebyly užity ani v prvním vydání Bible 1529).

Pro vývoj domácí písmové kultury, sloužící potřebám českého jazyka, je nutno jako

I Žal: XII c

Obr. 56 Antikva č. 9A/1

důležitější hodnotit skupinu B prezentovanou náměšťskými tisky. Otevírají ji nediakritizované majuskule užité Kašparem Aorgem k vyznačování nejen latinských, ale i českých nadpisů (tyto pořízeny spřežkovým pravopisem) náměšťské Gramatiky ze 7. června 1533. Poněvadž však Aorg v Gramatice potřeboval učebnicově vysázet kompletní abecedu malých i velkých písmen, k této antikvě jako pandán neorganicky připojil minuskule ze švabachu č. 4A. Aorgovy majuskule byly konstruovány stejně jako antikva č. 2B náměšťského Nového zákona 1533. Také zde není ‚W‘ tvořeno jako obvykle symetricky zdvojenými ‚V‘, nýbrž vnější tah se švabachově stáčí. Aorgova abeceda nemá pod vlivem klasické latiny ‚U‘ (PRZEDMLVWA) a horní příčka ‚Z‘ je bizarně delší nežli spodní, čímž připomíná rotundu. Nový zákon dokončený v Náměšti 29. listopadu 1533 je typograficky shodný s Aor-

WSSECEK GIZ NEY POSLEZE A PILNIE OD ERAZMA ROTERO

¶ Pokládá se sedmero podobnostmij o kraalowskmij
Božím / genj gest milost a pravda . S . Evangelium . I .
O rozličném (geč má y smůy mýklad) toho přigijmanij :
a při tō přijčina proč mu něktečij nerozuměij . II . O pú
možu synům toho králowkmij y zatracenij : a též má smůy
mýklad . III . a IIII . O rychlém a mocném geho w lidu
zmocněnij . V . a VI . O kráse a drahosti geho nade mŕtve
cky mčcy : a yakau radostij a mážnostij maa přigijmano
býti . VII . O nyněšijm pobojných a pokrytcům smijs
šmij / yak se ho zlij s dobrými přijdržij / a; do angelských
ho rozdělení . VIII . Zie prorok w své mlasti nenij přij
gemný .

Obr. 57 Antikva č. 9B/3

govým tiskem Gramatiky, ale poněvadž dedikace vzpomíná podíl Matěje Pytlíka, označujeme ho zde i my, byť s otazníkem, za původce tisku. Při sazbě Nového zákona byla k dispozici už i malá abeceda (včetně ‚u‘ a spřežky ‚ch‘), takže sazeč mohl pokrýt větší úseky nežli kurzorické nadpisy. Vedle živých záhlaví šlo zde především o sumarie a marginálie, připojené k textovému švabachu č. 3A. František Muzika, aniž by náměšťský Zákon studoval podrobněji, označil kompletní sadu za „primitivní antikvu, pravděpodobně německého původu“.⁸³⁾ Kresba skutečně postrádá kontrastnější stínování a u litery ‚O‘ dokonce zmizela šikmá osa stínu. Serify jsou nerovné, rozpačité a vůbec celkový dojem je spíše nervózní (ten ostatně nezmizí ani z mladšího pokusu na Nebeském budičku Václava Jana Tibelliho 1738). Stylovou čistotu, tolik příznačnou právě pro ranou antikvu, rovněž pošpinily vyložené švabachově tvořené literky ‚d‘ ‚h‘ ‚s‘ ‚w‘ ‚z‘ ‚ž‘ stejně jako šikmo položený gotický rozdělovník. Máme tedy jisté právo označit řez č. 9B za gotikoantikvu. Do jaké míry byla tato tendence chtěná, nevíme, ale leccos mohly zavinit samotné nároky českých

objednavatelů, jimž neumělý písmář, rytec a písmolijec (Matěj Pytlík v jedné osobě?) u tak malého stupně nemohl precizně dostat.

Podstatnější pro další vývoj antikvy je však písmářský reflex výslovnosti. Osm minuskul bylo totiž u nás zde vůbec poprvé diakritizováno. Poněvadž ze spřežek zůstaly jen ,aa' ,ij' a ,ss', proces proběhl více než uspokojivě – ze samohlásek, odhlédneme-li od nepotřebného ,ó', chybělo pouze ,í' značené postaru spřežkou ,ij' a u souhlásek nebylo provedeno měkčení v případech ,ň' ,š' ,ť'. Palatálnost skupiny ,dě' se vyjadřovala nikoli slítkem, ale pomocí ,ě' nebo variantním znakem pro ,d' (nahore rozdvojeným), který byl konstruován zřejmě pod vlivem německého švabachu. Zatímco znaménko nad ,ě' ve skupinách ,bě' ,mě' ,ně' ,wě' má tvar skutečného háčku, nad třemi souhláskami vypadá jako tečka, značící též kvantitu samohlásek. Nevzhledně vyřešenou grafickou stránku akcentů tvůrci náměšťské antikvy č. 9B vyčítat nelze – vždyť na tomtéž problému ztroskotali jak tiskař Tibelli 1738, tak ještě 1799 písmář Václav Jan Krabat.

MAGISTER IOANNES VO

Obr. 58 Antikva č. 9C/5

Página 1, B, versu 32, rura, lege rara. 2, B, 2, nomine, lege nomen. 3, A, 17, cogmine, lege cognomen. 5, A, 3, salutis, lege salutem. 6, A, 11, si potens, lege si potens. 12, A, 11, occurat, lege occurrat. Ibidem versu 32 repentibus, lege repentibus. A, 28, explorandam, lege ad explorandum. 14, A, 19, Betoniam, lege Betouiam. B, 10, infectus, lege infestus. 20, A, 17, sed tamen, lege sed tantum. 23, B, 5, huius, lege huius. 25, A, 24, pricipatu, lege principatu. 28, A, 27, his passim, lege is passim. Ibidem 29, A, 25, accensoria, lege ac censoria. 33, A, 25, assecus, lege assecutus. Ibidem 29, A, 10, fouicentis, lege Versouicentis. 38, B, 4, nullam, lege nullum. 39, A, 10, aliquo, lege aliquo. 42, A, 9, institum, lege institutum. 49, A, 13, conradum, lege Conradum. Ibidem B, 24, adferendum, lege ad ferendum. 51, B, 37, uenit, lege Venit. 52, A, 14, regem, lege Regem. 53, B, 24, eis, lege cis. 54, A, 37, obsequens, lege obequitans. 57, A, 24, nomine, lege nominet. Ibidem 40, concedente, Sponforemque, lege concedente, sponforemque. 60, A, 2, mures & turros, lege muros & turres. 63, A, 8, insuffratur, lege insuffratur. Ibidem 18, exuuntur, lege exuuntur. 64, A, 6, domini item, lege domini item. Ibidem 22, sores, lege sorores. Ibidem, B, 37, factus, lege factus. 69, A, 14, mittens, lege promittentes. 74, B, 18, ingrediebatur, lege egrediebatur. 76, A, 9, cundam, lege ineundam. 79, A, 26, ut cum, lege & cum. 82, A, 14, multi, lege inulti. 92, B, 20, Tanyam, lege Tanaim: Ibidem 25, tento, lege tanto. 94, B, 27, in facella, lege in facello. 95, A, 2, eius nominis, lege eius nominis nono. 106, B, 12, notam, lege notam. Ibidem 24, inflammatusque, lege inflatusque. 113, B, 1, sibi, lege ibi. 119, A, 38, adnoscitur, lege adoritur. 123, A, 23, descendere, lege descendere. 125, B, 12, eorum, lege eorum. 142, A, 18, Rhenanes, lege Rhenanas. 143, A, 19, liberris, lege liberaueris. 144, A, 26, erunt, lege ferunt. 156, A, 30, impuber, lege impuberi. 157, A, 7, aculeus, lege aculeus. 158, B, 37, vnus, lege vius. 167, A, 20, His, lege Is. 168, B, 3, incensque, lege incensque. 172, A, 34, rimos, lege rimas: Ibidem B, 30, denique, lege denique. 173, A, 3, in aliud concilium, lege in aliud tempus concilium. Ibidem B, 7, iudicans, lege indicans. 174, A, 31, es, lege est. 175, A, 32, liuorem, lege laeuorem. 177, B, 22, ne solum, lege non solum. 184, A, 7, enim, lege mox. 205, B, 7, domum, lege domum. Ibidem, 15, ut, lege aut.

Obr. 59 Antikva č. 9D/11

Posledním majitelem náměšťské antikvy byl Jan Pytlík, o jehož tiskařském angažmá během let 1534 a 1535 není sporu. K propagaci písma už nijak výrazně nepřispěl. V Písníčkách čtyř evangelických velká i malá písmena užil pouze na vyznačení pěti latinských míst titulní strany a do Optátovy učebnice nazvané Isagogicon zařadil o rok později dokonce pouhá tři latinská slova, sázená majuskulemi.

Další dvě skupiny se liší kresbou minimálně tří písmen. **Skupinu C** charakterizuje ‚M‘ s nízko položeným bodem styku obou vnitřních tahů a sevřenější obraz ‚S‘ a ‚V‘. Poprvé se objevuje v podobě vyznačovací majuskulí u Peypuse 1534. Had s nimi pracoval pouze dvakrát roku 1537 při sazbě krátkých záhlaví. Kantor Had, zvyklý na toto vyznačovací písmo latinských textů od 1545, začal kompletní abecedu velkých i malých písmen užívat až od 1557.

Skupina D má naopak ‚M‘ s výše položeným bodem styku obou vnitřních tahů a otevřenější ‚S‘ a ‚V‘. Majitelé ji na rozdíl od výše zmíněných tiskařů užívali též pro sazbu hladkého textu – Netolický, u něhož byla poprvé identifikována roku 1541, sice až od 1550, ale Günther zcela průběžně během 1548 – 1566. Dušík tiskl touto antikvou pouze 1542.

2 x 3, 1 x 2

9A/1	Severin Pavel	1537	Praha	V	-	bez diakritiky
9B/2	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	V	-	bez diakritiky
9B/3	Pytlík Matěj	1533	Náměšť	VT	5/15	á é ě ú ý č ř ž
9B/4	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	V	-	bez diakritiky
9C/5	Peypus Friedrich	1534	Norimberk	V	-	bez diakritiky
9C/6	Had Jan	1537	Praha	V	-	bez diakritiky
9C/7	Kantor Had Jan	1545, 1547, 1550, 1552 – 1559, 1561 – 1562, 1564, 1570, 1572 – 1573	Praha	V	-	bez diakritiky
9C/8	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	V	-	bez diakritiky
9D/9	Netolický Bartoloměj	1541, 1543, 1550 – 1552 a 1561 – 1562	Praha	VT	5/22	bez diakritiky
9D/10	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	T	5/21, 20/85	bez diakritiky
9D/11	Günther Jan	1548, 1550 1552, 1560 – 1562, 1566	Prostějov Olomouc	VT VT	5/19, 20/78	bez diakritiky

Antikva č. 10 představuje nejmenší stupeň tohoto druhu písma užívaného u nás. Byla však nalezena pouze jednou, a to ve formě nediakritizovaných majuskulí

A B C D E F G H I K L N O P R S T V W X Y Z

Obr. 60 Antikva č. 10/1

dvourádkového titulního textu Bucerovy Knihy o opravdové péči o duše, kterou v Litomyšli 1545 vytiskl Alexandr Oujezdecký. Čteme tu opět ojedinělá česká slova „VV SSTROSPVRCE SKRZE VVENDELINA RZIHELE LETHA PANIE MDxxxVIII“. Sazba je neuspořádaná, takže budí dojem xylografu. Oproti mladšímu stavu známému z polského Královce zde není ještě ‚W‘. Úroveň písmařského stylu připomíná náměšťskou antikvu č. 9B.

M 1.5 x 2.5

10/1	Oujezdecký Alexandr	1545 1551 – 1553	Litomyšl Królewiec	V V	-	bez diakritiky
------	---------------------	---------------------	-----------------------	--------	---	----------------

Polokurziva

antikvová polokurziva vznikla jako replika humanistického stínovaného kancelářského písma, a proto se dle původu nazývá v typografické praxi též italika. Na rozdíl od kurzivních forem je nespojitá a ve srovnání s písmy vertikálními svírá s řádkem ostrý úhel čili je nakloněná doprava. Kresbu všech vývojových typů charakterizuje jednobříšková minuskule ‚a‘.⁸⁴⁾

Nejstarší typ humanistické tiskové polokurzivy vytvořil těsně před závěrem 15. století Francesco Griffo.⁸⁵⁾ Náklon je patrný pouze u malé abecedy, kdežto majuskule jen o málo převyšující střední písmovou výšku mají osu ještě kolmou. Výjimku tvoří jen ‚O‘ a dlouhou ostruhou opatřené Q, u nichž je osa skloněná doleva. Majuskulní ‚A‘ má už zde charakteristicky seříznutý vrcholek. Griffo pracoval na objednávku benátské dílny Alda Manuzia st., který počínaje rokem 1501 toto obrazem úsporné písmo užíval při sazbě levných a formátem menších edicí antických klasiků.⁸⁶⁾ Takřečený aldinský typ se rychle aklimatizoval nejen v ostatních italských městech, ale i v cizině (Německo 1510, Francie 1512, Švýcarsko 1515, Nizozemí 1522, Anglie 1528). Do Polska ho uvedl roku 1523 s Vídní obeznámený tiskař Hieronim Wietor.⁸⁷⁾ U nás se etabloval pod německým vlivem.

Zanedlouho se objevil takzvaný vicentinovský typ, který pro své bibliofilie roku 1522 připravil římský písař a příležitostný tiskař Lodovico Vicentino.⁸⁸⁾ Tato polokurziva se už neohlížela na úspornost sazby. Písmový obraz je rozměrnější zásluhou nápadně dlouhých a nahoře doprava stáčených dříků ‚b‘ ‚d‘ ‚f‘ ‚h‘ ‚l‘ a ostrého ‚s‘. Majuskulní abecedu zvýraznila kaligrafičtější kresba, ale kolmá osa zůstala zachována i zde. Také repliky této polokurzivy se během 20. a 30. let poměrně rychle rozšířily, například k vídeňskému Johannu Singrienerovi st. Ten roku 1524 jako první na jiném, méně významném typu logicky doplnil malou abecedu stejně skloněnými majuskulami, konstruovanými do té doby přísně vertikálně. V Polsku Vicentinův typ užíval od 1559 poprvé Łazarz Andrysowic.

Třetím vývojovým typem byla dle původu nazývaná basilejská polokurziva z první poloviny 30. let 16. století.⁸⁹⁾ Má robustnější písmový obraz, na němž se významně podílí sklonem neuspořádaná velká abeceda s kaligraficky nápadně neúsporným ‚A‘, kolmým ‚O‘ a ‚Q‘ nebo příliš skloněným ‚V‘. Právě tyto znaky však vtiskly písmu jistý grafický půvab. Repliky basilejské polokurzivy vrcholného typu se záhy rozšířily po celé Evropě. Fungovaly jako samostatné knižní písmo, jímž se sázely per extensum celé texty, zejména veršované. Za prvního majitele basilejské polokurzivy u nás považujeme Jiřího Melantricha po polovině 16. století.

Také polokurzivy Francouzů Clauda Garamonda a Roberta Granjona či polokurzivy Jeana Jannona byly pojaty jako rovnocenný doplněk antikvy.⁹⁰⁾ Garamondovo písmo směle podtrhlo serify, jejichž výrazně prohnutá horizontála vystupuje ostrými náběhy z písmového obrazu. Majuskule ‚A‘ má opět charakteristicky seříznutý vrcholek, písmeno ‚G‘ se vyznačuje krátkým dříkem ukončeným oboustranně serifem. Bříško ‚P‘ není dole uzavřeno. Písmena ‚M‘ ‚N‘ ‚V‘ vynikají širokým úhlem vnitřních tahů, přičemž u ‚M‘ jsou vnější tahy nakloněny nestejně. Minuskule mají nápadně dlouhé dříky, ale vlastní tělo je modelováno velmi uměřeně, což dokládá zejména miniaturní

*Sydera, seruatric hominum, genitalia rerum
 Semina fecundans, uestro si munere gratus
 Nascendi tener accepi primordia, si uos
 Et uestri colui non auersatus amorem,
 Hac mecum placido decurrite caepa tenore.
 Principio cœlum fulgens, mundumq; capacem
 Ille opifex rerum. uerbi uirtute potentis
 Condidit ex nihilo Deus ipse, chaosq; uetustum
 Amouit, iussitq; nouas assumere formas.
 Protinus excelsa cœlestis in aëre moles
 Candida fulgenti referens crystallâ nitore
 Libera dependit nullis suffulta columnis:
 Pura, sed & nullis obnoxia casibus illa
 Contigua reliquos sphaera complectitur orbes,
 Et secum tremulas circum rapit omnia stellas
 Perpetuum seruans aliquot iam secula motum.
 Proxima falcig eri uoluit senis orbita sydus,
 Quæ, simul in gyrum quamuis ruat impete primi
 Mobilis astra, tamen, quia cursus lumina septem
 Designant proprios erratica, syderis huius
 Circulus extremo motu contrarius orbi
 Triginta tandem uix circumscribitur annis.
 Iuppiter hunc ambit; cuius uestigia Mauors
 Inferior spacio legit, & sese arduus infert
 Flamma trux rutila: medius Sol cætera luce
 Temperat astra sua, sub quo Venus aurea passu.*
 A. iiii.

Creatio
mundi.

 Æther.

 Motus
raptus.

 Cursus Pla
netarum.

Obr. 61 Polokurziva č. 1/7

bříško, a' nebo minimalizované očko, e'. Také Garamondova polokurziva, pokud víme, pronikla poprvé až po polovině 16. století k Melantrichovi.

Polokurziva sloužila jednak jako písmo vyznačovací pro marginálie nebo jednotlivá slova a jednak jako písmo textové, byť mnohdy jen ke grafickému odlišení dedikace od vlastního díla. Poněvadž nejen na území Čech a Moravy, ale i v cizině byla dlouho spjata s latinou, je nasnadě, že velmi dobře obohatila dosavadní repertoár antikvové vertikály. V bohemikální knižní kultuře se objevuje poprvé u marginálií Glaidtova německého spisu Enntschuldigung, jehož doslov je datován 27. ledna 1527 v Mikulově. Tisk bývá tedy spojován ještě s mikulovským působením Simprechta Froschauer⁹¹, ale pravděpodobnost, že by byl uskutečněn právě zde, a nikoli až po přestěhování do Lehnice, je téměř nulová, protože Froschauer během moravské éry 1526 – 1527 polokurzivu jinde neužil a nemyslíme si, že ji opatroval až v lednu 1527, kdy se nad tiskárnou stahovala mračna.

Polokurziva se tak bez pochyb objevuje v bohemikálním kontextu až jako písmo předmluvy Peypusova norimberského tisku Heydenových Formulí 1534. Kresbou ji řadíme k takzvanému aldinskému typu. Po více než deseti letech ji v Norimberku užil ještě Christoph Gutknecht, avšak zcela ojediněle pro sazbu jazykově českého textu i pouhých českých marginálií. Mezi tím se polokurziva po Peypusově vzoru dostala díky Hadovu importu do Čech. Jan Had pomocí ní však vysázel roku

1536 jen latinskou předmluvu, 1537 latinské marginálie a 1540 krátký text „ad lectorem“. Písmová sada pak dle našeho domnění přešla na Jana Severina, který z ní roku 1541 pořídil marginálie u latinské dedikace Hájkovy Kroniky české a pak ji 1543 předal Janu Chocenskému k vysazení krátkého textu na rubu titulního listu latinského traktátu Jana z Křechoře. Do nově zřizované dílny Hadova nástupce Jana Kantora Hada doputovala tato norimberská sada roku 1544. Kantor Had ji používal k týmž účelům jako jeho předchůdci, avšak od 1553 navíc již jako chlebové (knižní) písmo latinských veršovaných humanistik a roku 1566 dokonce pro sazbu latinských citátů v českém textu, což je ovšem později nežli u kolegy Jana Günthera. Ten se k polokurzivě dostal ze všech domácích tiskařů první poloviny 16. století sice nejpozději, a to zřejmě díky odsouvanému přijetí latinské veršované tvorby, zato však v plném rozsahu jejího poslání. Už roku 1553 tu polokurziva funguje jako písmo chlebové a od 1557 několikrát jako písmo latinských slov zasazených do českého kontextu. Günther byl jediným domácím tiskařem, který polokurzivní abecedu doplnil zvláštní rubrikou trojúhelníkového tvaru.

2 x 3, 1.5 x 2

1/1	Peypus Friedrich	1534	Norimberk	T	5/21, 20/86	bez diakritiky
1/2	Had Jan	1536 – 1537, 1540	Praha	V	5/21	bez diakritiky
1/3	Severin Jan	1541	Praha	V	5/21	bez diakritiky
1/4	Chocenský Jan	1543	Praha	T	5/21	bez diakritiky
1/5	Kantor Had Jan	1544 – 1545, 1550 – 1562, 1566, 1570, 1572 – 1573	Praha	VT	5/21, 20/86	bez diakritiky
1/6	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	VT	5/20	bez diakritiky
1/7	Günther Jan	1553, 1556 – 1564, 1566, 1567	Olomouc	VT	5/20, 20/83	bez diakritiky
1/8	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	T	5/21, 20/86	bez diakritiky

3. ZÁVĚR

Vyjma ryze domácí bastardy užíval tuzemský bohemikální knihtisk, zde podrobený analýze, šest druhů latinských tiskových písem⁹²⁾ pocházejících z dovozu: gotické (rotunda od 1486, textura od 1512), novogotické (švabach od 1492 a fraktura od 1526), humanistické (antikva 1513 a polokurzivní forma 1536). V pořadí sedmým druhem byla gotická tisková bastarda, vytvořená však dle domácích rukopisných předloh. Fungovala jakožto kmenové písmo českých prvotiskařů už roku 1476 a i když s příchodem nového století nastal její zřetelný ústup, Tiskař Pražské bible a nástupce Pavel Severin si ji podrželi až do 1522.

Uvedené letopočty prvního výskytu písma však pro samotný vývin knihtisku příliš relevantní nejsou. Vzpomeňme jen nejstarší projev antikvy č. 8A u Tiskaře Pražské bible, založený v pouhých čtyřech písmenech ILVX pro římská čísla nadpisů některých prvotisků. O systematickém pronikání můžeme hovořit až po roce 1536, kdy antikvu pro sazbu souvislých textů prvně použil Jan Had. Obdobně pomalou a přerušovanou cestou k nám vstupovala fraktura. Krátkodobě byla sice importována během 1526 – 1527 do mikulovské Hubmaierovy dílny, vedené Švýcarem Simprechem Froschauerem a otevřené pouze novokřtěnskému publiku. Širší vliv na typografii

grafický názor českých kolegů je zde takřka vyloučen. O důslednější propagaci se vzorově postarali až roku 1541 Bartoloměj Netolický v Praze a 1545 Jan Günther na Moravě.

Kvantitativní stránka písmových zásob našich tiskáren byla do 20. let poměrně chudá. Není žádnou novinkou, že prvním řemeslníkem s větším počtem písmových sad, totiž pěti, byl až kočovný cizinec Konrad Baumgarten činný v Olomouci během 1501 – 1502. S výjimkou Mikuláše Konáče, který jako samostatný podnikatel od roku 1513 postupně shromáždil 7 různých abeced, si však všechny ostatní dílny v Praze či regionech vystačily se 2 až 3 abecedami. I když musíme vzít na vědomí velké ztráty deformující náš dnešní obraz jagellonského knihtisku, kapitálově podvázané řemeslo si tu pořád ještě zachovávalo pozdně gotický ráz (Mikuláš Bakalář 3 abecedy) a jeho hlavní smysl spočíval v rozmnožování textu zatím bez zřetele estetického (Mikuláš Klaudyán 2, Oldřich Velenský 2, Jan Moravus 2). První zlom vyvolal Pavel Severin vlastníci od roku 1520 – opět postupně – 10 písmařských kas. Ještě viditelnější zásluhy lze připsat Janu Hadovi, který po příjezdu z Norimberku roku 1536 sázel ze 13 abeced. Počínaje rokem 1544 se pražské živnosti musely vyrovnat s konkurencí jeho nástupce Jana Kantora Hada, disponujícím již 18 abecedami, tedy počtem do poloviny století nejvyšším.⁹³ Pražské řemeslo předmellantrišské éry tak mohutnělo, ale rozdíly mezi živnostmi samozřejmě přetrvávaly: Bartoloměj Netolický (11 abeced), Jan Kosořský (8), Jan Chocenský (7), Ondřej Kubeš (6). K podobně diferencovaným číslům lze dospět u tiskařů pracujících mimo Prahu pro jednotu bratrskou: Alexandr Oujezdecký (11), Jiří Štyrsa (6), Pavel Olivetský (5), Jan Olivetský a Václav Šturm (3). Jiné nonkonformní oficíny, s výjimkou prostějovského Kašpara Aorga (7), pracovaly nejen krátkodobě, ale v Náměšti i sazečsky jednoduše: Jan Pytlík (4), Matěj Pytlík (3), Václav Hlaváč (2). Za moravský protějšek pražského tiskaře Hada lze tak označit až norimberského přistěhovalce Jana Günthera, usedlého od roku 1544 v Prostějově (14).

Po hubeném období českých a moravských prvotisků tyto počty písmových sad i přes svou proměnlivost naznačují růstovou tendenci našeho řemesla, byť ve srovnání se zahraničím kapitálově podvázanou. Jak bylo možno očekávat, s výjimkou několika málo vandrujících tiskařů (Konrad Baumgarten, Libor Fürstenhein, Tiskař Cordova Likařství) monopolní postavení zaujal u nás textový švabach. Těžko si však můžeme udělat představu o vyznačovacích písmech, jejichž abecední rozsah mohl být v mnoha případech mizivý, jak jsme výše dosvědčili antikvou Tiskaře Pražské bible anebo jak vidíme na Aorgově textuře č. 5, doložené po celou dobu jeho aktivit pouze titulním textem „Gramatyka Česka“. Též musíme vzít v úvahu, že některá písma netvořila kmenový fundus dílny, ale byla evidentně jednorázově vypůjčena, například polokurziva pro Hájkovu Kroniku českou 1541 u Jana Severina či tři hebrejské abecedy pro Kantorův tisk Hortovy Gramatiky 1570. Nakonec je třeba počítat i s tím, že tiskárny nezískaly uvedená množství písmových sad naráz, ale v souladu s finančními a prostorovými možnostmi, edičním programem a měnícím se typografickým názorem většinou postupně.

Výše zmíněných sedm druhů latinských písem frekventovalo u nás během sledovaného období v 42 stupních a 54 písmových řezech. Největší morfologickou variabilitu vykazovala antikva (15 různých řezů), rotunda (12) a textura (9), tedy písma nakupovaná evidentně v příležitostných zbytcích a sloužící až na nepatrné výjimky jen k vyznačovacím účelům. Nejmladší verze domácí bastardy (6) a importovaný švabach (8) se naproti tomu ukazují jako písma, která svou textovou roli mohla standardně plnit i v menším morfologickém rozpětí. Švabach lze po provedeném průzkumu označit za písmo suverénně nejrozšířenější. Na druhém místě přichází antikva, avšak spíše vyznačovací nežli textová a mnohdy více nekompletní než úplná.

Až po ní se umístily textura a rotunda. Frakturu stopujeme prozatím nevýznamně, poněvadž šlo o vcelku nový sazebný materiál, narážející na konzervativní smýšlení českých tiskařů. Bastarda jakožto písmo výběhové byla ještě řidší. Pouze antikvová polokurziva byla zastoupena řezem a stupněm jediným, který se dostal pouze do osmi tiskáren.

Kromě pokusné domácí antikvy č. 9B, jejíž minuskule vykazují prvky jinak a jinde u nás nezastoupené gotikoantikvy, a samozřejmě domácí bastardy byly všechny zmíněné stylové modifikace dostupné během první poloviny 16. století po celé Evropě. Některé z nich, zejména bastarda, textura, rotunda a částečně švabach, úspěšně přežívaly ještě z minulosti. Pouze tiskovou antikvu a frakturu lze označit za písma nově vzniklá v typografickém procesu. Opožděným přijetím fraktury se uzavřela poslední fáze dlouhodobé typografické přestavby, během níž naše tiskárny získaly písmovou výbavu, srovnatelnou se zahraničím.⁹⁴⁾

Výrazným rysem rotundy a textury je kresebná pestrost majuskulí. Při klasifikaci působí potíže, neboť množství vyznačovacího písma nedovoluje mnohdy spolehlivě stanovit, zda převažující znaky tendují třeba k rotundě, či k zaoblené textuře anebo zda ukazují na hrotitou rotundu, či spíše texturu. Tento stav vyplýval z toho, že písma v cizině vznikala přibližně ve stejnou dobu už na sklonku 15. století, a to s funkcí výhradně vyznačovací. Poněti o stylové čistotě řezů původních sad bylo tedy už malé. Není proto nijak výjimečné, objevíme-li kupříkladu v rotundové, typicky okrouhlé abecedě č. 5 majuskule s pilovitým okrajem, charakteristickým pro texturu, anebo naopak nalezneme-li písmena konstruovaná typicky rotundově v kontextu textury č. 3.

Druhý důvod stylové nečistoty spočíval v ekonomické rovině. Sady těchto vyznačovacích písem byly získávány zřejmě jako neúplné a doplňovaly se nahodile ze všemožných zdrojů – podmínkou však byla shodná písmová kuželka a shodná písmová výška (v opačném případě literu nebylo možno zakomponovat do sazby, protože se vymykala jednak z řádku a jednak ze zarovnaného povrchu tiskové formy, což v obou případech znemožňovalo kvalitní otisk). Sadu mixtního písma v Čechách poprvé zastihujeme na samém počátku knihtisku u nejstarší plzeňské skupiny prvotisků (Agenda, Nový zákon se signetem a Kronika trojanská). Další infiltraci, tentokrát však brněnskou rotundou, dokládá písmový fundus Martina z Tišnova, který je pravděpodobně totožný s takřčeným Tiskařem Žaltáře.⁹⁵⁾ Morfologická pestrost majuskulí téže sady, částečně bastardní a částečně rotundové,⁹⁶⁾ dokazuje, že v Čechách 80. let 15. století ještě neskončilo období privátního písmařství a že písmo bylo doplňováno individuální duplikací vypůjčených matic. Tato situace přetrvávala ještě na bastardě č. 1 Tiskaře Pražské bible, ba i v počátcích jeho nástupce Pavla Severina během 1520 – 1521, kteří pro revitalizaci svého materiálu rádi využili funkčních zbytků po Martinovi z Tišnova. Teprve s rozšířením vyznačovací textury a rotundy, u nichž prozatím žádné domácí matrice neexistovaly, se tiskaři hojně obraceli buď na své německé (norimberské) kolegy a častěji z druhé ruky než z profesionálních písmolijen nakupovali zbytky, skládané pak do morfologicky pestrých kompletů – tento způsob „blešního trhu“ s písmem ostatně odpovídal české akviziční praxi též v oblasti iniciál, dekoru a ilustrací. Přesto však nesmí vzniknout dojem, že hybridní ráz některých písmových sad je charakteristický pouze pro české řemeslo. O opaku nás namátkou přesvědčí typograficky bezprecedentní postup wittenberského tiskaře Josefa Kluga, který v humanistické prvotině Matouše Collina Elegia de natali Domini nostri Iesu Christi ještě roku 1540 defektní sadu vyznačovací antikvy doplňoval švabachovou majuskulí ‚A‘.

Při podrobnějším studiu písma se neodbytně hlásí otázka o jeho původu. Je silně neurastenická a dráždivá, protože sama v sobě díky rudimentální povaze tohoto

tiskařského materiálu koneckonců předjímá odpověď, jaká byla nejen řemeslná, ale i myšlenková orientace knižní kultury zkoumaného regionu. Pokoušet se akademicky rozkrývat limity soudobého domácího písmařství a písmolijectví je nad historicky síly, poněvadž archivní prameny až na pár zmínek chybějí⁹⁷⁾ a nakonec mohou potvrdit jen obecně předpokládanou tezi, že každý z tiskařů vlastnil alespoň ruční lící instrument, v němž si ze zakoupených či půjčených patric připravil matrice a pak dokázal duplikovat potřebný počet literek.⁹⁸⁾ Starší dohady o zahraničním původu písmových zásob našich tiskáren není třeba vyvracet.⁹⁹⁾ Je však už nanejvýše nutné podložit a korigovat naše dosavadní povědomí podrobnou a trpělivou analýzou typografického terénu, avšak s ohledem na širší souvislosti německého knihtisku.

Zběžným pohledem do připojených tabulek bylo možno zjistit, že čelná místa uživatelů tiskových písem opakovaně obsazují tři norimberští tiskaři, totiž Hieronymus Hölzel (zemř. ca. 1532), Friedrich Peypus (zemř. 1535) a Leonhard Milchtaler (zemř. 1540).¹⁰⁰⁾ Jen při výrobě českých zakázek pracovali souhrnně s téměř 50 % písmových stupňů a řezů, které se později uplatnily i v našich oficínách. Neměli dle očekávání pouze českou bastardu a překvapivě se vyhnuli zastarávající textuře. Hölzel pro naše zakázky užíval antikvu č. 5, 6 a 8B, rotundu č. 1A, 2, 6, 10, 14 a 15 a švabach č. 2 a 3B. Peypus realizoval bohemikální výrobky antikvou č. 2A a 9B, polokurzivou č. 1, rotundou č. 3 a švabachem č. 3A a 3D. Konečně Milchtaler naše objednávky sázel antikvou č. 4, frakturou č. 1 a 3 a švabachem č. 3D. Vazba mezi českým prostředím a třemi Norimberčany je dle našeho soudu evidentní a typologickým průzkumem všech jejich publikací se prokáže dozajista ještě zřetelněji. Tak širokou shodu neobjevíme v písmovém materiálu žádné jiné zahraniční metropole včetně Vídně, kde první samostatnou písmolijnu založil ostatně až 1553 tiskař Michael Zimmermann.¹⁰¹⁾

Odpověď na otázku, proč norimberské tiskaře zahrnujeme do kontextu našeho knihtisku přednostně, nacházíme v dalších částech tabulek, kde se umístili čeští a moravští vlastníci týchž písmových druhů, stupňů a řezů. Jako spojnice mezi domácími řemeslníky a trojicí Norimberčanů fungují většinou Jan Had a Jan Günther, v některých případech i Mikuláš Bakalář, Mikuláš Klaudyán a Bartoloměj Netolický. Potřebné interference nenalzáme přitom jen u písmového materiálu, ale také mezi ilustračními a dekoračními štočky výše dotčených českých řemeslníků.¹⁰²⁾

Norimberský vyučenec Had a jeho manželka Kunigunda, rozená Peypusová, se v Praze usadili roku 1536, tedy rok po smrti Friedricha Peypuse. Svou tiskárnu zařídili nemalým dědictvím, mimo jiné osmi písmovými sadami shodnými s vybavením norimberských tiskáren, zejména Peypusovou. Norimberský rodák Günther byl zase Milchtalerův vyučenec a po sňatku s Markétou Milchtalerovou, vdovou po zaměstnavateli, přibyl roku 1544 natrvalo na Moravu. Písmové zásoby Güntherovy prostějovské dílny norimberským a zvláště Milchtalerovým odpovídají v pěti druzích a stupních. U Netolického jsme napočítali čtyři shody, u Bakaláře a Klaudyána po dvou.

Ačkoli původ českých tiskárenských zařízení bývá v pramenech označen jako vysloveně norimberský velmi zřídka,¹⁰³⁾ tamní knižní kultura byla u nás chápána jako vzorová a vybavování i modernizace našich dílen tu jednoduše tvořily součást letitých obchodních styků s touto metropolí. Nenakupovaly se však hotové, těžké a nemobilní odlitky hotových liter, nýbrž sériově vyráběné lehčí patrice nebo matrice, jejichž kompletní sady bylo možno převážet v cestovní tašce. Důkaz toho měly četné generace našich knihovědců před očima, ale nevěnovaly mu pozornost. To, co jim unikalo, byl neustále se proměňující obraz diakritického aparátu v rámci téhož písmového druhu, stupně a řezu. Kresba vlastního písmene se neměnila, ale diakritiku zaváděl každý tiskař jinak a jinam. Rytecké zásahy lze kvůli mělkosti označit nesporně za dodatečné a jejich nejednotný tvar ukazuje spíše na počínání amatér-

ské, jak ukazují například nenápadné tečky ve funkci akcentů u Jobsta Gutknechta. Poněvadž vyvýšený písmový obraz na hlavě samotné sazečské literky těmto dodatečným zásahům žádný prostor neposkytoval, mohly být upravovány pouze matrice s vhloubenými konturami a vystouplým okolním prostorem, vhodným pro dodatečný zásah. Distribuce akcentů je ovšem na písmech jednotlivých tiskáren tak rozdílná, že téměř vylučuje zápůjčky matric a ukazuje spíše na nákupy či kolování „neutrálních“ patric.

Příkladem tu poslouží Klaudyánova tiskárna, vybavená beze všech pochyb písmovým i jiným materiálem dle vzoru Hölzelova. Jeho švabach č. 2 do roku 1518, kdy si ho obstaral též Klaudyán, obsahoval pouze ,ž'. V Klaudyánově tiskárně byl ihned rozšířen o ,ý' a roku 1519 o ,ň', kdežto Hölzel po říjnu 1520 svou sadu nezávisle doplnil písmeny ,č', ,ň', ,ř', ,ž'. Přitom forma akcentů norimberské a mladoboleslavské verze se liší. Když Klaudyánovo písmo získal 1519 Velenský, diakritika byla opět rozšířena o skupiny typu ,mě', ,ně'. Obdobnou situaci vykazuje rotunda č. 10, pomocí níž Hölzel realizoval české objednávky 1518 a 1520, uživ přitom ,á', ,ň', zatímco Klaudyánova sada, prezentovaná v Mladé Boleslavi už 1518, má pouze ,č'. V dílně Velenského, kam i toto písmo přešlo, však diakritika opět doznala nebývalého rozšíření. Skutečnost, že se k nám písmo šířilo prostřednictvím nediakritizovaného nářadí upravovaného dle potřeby až později, dokumentuje též vyznačovací textura č. 1. Pavel Severin začal roku 1525 s hláskou ,ž' a teprve u příležitosti reprezentativních Písní chval božských 1541 diakritiku rozšířil na ,č', ,ň', ,ř', ,Ř', ,ně'. Jan Had, Jan Chocenský a Jan Severin užívali totéž písmo ovšem bez diakritiky, Kantor Had a nástupce Václav měli ,č', kdežto Kosořský ,ř'.

Domněnka, že alespoň Had a Günther přivezli z Norimberka literky hotové jakožto dědictví po Peypusovi a Milchtalerovi, je sice logická, ale i zde naráží na neshody v akcentech. Stačí porovnat nediakritizovaný švabach č. 1 z Milchtalerovy tiskárny a nesporně totožné písmo u Günthera, opatřené však už deseti akcentovanými literami. Jakkoli fyzický převoz tiskového materiálu nevylučujeme, musíme i u Hada a Günthera počítat s vlastnictvím patric nebo matric. Hadův písmový fundus byl totiž za éry Kantora Hada dále dodatečně upravován a Güntherův převzal prostějovský kolega Aorg, leč v duplikované podobě, protože olomoucký fundus zůstal nadále v Olomouci. Zůstaneme-li v rovině pravděpodobných dohadů, import kovových literek do Čech a na Moravu můžeme předpokládat počátkem 16. století jen u vyznačovací antikvy, a to díky nákupům z druhé ruky (Tiskař Pražské bible, Šmerhovský, Konáč). Fyzické přejímání tiskových literek můžeme opatrně deklarovat také v několika málo pozdějších případech, kdy je shoda kresby a velikosti jedné, nejlépe však několika písmových sad ještě podpořena identitou ostatních typografických prostředků a zvětšujícím se stupněm jejich opotřebenosti (Bakalář – Konáč – Chocenský). Podporujícím faktorem je rodinné nástupnictví (Had – Kantor Had), anebo sporadické archivní svědectví (Chocenský – Kantor Had).

Výše nastíněná sonda do německo-českých obchodních a kulturních vztahů nikterak nepopírá skutečnost, že písmový materiál k nám per analogiam pronikal ještě z dalších center. Jak ukážeme níže, při ruce je kupříkladu „spárovaná“ rotunda č. 7 původem z Itálie, užívaná nejprve prvotiskaři v Brně a počátkem 16. století ještě v Olomouci.¹⁰⁴ Froschauerova písma přivezená do Mikulova, totiž bastarda č. 5B a fraktura č. 1 a 2, pocházela pravděpodobně z Augsburgu a Curychu, kde působili tiskařovi příbuzní.¹⁰⁵ Šmerhovského švabach č. 2 (jakož i dřevořezy) lze stopovat až k metské etapě Kaspara Hochfeder.¹⁰⁶ Roku 1500 Hochfederův německý švabach zmizel a u Šmerhovského se objevuje 1519 v diakritizované podobě.

Jestliže jsme diakritiku hodnotili jako významný rys české typografické praxe, nebude na škodu závěrem zmínit základní vývojové tendence, ale nikoli z hlediska hlás-

koslovného a pravopisného, jak to fenomenálně dokázal Jaroslav Porák,¹⁰⁷⁾ nýbrž pohledem paleograficko typografickým. Problémy, ač níže pouze naznačené, již nyní potvrzují postřeh Ondřeje Koupila, že vzdálenost mezi dějinami knihtisku a historickou lingvistikou je mnohem bližší, než jsme byli dosud ochotni připustit.¹⁰⁸⁾

Diakritika se totiž nevyvíjela u všech druhů písem stejně (frontálně). Ukazuje se, že větší potřeba byla pocíťována u textového švabachu a menší u gotických a novogotických písem vyznačovacích, avšak zde je třeba kriticky poznamenat, že kvůli jejich střídmejšímu výskytu nemůžeme obraz získaný excerpací zaměňovat s autentickým stavem. Rozdíl mezi textovým a vyznačovacím písmem je pochopitelný. Nadpisová textura a rotunda byly totiž pocíťovány jako sice funkční, ale neproduktivní, zatímco u švabachu se pamatovalo na vizuální pohodlí čtenáře pokud možno v plné šíři a ve shodě s grafickým územ, prosazovaným velkými tiskárnami (Pavel Severin, Jan Had, Jan Günther, Bartoloměj Netolický).

Český diakritický pravopis, jehož původ se přisuzuje Janu Husovi, pochází z počátku 15. století. Do té doby a v některých případech vlastně až do 19. století se hlásky nemající v latinské abecedě oporu zapisovaly nejednotně spřežkami. Husova reforma počítala s existujícími grafémy, jejichž platnost byla rozlišena v případě měkké výslovnosti tečkou (tak ještě ve 20. letech u Liechtensteina, Konáče, Olivetského nebo Šmerhovského), produktivnějším háčkem (anebo charakteristickou kapkou v případě Tiskárny bratrské v Ivančicích) a u délky čárkou.

Tento diakritický systém se s mnoha pozůstatky pravopisu spřežkového vyskytoval již u bastardy, nejstaršího českého domácího tiskového písma, jehož sady rytecky i písmolijsky obstarávali pravděpodobně sami tiskaři. Obecně platí, že akcenty byly zavedeny rychleji k minuskulím nežli nad majuskule. Sledujeme-li tvorbu Tiskaře Pražské bible od roku 1488, nejprve nacházíme háčky u palatálních souhlásek typu ,č', ,ň', ,ř', ,š', ,ť', ,ž', přičemž spřežková spojení ,cz' a ,rz' zůstala v platnosti i nadále. Od roku 1495 a důsledněji až od 1503 Tiskař zavedl délku na osu samohlásek ,á', ,é', ,ú'. Pro literu ,ú' však ještě Mikuláš Konáč a Jan Wolff užívají během 1507 – 1511 v bastardě č. 5 německý grafém ,ü'. S nejmenším počtem akcentů vystačili Tiskař Korandy (,á', ,é', ,ú') a Martin z Tišnova (,á', ,č', ,é', ,ř', ,š', ,ť'). Skupiny ,dě', ,tě', ,ně' a ,bě', ,pě', ,mě', ,vě', ,fě' se pod tlakem písařského úzu sázely bastardou většinou jako ,die' nebo ,bie'. Pouze u Tiskaře Pražské bible je i-ová část spřežky substituována háčkem (spíše apostrofem, tečkou či kosočtvercem). Poněvadž se ,i' nacházelo uprostřed hláskové skupiny, háček obvykle nestál na ose samohlásky, nýbrž vlevo od mezery mezi oběma literami, které musely být zpočátku odlévány jako slitek dvou písmen na jedné písmové kuželce. Soubor akcentů prezentovaný Tiskařem Pražské bible podržely jak Bible benátská 1506, tak i tisky Pavla Severina. Proces, kdy se ,o' ve slovech typu „vuol“ exponovalo na „vůl“ (v ose písmového obrazu), tisková bastarda do 1522 nezaznamenala.

Základy, které tiskaři a sazeči položili v rámci národní bastardy, byly převzaty a dále rozvíjeny i v textuře, rotundě, švabachu a fraktuře. Obecně však platí, že potřeba zavádět diakritiku se odvíjela nikoli od druhu či stupně, ale funkce písma – dříve a pečlivěji ji získal textový švabach a o poznání méně vyznačovací textura, rotunda či fraktura. Toto prvenství švabachu se však netýká písmových sad německých tiskařů, plnicích zakázky nakladatelů z Čech. Jak ukazují výše zařazené tabulky, Hölzel, Peypus, Milchtaler a Gutknecht si vystačili s německými verzemi písma bez akcentů. V souvislosti s průzkumem písmových stupňů jsme zjistili, že repertoriár akcentů se úměrně zmenšoval s rostoucím stupněm vyznačovacího písma (srov. texturu č. 1, rotundu č. 1 a frakturu č. 1).

Nakonec je třeba odpovědět na otázku, zda diakritika pronikala do všech druhů tiskových písem stejně. Nadpoloviční většina vyznačovacích textur byla diakritizova-

ná uspokojivě a pouze třetina méně či vůbec. Textová rotunda, s níž pracoval takřčený Tiskař Cordova Líkařství, byla diakritizována úspěšně (byť nadvakrát), ale vyznačovací rotundy až na výjimku u Konáče, Velenského a Štyrsy akcenty postrádaly. Téměř polovina vyznačovacích fraktur nebyla diakritizovaná vůbec a zbylá část si vystačila se základním repertoárem. Na vybraných jevech lze prokázat, že rozšiřování diakritiky nad stav známý z prvotisků a paleotypů proběhlo nejprve u textových švabachů a teprve později u písem ryze vyznačovacích. Už norimberský Peypus sázel roku 1518 skupiny ‚mě‘ ‚ně‘ jako dvě zvláštní litery, přičemž ‚ě‘ substituoval literou ‚é‘. U nás ‚ě‘ osamostatnil poprvé roku 1536 Jan Had v švabachu č. 1 a 3A, za nímž následovala textura č. 8 Jana Olivetského 1538 a Aorgovy fraktury č. 1 a 2 užívané od roku 1554. Monoftongizaci ‚uo‘ pomocí ‚ů‘ poprvé zachytil opět švabach: 1530 Kašpar Aorg (č. 2), po něm 1535 Alexandr Oujezdecký (č. 1 a 2), Jan Had 1536 (č. 2) a Jan Severin 1539 (č. 1). Z ostatních písem tento hláskoslovný jev reprodukovala jen textura, ale se zpožděním v Oujezdeckého Šamotulském kancionálu 1561. Jotaci skupin typu ‚Mě‘, rozšiřující dosavadní spektrum minuskulních ‚mě‘, zavedl poprvé, a to do švabachu č. 1, Jiřík Štyrsa roku 1522 a Pavel Severin se této novinky chopil jako druhý (1524 také do švabachu č. 1 a 1529 do švabachu č. 2). Textovou rotundu č. 11 takto doplnil Tiskař Cordova Líkařství roku 1529. Švabach č. 3 tento pokrok zaznamenal 1533 (Aorg). Je zajímavé, že žádný z textových švabachů kromě litery ‚Ž‘ v č. 2 Pavla Severina 1529 neobsahoval palatalizovanou majuskuli, která by odstranila dosavadní sekundární měkčení pomocí -i (Ziena m. Žena) anebo pomocí jiné spřežky (Czas m. Čas). Od 1506 však lze u Pavla Olivetského doložit háček nad ‚ě‘ v platnosti ‚Že‘. Tento stav bývá vysvětlován technickými potížemi při umísťování akcentů nad velká písmena, avšak ‚Ř‘ Severinovy textury č. 1 (1541) a ‚Č‘ u Oujezdeckého textury č. 2 (1561) anebo ‚Č‘ ‚Ř‘ v Oujezdeckého fraktuře č. 1 (1553) ukazují, že problém byl přece jen písmařsky zvládnutelný, leč nesoustavně.

Použití či odvržení akcentované litery záleželo na jazykovém úzu střídajících se sazečů. Vidíme to kupříkladu na Aorgově tvorbě, v níž Kancionál habrovanský z doby ca. 1531 – 1536 bohatě užívá ‚bě‘ ‚dě‘, zatímco jiné tisky těže dílny tyto švabachové slitky prezentují sporadicky, anebo vůbec ne. Naopak příliš významnou roli při distribuci akcentů nesehrával žánr díla, i když v rovině mluvnické zejména u biblických tisků znamenal naopak hlavní determinant konzervativně fixující zastaralejší jazykový stav.

Soudobá rozkolísanost, přičítaná jen individuálnímu jazykovému úzu literárního původce, opisovače či sazeče, mohla však mít případ od případu mnohem prozaičtější důvod v nedostatečném počtu volných liter a zejména slitků, takže špatně zabezpečený sazeč byl nucen střídat kupříkladu ‚mě‘ a ‚mne‘, jak vidíme na prvním vydání Severinovy Bible 1529. I když jazykovědec souhlasit nemusí, proces sjednocování pravopisu do normativní podoby negativně ovlivňovala a možná že i brzdila dosud přehlížená, avšak přesto zcela základní okolnost, totiž organizace sazečské přípravy (rozmetávání otištěné sazby a průběžné nakládání očištěných liter do kasy) a technické limity sazečovy práce (umění zarovnávat pravý okraj pomocí zásahů do hláskoslovné roviny textu).¹⁰⁹⁾

Poznámky

- 1) Stať vznikla jako pomůcka v rámci projektu „Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí 1488 – 1557“ (GA ČR, r. č. 405/09/1413).
- 2) **Winter, Z.:** *Český průmysl a obchod v XVI. věku*, Praha 1913, s. 574. Odtud doslovně přejal **Volff, J.:** *Dějiny českého knihtisku do roku 1848*, ed. Arne Novák, Praha 1926, s. 36. Pro vyjasnění uvádíme, že k sazbě Hájkovy Kroniky české byla užita tato písma: švabach č. 2, textura č. 4, antikvy č. 2A a 7 a polokurziva.
- 3) **Winter, Z.:** *Český průmysl*, s. 576 „to písmo slove v inventáři r. 1606 „malý švoboch (gotické litery) melantrychovský“. Pozdější badatelé žel však nepostrehli, že adjektivum „melantrychovský“ tu nevyjadřuje formální rysy, nýbrž že mezi mladším majetkem specifikuje původ písma, opatřeného ještě za Melantrichova života (zemř. 1580).
- 4) **Rachlík, F.:** *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu. Jeho život, dílo a poměry knihtisku v XVI. století*, Praha 1930, s. 87 – švabach je „pozoruhodný tím, že má již úplnou interpunkci [sic!] českou, takže jest zván také švabachem českým“ (totéž na s. 133). Odtud doslovně přejímá ještě **Pešek, J.:** *Jiří Melantrich z Aventýna. Příběh pražského arcitiskaře*, Slovo k historii 32, Praha 1991, s. 35.
- 5) **Muzika, F.:** *Krásné písmo ve vývoji latinky. Sv. 1*, Praha 1963, s. 488 Melantrich „měl prý švabach vlastního řezu s některými odchylkami od běžného standardu, a proto tento švabach bývá někdy označován Melantrychovým jménem“.
- 6) **Horák, F. – Wižďálková, B. – Urbánková, E.:** *Pravidla jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů*, Praha 1971, s. 49.
- 7) **Kopecký, M.:** *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*, Praha 1978, s. 13.
- 8) **Navrátil, B.:** *Glossy k dějinám moravského tisku*, ČMM 26, 1902, s. 43-56, 126-151, zvl. 43-44. Teprve pak publikoval **Tobolka, Z. V.:** *O metodě dějin knihtisku*, Ročenka českých knihtiskařů 24, 1941, s. 29-34.
- 9) **Bohatcová, M.:** *Typografická tvorba Pavla Olivetského*, SNM C 7/5, 1962, s. 229-260; **Bohatcová, M.:** *Norimberský a plzeňský tiskař Hans (Jan) Pekk*, ČNM, ř. hist. 145/3-4, 1976, s. 207-227; **Bohatcová, M.:** *Knihtiskařská linie Olivetských*, ČNM, ř. hist. 151, 1982, s. 129-160; **Mašek, P.:** *Význam Bartoloměje Netolického pro český knihtisk 16. století*, Příspěvky ke Knihopisu 4, Praha 1987.
- 10) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin 2001.
- 11) **Kaiser, V.:** *Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických*, SAP 32, 2, 1982, s. 446-479.
- 12) Kupříkladu **Bohatcová, M.:** *Knihtiskařská linie Olivetských*, s. 156-157, č. 120 u Psaní saského kurfiřta Johana Friedricha (Knihopis 3594) doplňuje jako tiskaře Jana Olivetského, avšak díky dvěma frakturám, které Olivetský nikdy nevlastnil, a dalším indiciím za skutečného původce považujeme, byť překvapivě, Bartoloměje Netolického. **Mašek, P.:** *Význam Bartoloměje Netolického*, s. 121-125 v soupisu jeho tisků Psaní neuvádí.
- 13) Kupříkladu *Číselné dodatky Knihopisu 2365* (potažmo Abecední dodatky) kladou vysebrodský unikát Erasmove vzdělání *Civilitas morum* (post 1556) do Güntherovy tiskárny, aniž by vzaly v úvahu, že tento tiskař už neměl texturu. Jediným možným původcem tohoto patisku je dle užitého písmového repertoáru, rubrik a iniciál Jan Kantor Had. Günther byl však bezpochybným původcem editio princeps 1556, které má, jak svědčí unikát mnichovské BSB, odlišnou typografii.
- 14) Písmová sada je kompletní soubor tiskového písma včetně číslic, interpunkčních ajiných speciálních znaků. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Díl 2*, Praha 2008, s. 691.
- 15) Písmový stupeň je velikost písmového obrazu definovaná vzdáleností mezi přední a zadní stranou hranolku tiskového písmene a určující počet řádků neboli výšku sazby na stránce. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 692.
- 16) Písmová výška je vzdálenost mezi plochou tisknoucího obrazu (hlavou) aprotilehlou patou hranolku tiskového písmene. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 691.
- 17) Písmová kuželka je vzdálenost mezi přední a zadní stranou hranolku, jejíž rozměr se vyjadřuje písmovým stupněm. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 691.
- 18) Písmový řez je synonymum pro označení kresebné podoby tiskového písmene. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 692.
- 19) *Knihopis československých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl I Prvotisky (do r. 1500)*. Tabule, Praha 1925.
- 20) **Proctor, R.:** *An index to the early printed books in the British museum. Part II. MDI-MDXX, section I Germany*, London 1903 a **Vobr, J.:** *Catalogus librorum ab a. MDI ad a. MDXX typis impressorum, qui in Scientiarum bibliotheca publica Brunensi asservantur. Pars I-V*, Brno 1985-1989.

- 21) **Haebler, K.:** *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Bd. 1-5, Halle/S.-Leipzig 1905-1924 (repr. Nendeln-Wiesbaden 1968), zvl. tabulka za s. XXX prvního svazku.
- 22) **Buřhak, H. – Malickí, M.:** *Hortulusy polskie z oficyny Hieronima Wietora, 1518 – 1546. Proba identyfikacji oraz chronologizacji wydań*, Rocznik Biblioteki Narodowej 37-38, 2006, s. 79-90, zvl. 80 a 84 kde se uvádí totožná Wietorova fraktura, zabírající 20/81-82 (roku 1521), 20/83 (1522) a 20/84-85 (1526 – 1529), 20/88-89 (1532 – 1541).
- 23) Autor je na tomto místě povinován díky všem knihovnám, které mu při sestavování katalogu vycházely vstříc. Největší počet snímků dodaly a také ochotu až neuvěřitelnou projevily Národní knihovna v Praze, Knihovna Národního muzea v Praze a Strahovská knihovna v Praze.
- 24) **Mazal, O.:** *Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln*, Stuttgart 1984, s. 37-64.
- 25) **Juda,** *Pismo drukowane*, s. 65.
- 26) **Tobolka, Z. V.:** *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, Praha 1930, s. 36 klasifikuje jako texturu též písmo Arnoštových Statut, avšak **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 350 a 467 ho poukazem na nepřehlédnutelnou kurzivnost či jednobříškově „a“ považuje správně za další modifikaci bastardy.
- 27) **Juda,** *Pismo drukowane*, s. 81.
- 28) **Tobolka,** *Dějiny československého knihtisku*, s. 61 „z Gdanska si do Olomouce přivezl celý svůj materiál knihtiskářský. Byla to dolnoněmecká textura, řezaná podle vzoru lubeckých, ale lišící se od něho svým mohutnějším rázem“ a **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 350 „skutečnou texturu měl u nás ještě do roku 1500 pouze Konrad Baumgarten, činný v Olomouci v letech 1500 – 1502. Byla to ale textura dolnoněmeckého řezu, kterou si tento kočovný tiskař spolu s jinými písmý gotického typu přivezl na Moravu z Gdanska“.
- 29) **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 345 (foto).
- 30) **Vobr, J.:** *Kutnohorská bible – problém 1. a 2. vydání*, Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze 10/1, Praha 1993, s. 209-224, zvl. 215.
- 31) **Claus, H. – Pegg, M. A.:** *Ergänzungen zur Bibliographie der zeitgenössischen Lutherdrucke*, Gotha 1982, s. 176-177, obr. 12-13 (dědicové Matthiase Schürera ve Štrasburku 1523).
- 32) **Tobolka,** *Dějiny československého knihtisku*, s. 59 reprodukuje Baumgartenovu texturu č. 8 s chybným popisem „Ukázka sazby Baumgartenovy z r. 1502“ namísto 1501.
- 33) **Mazal,** *Paläographie und Paläotypie*, s. 64-138.
- 34) **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 372 (foto Ratdoltova vzorníku 1486 s deseti řezy rotundy).
- 35) **Juda,** *Pismo drukowane*, s. 96-97.
- 36) **Crous, E.:** *Die gotischen Schriftarten im Buchdruck*, in: Crous, Ernst – Kirchner, Joachim: *Die gotischen Schriftarten*, Leipzig 1928 (repr. Braunschweig 1970), s. 27-39 a **Hartmann, S.:** *Fraktur oder Antiqua. Der Schriftstreit von 1881 bis 1941*, Frankfurt/M. 1998, s. 24.
- 37) **Pátková, H.:** *Česká středověká paleografie*, České Budějovice 2008, s. 136.
- 38) **Tobolka,** *Dějiny československého knihtisku*, s. 38-54 a **Dokoupil, V.:** *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*, Bibliografie města Brna, sv. 1. Brno 1974, s. 47-48.
- 39) **Dokoupil,** *Počátky brněnského knihtisku*, s. 43 a **Vobr, J.:** *Kdo byl prvním pražským knihtiskařem v roce 1487?*, Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze 13, 1997, s. 26.
- 40) **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 370 (foto).
- 41) **Tobolka,** *Dějiny československého knihtisku*, s. 17-34; **Spunar, P.:** *Geneze české bastardy a její vztah k českým prvotiskům*, LF 78, 1955, s. 34-51 a **Pátková,** *Česká středověká paleografie*, s. 118-120 a 135-136.
- 42) **Patrice** je kónické ocelové razidlo s vyvýšeným negativním obrazem tiskového písmene. Blíže viz **Voit**, *Encyklopedie knihy 2*, s. 692.
- 43) **Matrice** je mosazný hranolek, na jehož boční straně se nachází snížený pozitivní obraz litery pořízený silovým působením patrice. Vyvýšená okolní masa byla vhodná pro dodatečné zavedení diakritického znaménka. Blíže viz **Voit**, *Encyklopedie knihy 1*, s. 571.
- 44) **Vobr,** *Kdo byl prvním pražským knihtiskařem*, s. 31.
- 45) **Boldan, K.:** *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, AUC, philosophica et historica 1-2, 2002, s. 141-142 též řadí písmo k bastardovému typu na základě tvaru majuskulí.
- 46) **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 476.
- 47) **Mazal,** *Paläographie und Paläotypie*, s. 181 a **Juda,** *Pismo drukowane*, s. 111.
- 48) **Muzika**, *Krásné písmo 1*, s. 485 (tabule).
- 49) **Tobolka, Z. V. (ed.):** *Český knihtiskař Mikuláš Konáč z Hodiškova*, Monumenta Bohemiae typographica 4, Praha 1927. Faksimilovaná abeceda vložená do Průvodního textu obsahuje též litery „á“, „é“, „ó“ se značkami pro abreviaci, nikoli pro vyznačení kvantity.
- 50) **Tobolka,** *Český knihtiskař Mikuláš Konáč z Hodiškova*, Průvodní text, s. 8 klasifikuje toto písmo jako švabachové z Porýní.

- 51) **Leemannvan Elck, P.:** *Die Offizin Froschauer, Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert*, Zürich 1940, s. 71 (foto) a 166.
- 52) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 484-490.
- 53) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 159-160 a 169-170.
- 54) **Crous, Die gotischen Schriftarten**, s. 27-39 a **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 24.
- 55) **Juda, Pismo drukowane**, s. 111-112.
- 56) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 63-71 a **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 181.
- 57) **Porák, J.:** *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, AUC Philologica Monographia 75, Praha 1983, s. 81.
- 58) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 484, 487.
- 59) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, Abb. 102.
- 60) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 487 (foto) a **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, Abb. 101.
- 61) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 69 a **Kohút, L.:** *Typografia a výtvarná výzdoba Bakalárových tlači*, in: Mikuláš Bakalár Štetina. Štúdie a materiály o živote a diele slovenského prvotlačiaru v Plzni. Red. L. Kohút, Bratislava 1966, s. 60.
- 62) **Kapr, A.:** *Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993, s. 20-22.
- 63) **Crous – Kirchner, Die gotischen Schriftarten**, s. 35-39 a **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 25.
- 64) **Crous – Kirchner, Die gotischen Schriftarten**, s. 44-54 (Abb. 81-97), 62-64 (Abb. 119-132).
- 65) **Fichtenau, H.:** *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*, Hamburg 1961 a **Killius, Ch.:** *Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung*, Wiesbaden 1999, s. 68-89.
- 66) **Juda, Pismo drukowane**, s. 133-137.
- 67) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 493 (foto).
- 68) **Leemann van Elck, Die Offizin Froschauer**, s. 123 (foto, 1. řádek) a 166.
- 69) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 497 uvádí pro výšku dvacetířádkové sazby 255 mm.
- 70) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 494 (foto).
- 71) **Leemann van Elck, Die Offizin Froschauer**, s. 123 (foto, 2. až 8. řádek) a 167.
- 72) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 487 (foto).
- 73) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 93-113.
- 74) **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 23.
- 75) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 198-232.
- 76) **Juda, Pismo drukowane**, s. 147 a **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 25.
- 77) **Beaujon, P. (= Warde, B.):** *The Garamond' Types. A study of XVI and XVII century sources*, The Fleuron. A Journal of Typography 5, 1926, s. 3-35.
- 78) **Nuska, B.:** *Počátky české renesanční knižní vazby*, Umění 10, 1962, s. 469-493.
- 79) **Kapr, Fraktur**, s. 42.
- 80) **Pátková, Česká středověká paleografie**, s. 139.
- 81) Tento Nový zákon, odhlédneme-li od zlomku chovaného ve Švédsku, je znám pouze strahovským unikátem bez posledního listu. Emmou Urbánkovou byl datován do doby po roce 1476, ale dle sdělení dr. Kamila Boldana z pražské Národní knihovny je nutno výrobu posunout s ohledem na filigrány až k roku 1491. Tímto předatováním se otevírá otázka, zda původcem tisku byl vůbec plzeňský Tiskář Arnoštových Statut, který v této době zřejmě již nepracoval. Jakkoli se antikvové I Dlabačova Nového zákona shoduje s tímtéž písmenem Tiskaře Pražské bible, textová bastarda obou Tiskařů se silně různí.
- 82) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 282-284.
- 83) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 114.
- 84) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 123-149 ovšem zcela bez exkurzu do dějin polokurzivy u nás během první poloviny 16. století.
- 85) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 125 a 128 (foto).
- 86) **Wetzig, E.:** *Kursiv als Buchschrift*, Gutenberg-Jahrbuch 1962, s. 39-43.
- 87) **Juda, Pismo drukowane**, s. 216-221.
- 88) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 132 (foto).
- 89) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 135 (foto).
- 90) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 147-148 (foto).
- 91) **Tobolka, Z. V.:** *Knihtiskař Simprecht Sorg-Froschauer*, ČMM 53, 1929, s. 501-508, zvl. 504 položka 14 a **Zeman, J. K.:** *The anabaptists and the Czech brethren in Moravia 1526 – 1628. A study of origins and contacts*, The Hague – Paris 1969, s. 765-767.
- 92) Vedle latinských tiskových písem bylo v českých, respektive pražských tiskárnách k dispozici ještě importované hebrejské písmo, a to v hebrejských tiskárnách od 1512 téměř nepřetržitě (poprvé

- konsorcium židovských tiskařů a nakladatelů pro modlitební knihu Sidur) a v křesťanských tiskárnách sporadicky (hebrejská slova u Jana Hada 1537 pokládáme za xylografii a hebrejské tiskové litery, zřejmě půjčené, užil prvně Jan Kantor Had 1570), dále se krátkodobě vyskytla importovaná cyrilice 1517 – 1519 (Franzisk Heorhij Skoryna) a řečtina od 1546 (Jan Kantor Had) a na Moravě od 1553 (Jan Günther).
- 93) **Rachlík, F.:** Jiří Melantrých Rožďalovický z Aventýnu, s. 133 uvádí nově zatím nepotvrzený údaj o 40 písmových abecedách v této dílně.
 - 94) **Voit, P.:** *Nový pohled na dějiny renesančního knihtisku v Čechách a na Moravě*, *Knihy a dějiny* 11/15, 2004 – 2008, s. 33–43, zvl. 42.
 - 95) **Vobr, Kdo byl prvním pražským knihtiskařem**, s. 24–38 a **Týž:** *Bible kutnohorská*, in: *Faksimile Bible kutnohorské* Martina z Tišnova. Doprovodná publikace k faksimile inkunábule Bible kutnohorské (red. Josef Kremla), Praha 2010, s. 20–51, zvl. 39–40.
 - 96) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 54 v kapitole Tiskaři bastardou, na niž měla vliv rotunda píše nepřesně „někteří čeští tiskaři ... řezali si písmo, jež sice bylo ještě bastardou, ale na němž jsou stopy vlivu rotundy“. Tento vliv však neprosadil písmař, ale utilitárně smýšlející tiskař.
 - 97) **Winter, Z.:** *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*, Praha 1909, s. 272 uvádí, že tiskař Jan Lovičský před polovinou 16. století „*litery nově slůval*“, což ho sice může klasifikovat jako (polo)profesionálního písmolijce, ale nikoli ještě jako písmaře.
 - 98) **Bohatcová, M.:** *Život a práce Pavla Olivetského, prvního tiskaře v Litomyšli*, ČNM, ř. hist. 131, 1962, s. 205–218, zvl. 207 a 212 zde asi nejstarší zmínka ze závěti Olivetského sepsané 1534 „*k tomu presu čtyři instrumenty, jeden textu menšího, druhý písma obecného, jako jsem písne tiskl, třetí pronostikový, čtvrtý písma nejmenšího podobného k pronostikovému, ale dobře menší, s matricemi i se všemi literami slitými*“. **Voit, P.:** *Knížní pozůstalost olomouckého tiskaře Jana Olivetského z Olivetu jako literárněhistorický a bibliografický pramen*, SNM C 29/4. Praha 1984, s. 197–214, zvl. 200 s podrobným soupisem tiskařského zařízení pozůstalého 1548 po popraveném Olivetském. O tom, že základní písmolijickou technologií ovládala i ivančická Tiskárna bratrská, informuje **Nešvera, R. K.:** *Kralický nález typografického materiálu z hlediska technicko-historického*, in: *Kralice* (red. Vl. Fialová), Brno 1959, s. 81–93.
 - 99) **Rachlík, Jiří Melantrých Rožďalovický z Aventýnu**, s. 46 byl snad prvním, kdo u nás obecně poznamenal, že „*matrice i písmo ... byly většinou dodávány z Německa*“.
 - 100) **Reske, Ch.:** *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Aus der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden 2007, s. 658–659 (Höltzel), 664–665 (Peypus) a 675–676 (Milchtaler).
 - 101) **Fritz, G.:** *Geschichte der Wiener Schriftgießereien seit der Einführung der Buchdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart*, Wien 1924, s. 21.
 - 102) **Voit, P.:** *Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století*, DP 2010 (v tisku).
 - 103) **Winter, Řemeslnictvo a živnost**, s. 257: „*Ondřej Kubeš ... koupil do své impresie veliký švabach s instrumentem v Norimberce a zaplatil jen polovici té norimberské koupě, druhou polovici platil Václav Oustský*“. **Bohatcová, Život a práce Pavla Olivetského**, s. 207 a 212 kde v závěti poznamenán „*druhý pres norimberský*“.
 - 104) **Dokoupil, Počátky brněnského knihtisku**, s. 47–48.
 - 105) **Leemann van Elck, Die Offizin Froschauer**, s. 71, 123 (fota) a 166.
 - 106) **Vekene, E. van der:** *Kaspar Hochfeder. Ein europäischer Drucker des 15. und 16. Jahrhunderts. Eine druckgeschichtliche Untersuchung*, Baden-Baden 1974, s. 104–106.
 - 107) **Porák, Humanistická čeština**.
 - 108) **Koupil, O.:** *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*, Praha 2007, s. 137.
 - 109) **Voit, P.:** *Nové pohledy na veršovanou skladbu Rozmlouvání člověka se Smrtí*, LF 109, 1986, s. 166–174, zvl. 170 kde jsme už před časem na základě srovnání dvou edicí téže skladby v tiskárně Pavla Olivetského upozornili na technické limity sazečova přístupu k hláskoslovné rovině textu.

Soupis obrazových příloh

Obr. 1 Textura č. 1/1

[Bible Severinova, 1. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1529 (Knihopis 1098); FRANCK, Sebastian – SCHWARZENBERG, Johann von: O ukrutném a hanebném hříchu opilství. Instrukcí. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory VI. 1537 – 1. II. 1538 (Knihopis 2576).

Obr. 2 Textura č. 2/1

Polonia typographica saeculi sedecimi (ed. Paulina Buchwald-Pelcowa et al.). Fasciculus VIII. Aleksander Augezdecki (Królewiec-Szamotuly, 1549 – 1561). Wrocław 1972, tab. 17.

Obr. 3 Textura č. 3/1

Kuchařství. Praha, Jan Kantor Had [1557 – 1559] (Knihopis 4612 ČD).

Obr. 4 Textura č. 4/1

LUKÁŠ PRAŽSKÝ: Výklad na modlitbu Páně. [Litomyšl], Pavel Olivetský z Olivetu po 19. II. 1520 (Knihopis 5057).

Obr. 5 Textura č. 5/4

ŽATECKÝ, Václav: Léta od porodu nepoškvrněné Panny Marie tisícého pětistého sedmnáctého. [Praha, Tiskař II Žateckého minuce 1516]. (Knihopis 17591).

Obr. 6 Textura č. 6A/1

KOPP von RAUMENTHAL, Johann: Gruntovní a dokonalý regiment. Praha, Jan Had 20. III. 1536 (Knihopis 4315 ČD); PETR ze ZÁSADÍ: Velmi povlovná, pokojná a upřímná odpověď na dosti prudké, bouřlivé a velmi zchytralé bratra Jana ozvání a ohlášení. A při tom list kněze Jakuba Volínského. [Praha, Jan Had po 24. V.] 1542 (Knihopis 7046 ČD).

Obr. 7 Textura č. 6B/8

z PERNŠTEJNA, Vojtěch: Příčiny některé nesrovnání mého s bratřími. [Praha? Prosějov?, Tiskař Pernštejnova Nesrovnání 1558] (Knihopis 7003).

Obr. 8 Textura č. 7/6

Práva a zřízení Margrabství moravského. Olomouc, Jan Olivetský z Olivetu 1545 – 5. I. 1546 (Knihopis 14315).

Obr. 9 Textura č. 8/1

INSTITORIS, Heinrich: Sancte Romane ecclesie fidei defensionis pro pungnaculum (!) adversus Waldensium seu Pickardorum. Olomouc, Konrad Baumgarten 20. IV. 1501 (CizBoh).

Obr. 10 Rotunda č. 1A/1

ČERNÝ, Jan: Knieha lékařská. Nürnberg, Hieronymus Hölzel 19. XII. 1517 (Knihopis 1767 ČD).

Obr. 11 Rotunda č. 1B/3

KOPP von RAUMENTHAL, Johann: Gruntovní a dokonalý regiment. Praha, Jan Had 20. III. 1536 (Knihopis 4315 ČD).

Obr. 12 Rotunda č. 2/2

Vokabulář latině, česky a německy ... Vocabularius rerum. [Nürnberg, (Jodocus Gutknecht) ca 1535] (Knihopis neuvádí).

Obr. 13 Rotunda č. 3/1

RIESE, Adam: Nové knížky vo počtech na cifry a na liny. Nürnberg, Friedrich Peypus 10. II. 1530 (Knihopis 3950 ČD).

Obr. 14 Rotunda č. 4/1

[Bible benátská]. Venezia, Peter Liechtenstein 5. XII. 1506 (Knihopis 1097).

Obr. 15 Rotunda č. 5A/1

HUBMAIER, Balthasar: Von dem Khindertauff. Mikulov, Simprecht Froschauer 1527 (CizBoh neuvádí).

Obr. 16 Rotunda č. 5B/2

Nálezové práv zemských. [Nürnberg? Praha?, Tiskař Cordova Líkařství] 7. VII. 1536 (Knihopis 6007 ČD).

Obr. 17 Rotunda č. 6/3

STANISLAIDES, Jan: O klanění velebné svátosti oltářní. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1515 (Knihopis 15660).

Obr. 18 Rotunda č. 7/1

MANCINELLUS, Antonius: [Grammatices libelus, qui Spica intitulatur. Olomouc, Konrad Baumgarten 1501 (CizBoh neuvádí).

Obr. 19 Rotunda č. 8/1

INSTITORIS, Heinrich: Sancte Romane ecclesie fidei defensionis clippeum (Olomouc, Konrad Baumgarten 20. III. 1502) (CizBoh tuto variantu neuvádí).

Obr. 20 Rotunda č. 9/1

NAOGEORGUS, Thomas: Tragedy nová Pammachius jméno mající. Nürnberg, Christoph Gutknecht 1546 (Knihopis 6009).

Obr. 21 Rotunda č. 10/3

ERASMUS ROTTERODAMUS, Desiderius: Přeutěšená a mnoho prospěšná knieha o rytieři křesťanském. Bělá/B., Oldřich Velenský z Mnichova po 20. XII. 1519 (Knihopis 2351 ČD).

Obr. 22 Rotunda č. 11/1

Nálezové práv zemských. [Nürnberg? Praha?, Tiskař Cordova Líkařství] 7. VII. 1536 (Knihopis 6007 ČD).

Obr. 23 Rotunda č. 12/1

PETRUS ISVALIES: [Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum. Editio 32 lin. Olomouc, Konrad Baumgarten 1501] (CizBoh neuvádí).

Obr. 24 Rotunda č. 13/1

BAUERNFEIND, Marcus: Marci Rustinimici ad Moravorum pueritiam pedagogus Grammatices. Olomouc, Libor Fürstenhain po 13. VIII. 1504 (CizBoh neuvádí).

Obr. 25 Rotunda č. 14/1

Statuta vel Precepta scolarium. Nürnberg, Hieronymus Höltzel 16. VI. 1507 (VD16 S 8692).

Obr. 26 Rotunda č. 15/1

HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: Elucidarius dialogicus theologie tripartitus. Nürnberg, Hieronymus Höltzel 14. VIII. 1518 (VD16 H 4768).

Obr. 27 Bastarda č. 1/1

FICINO, Marsiglio: O tom, co mají všelijací lidé činiti, kteříž chtějí své povinnosti dosti učiniti a řádně a slušně živi býti. Epištola Marsilia Fičina, znamenitého filozofa. ... [Praha, Tiskař Pražské bible ca 1501 – 1506] (GW 9875).

Obr. 28 Bastarda č. 2/1

ŽATECKÝ, Václav: Léta od porodu nepoškvrněné Panny Marie tisícého pětistého sedmnáctého. [Praha, Tiskař II Žateckého minuce 1516]. (Knihopis 17591).

Obr. 29 Bastarda č. 3/1

[Bible benátská]. Venezia, Peter Liechtenstein 5. XII. 1506 (Knihopis 1097).

Obr. 30 Bastarda č. 4/1

INSTITORIS, Heinrich: Sancte Romane ecclesie fidei defensionis clippeum (Olomouc, Konrad Baumgarten 20. III. 1502) (CizBoh tuto variantu neuvádí).

Obr. 31 Bastarda č. 5A/1

PIUS II., papa: Česká kronika. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1510 (Knihopis 13884).

Obr. 32 Bastarda č. 5B/2

HUBMAIER, Balthasar: Von dem christenlichen Bann. Mikulov, [Simprecht Froschauer] 1527 (CizBoh neuvádí).

Obr. 33 Švabach č. 1/4

LUKÁŠ PRAŽSKÝ: Výklad na modlitbu Páně. [Litomyšl], Pavel Olivetský z Olivetu po 19. II. 1520 (Knihopis 5057).

Obr. 34 Švabach č. 2/14

SAMUEL ben MEIER: List rabbi Samuele k rabbi Izákovi poslán. Plzeň, Jan Pekk 14. VIII. 1528 (Knihopis 15206).

Obr. 35 Švabach č. 3A/1

HENRICHMANNUS, Jacobus: Institutiones grammaticę. Nürnberg, [Friedrich Peypus post 24. VII. 1518] (Knihopis 2938).

Obr. 36 Švabach č. 3B/21

KLATOVSKÝ z DALMANHORSTU, Ondřej: [Knížka v českém a německém jazyku složená]. Olomouc, Jan Günther 1564 (Knihopis 3940).

Obr. 37 Švabach č. 3C/25

Polonia typographica saeculis Sedecimi (ed. Paulina Buchwald-Pelcowa et al.). Fasciculus VIII. Aleksander Augezdecki (Królewiec-Szamotuly, 1549 – 1561). Wrocław 1972, tab. 3.

Obr. 38 Švabach č. 3D/27

[Nový zákon]. Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1538 (Knihopis 17102).

Obr. 39 Švabach č. 4B/4

Nový zákon. Praha, Jan Kantor Had 1545 (Knihopis 17103).

Obr. 40 Fraktura č. 1/3

Akta těch všech věcí. [Litoměřice] – Praha, Bartoloměj Netolický 1547 (Knihopis 105 ČD); Nový zákon. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1551 (Knihopis 17105); BRTVÍN z PLOSKOVIC, Jan: Knížka tato dvě stránky v sobě drží. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 12. II. 1540 (Knihopis 1307).

Obr. 41 Fraktura č. 2/2

RHEGIUS, Urbanus: Rozmlouvání o krásném kázání. Prostějov, Jan Günther VIII. 1545 (Knihopis 14825); Slabikář český a jiných náboženství počátkové. Prostějov, Jan Günther 1547 (Knihopis 15441).

Obr. 42 Fraktura č. 3/2

Akta těch všech věcí. [Litoměřice] – Praha, Bartoloměj Netolický 1547 (Knihopis 105 ČD).

Obr. 43 Fraktura č. 4/1

MICHAEL de WIŚLICA: Pronostyka polská ... k roku Páně 1533. [Legnica, Simprecht Froschauer 1532] (Knihopis neuvádí).

Obr. 44 Antikva č. 1/1

ERASMUS, Desiderius: Civitas morum. Olomouc, Jan Günther 1556 (Knihopis 2365 ČD); MELANCHTHON, Philipp: Grammatica. Olomouc, Jan Günther 1560 (Knihopis 5474); MELANCHTHON, Philipp: Grammatica Latina. Olomouc [Jan Günther] 1567 (Knihopis 5477).

Obr. 45 Antikva č. 2A/7

HODĚJOVSKÝ z HODĚJOVA, Jan st.: Prima (quarta) farrago. Praha, Jan Kantor Had 1561 – 1562 (CizBoh); ORCINUS, Vít: Monomachia Christi et mortis. Praha, Jan Kantor Had 1556 (CizBoh).

Obr. 46 Antikva č. 2B/12

Nový testament všecek již nejposléze a pilně od Erazima Roterodámského přehlédnutý. Náměšť, [Matěj Pytlík z Dvořišť] 29. XI. 1533 (Knihopis 17099).

Obr. 47 Antikva č. 3/1

CALVIN, Jean: Dvě epištoly o věcech tohoto času znáti velmi potřebných. [Nürnberg, Christoph Gutknecht] 1546 (Knihopis 1407).

Obr. 48 Antikva č. 4/1

[Bible norimberská] Nürnberg, Leonhard Milchtaler 27. X. 1540 (Knihopis 1100).

Obr. 49 Antikva č. 5A/3

LUKÁŠ PRAŽSKÝ: O puovodu cierkve svaté. [Mladá Boleslav, Jiřík Štyrsa] 1522 (Knihopis 5030).

Obr. 50 Antikva č. 5B/5

BYDŽOVSKÝ, Pavel: Tento spis ukazuje. [Praha, Jan Chocenský po 3. III.] 1543 (Knihopis 1396).

Obr. 51 Antikva č. 6A/1

ČERNÝ, Jan: Knieha lékařská. Nürnberg, Hieronymus Höltzel 19. XII. 1517 (Knihopis 1767 ČD).

Obr. 52 Antikva č. 6B/4

[Bible Netolického – Melantrichova, 1. vyd.] Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic – Jiří Melantrich z Aventýnu 11. IV. 1549 (Knihopis 1101).

Obr. 53 Antikva č. 7/4

FABER, Johannes: Sermo habitus Pragae [Praha, Jan Had po 17. VIII.] 1537 (CizBoh).

Obr. 54 Antikva č. 8A/2

[Bible Severinova, 2. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 28. III. 1537 (Knihopis 1099).

Obr. 55 Antikva č. 8B/10

HEYDEN, Sebald: Formulae puerilium colloquiorum. Prostějov, Jan Günther 1548 (CizBoh neuvádí).

Obr. 56 Antikva č. 9A/1

[Bible Severinova, 2. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 28. III. 1537 (Knihopis 1099).

Obr. 57 Antikva č. 9B/3

Nový testament všecek již nejposléze a pilně od Erazima Roterodámského přehlédnutý. Náměšť, [Matěj Pytlík z Dvořišť] 29. XI. 1533 (Knihopis 17099).

Obr. 58 Antikva č. 9C/5

HEYDEN, Sebald: Puerilium colloquiorum formulae Latina, Bohemica et Teutonica lingua conscriptae. Nürnberg, Friedrich Peypus 1534 (Knihopis 2984).

Obr. 59 Antikva č. 9D/11

DUBRAVIUS, Jan: Historiae Regni Boiemiae. Prostějov, Jan Günther 26. III. 1552 (Knihopis 2132).

Obr. 60 Antikva č. 10/1

Polonia typographica saeculi sedecimi (ed. Paulina Buchwald-Pelcowa et al.). Fasciculus VIII. Aleksander Augezdecki (Królewiec – Szamotuly, 1549 – 1561). Wrocław 1972, tab. 12.

Obr. 61 Polokurziva č. 1/7

ŠPÁN ze ŠPÁNOVA, Vavřinec: Panegyricus genethliacus in honorem illustris herois domini Vratislai a Pernstain. Olomouc, Jan Günther 1564 (CizBoh neuvádí).

Zkratky citované v popiskách

CizBoh

Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501 – 1800. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky 2003. Dostupné též <http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/>

GW

GESAMTKATALOG der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Bd. 8-. Stuttgart-Berlin-New York 1972- (nové, přehlednuté vyd. Bd. 1-7, Stuttgart-New York 1968). Dostupné též <http://www.gesamtkatalog-derwiegendrucke.de/>

Knihopis

KNIHOPIS českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Redigoval dr. Zdeněk Tobolka [od 5. svazku dr. František Horák]. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Svazek 1-9 (písm. A-Z). Praha 1925-1967. K tomu KNIHOPIS českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Dodatky. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Založil doc. dr. Zdeněk V. Tobolka, pokračovali doc. dr. František Horák a dr. Bedřiška Wižďálková. Část I. písm. A-. Praha 1994-. K tomu KNIHOPIS (AD) čili Abecední dodatky: rukopisný, dosud nevydaný materiál uložený v redakci Knihopisu (odd. rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze). Základní řada Knihopisu dostupná též <http://db.knihopis.org/>

VD16

VERZEICHNIS der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I. Abteilung. Verfasser-Körperschaften-Anonyma. Bd. 1-22. Stuttgart 1983-1995. II. Abteilung. Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträger. Bd. 23-24. Stuttgart 1997. III. Abteilung. Register der Druckorte, Verleger und Erscheinungsjahre. Bd. 25-. Stuttgart 2000-. Dostupné též <http://vd16.de/>

Zusammenfassung:

Petr Voit

Die böhmische und mährische Druckschrift der erste Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Mit Ausnahme der einheimischen Bastarda (Bastardaschrift) verwendete der hier einer Analyse unterzogene einheimische Buchdruck sechs lateinische Schriftgattungen, die eingeführt worden waren: die gotischen Rotunda (Rundschrift) seit 1486 und Textur (Textura) seit 1512, die neugotische Schwabacher (Schwabacher Schrift) seit 1492 und die Fraktur (Frakturschrift) seit 1526, und die humanistischen Schriften Antiqua seit 1513 und die halbkursive Form 1536. Den siebten Platz in der Reihenfolge nahm die gotische Buchdruckerbastarda ein, die nach der Vorlage der einheimischen Handschriften entstanden ist. Sie existierte in den tschechischen Wiegendrucke bereits im Jahre 1476 und wenn auch mit dem Antritt des neuen Jahrhunderts ihr deutlicher Rückgang zu verzeichnen ist, hielten an ihr der sog. Buchdrucker der Prager Bibel und dessen Nachfolger Pavel Severin bis 1522 fest.

Die angeführten Jahreszahlen des ersten Auftretens einer Schriftgattung sind jedoch für die eigentliche Entwicklung des Buchdrucks nicht so erheblich. Erinnern wir nur auf das älteste Vorkommen der Antiqua Nr. 8A bei dem Buchdrucker der Prager Bibel, das sich auf vier Buchstaben ILVX der römischen Nummern der Überschriften einiger Wiegendrucke bezieht. Von einem systematischen Durchdringen kann erst nach dem Jahre 1536 die Rede sein, als Jan Had die Antiqua zum ersten Mal für zusammenhängende Texte verwendete. Auf ähnlich dornigem Weg kam zu uns auch die Frakturschrift, kurzfristig wurde sie aber in den Jahren 1526-1527 in der Werkstatt Hubmaiers in Mikulov/Nikolsburg importiert, die der Schweizer Simprecht Froschauer leitete und die nur für die Wiedertäufer offen war. Ein

breiterer Einfluss auf die typographische Auffassung der tschechischen Kollegen ist nahezu ausgeschlossen. In eine konsequentere Propagation der Vorbilder bemühten sich erst Bartoloměj Netolický im Jahre 1541 in Prag und Jan Günther im Jahre 1545 in Mähren.

Die quantitative Seite der Vorräte an Schriftgattungen war bis in die Zwanzigerjahre verhältnismässig gering. Es ist keine Neuigkeit, dass der erste Handwerker, der über die grössere Anzahl von Schriftsätzen, und zwar fünf, verfügte, erst ein Fremder auf Wanderschaft, nämlich Konrad Baumgarten, war tätig in Olomouc/Olmütz in den Jahren 1501-1502.

Mit einer Ausnahme von Mikuláš Konáček, der als selbstständiger Unternehmer seit 1513 nach und nach sieben verschiedene Schrift-Alphabete sammelte, reichten jedoch alle übrigen Werkstätten in Prag oder den Regionen mit zwei bis drei Alphabeten aus. Wenn wir auch grössere Verluste zur Kenntnis nehmen müssen, die unser heutiges Bild des jagellonischen Buchdrucks deformieren, bewahrte sich das vom Kapital unterbundene Handwerk immer noch den spätgotischen Charakter (Mikuláš Bakalář mit drei Alphabeten), und der hauptsächliche Sinn beruhte in der Vermehrung des Textes, bislang ohne ästhetischer Berücksichtigung (Mikuláš Kladyán zwei, Oldřich Velenský zwei, Jan Moravus zwei). Eine Wende rief Pavel Severin hervor, der seit 1520 - wieder nach und nach - elf Schriftkassen besass. Noch mehr sichtbare Verdienste können Jan Had zugeschrieben werden, der nach seiner Ankunft aus Nürnberg im Jahre 1536 aus dreizehn Alphabeten setzte. Beginnend mit dem Jahr 1544 mussten sich die Prager Gewerbe mit der Konkurrenz

seines Nachfolgers Jan Kantor Had auseinanderzusetzen, der bereits über achtzehn Alphabete verfügte – also mit der bis in die Jahrhundertmitte höchsten Anzahl. Das Prager Handwerk war mächtig geworden, doch die Unterschiede unter den einzelnen Gewerben blieben selbstverständlich bestehen: Bartoloměj Netolický (ein Alphabet), Jan Kosořský (8), Jan Chocenský (7), Ondřej Kubeš (6). Zu ähnlich differenzierten Zahlen gelangt man bei den Buchdruckern, die ausserhalb von Prag für die Brüdergemeinde tätig waren: Alexander Oujezdecký (1), Jiřík Styrsa (6), Pavel Olivetský (5), Jan Olivetský und Václav Šturm (3). Andere nonkonformistische Offizinen, mit Ausnahme des Kaspar Aorg aus Prostějov/Prossnitz, arbeiteten nicht nur kurze Zeit, aber in der Stadt Náměšť/Naměst auch einfach, was die Setzerei betrifft: Jan Pytlík (4), Václav Hlaváč (2). Als mährisches Gegenstück des Prager Buchdruckers Had kann der aus Nürnberg zugewanderte Jan Günther gerechnet werden, der seit 1544 in Prostějov/Prossnitz sesshaft war (14).

Nach der mageren Ära der böhmischen und mährischen Wiegendrucke deuten die Zahlen der Schriftsätze auch trotz ihrer Veränderlichkeit eine Wachstumstendenz unseres Handwerks an, wenn auch im Vergleich mit dem Auslandskapital unverbunden. Wie zu erwarten nahm bei uns mit einigen wenigen Wanderdruckern (Konrad Baumgarten, Libor Fürstenhein, den Drucker von Cordas Líkařství) die Schwabacher Textschrift eine Monopolstellung ein. Wir können uns jedoch nur schwierig ein Bild von den bezeichneten Schriftgattungen machen, deren Ausmass des Alphabets in vielen Fällen gering sein könnte. Wie wir weiter oben durch die Antiqua des Buchdruckers der Prager Bibel belegt haben oder wie wir Aorgs Textur Nr. 5 sehen die während der ganzen Zeit seiner Aktivitäten nur durch den Titeltext „Gramatyka Česka“ belegt ist. Wir müssen auch in Erwägung ziehen, daß einige Schriftarten nicht den Stammfundus der Werkstatt bildeten, aber evident einmalig ausgeborgt waren, beispielsweise

se die Halbkursive für Hájeks Böhmisches Chronik 1541 bei Jan Severin oder drei Hebräische Alphabete für Kantors Druck der Horst Grammatik 1570. Schliesslich muss auch damit gerechnet werden, dass die Druckereien die erwähnte Anzahl der Schriftsätze nicht auf einmal bekommen konnten, sondern jeweils nach den finanziellen und räumlichen Möglichkeiten, dem Editionsprogramm und auch dem sich wandelnden topographischen Ansichten meist nur nach und nach.

Die oben erwähnten sieben Arten der lateinischen Schrift wurden bei uns während der verfolgten Zeitabschnitte in 42 Graden und 54 Schriftschnitten verwendet. Die grösste morphologische Variabilität verzeichnete die Antiqua (15 verschiedene Schnitte), die Rotunda (12) und die Textur (9) – Schriften, die evident in gelegentlichen Resten gekauft worden waren und die bis auf geringe Ausnahmen nur zu bezeichnenden Zwecken dienten. Die jüngste Version der einheimischen Bastarda (6) und der importierten Schwabacher Schrift (8) erweisen sich dagegen als Schriftgattungen, die ihre Textrolle standardmässig im geringeren morphologischen Ausmass erfüllen konnten. Die Schwabacher Schrift kann nach erfolgter Untersuchung als souverän am meisten verbreitete Schriftart bezeichnet werden. An zweiter Stelle kommt die Antiqua in Betracht, doch eher zur Bezeichnung als für den Text, oft mehr inkomplett als vollständig. Erst nach ihr kommen nach Reihenfolge die Textur und die Rotunda. Die Fraktur halten wir im Auge bislang nur unbedeutend, weil es sich eigentlich um ein neues Satzmaterial handelt, das auf die konservative Einstellung der böhmischen Buchdrucker stösst. Die Bastarda als Ausgangsschrift war noch seltener. Nur die Halbunzialantiqua war durch Schnitte und einen einzigen Grad vertreten, der nur in acht Druckereien gelangte.

Ausser der versuchsweisen einheimischen Antiqua Nr. 9B, der Minuskel Elemente der andersartig und anderswo bei uns nicht vertretenen Gotikoantiqua auf, und selbstverständlich der einheimischen

Bastarda waren alle im Laufe der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts in ganz Europa zugänglichen erwähnten stilistischen Modifikationen erreichbar. Einige von ihnen, namentlich die Bastarda, Textur, Rotunda und zum Teil die Schwabacher Schrift, überlebten mit Erfolg aus der Vergangenheit. Nur die Druckerantiqua und die Fraktur können als neu im typographischen Prozess entstandene Schriftgattung bezeichnet werden. Mit einer verspäteten Ausnahme der Frakturschrift, wurde die letzte Phase des lang dauernden typographischen Umbaus abgeschlossen, in dessen Verlauf unsere Buchdruckereien ihre Ausstattung an Schriftgattungen erwarben, die mit denen des Auslands vergleichbar sind. Eine markante Eigenheit der Rotunda und der Textur ist die zeichnerische Vielfalt der Majuskel. Die Klassifizierung bereitet Schwierigkeiten denn die Menge der bezeichnenden Schrift erlaubt oft nicht zuverlässig zu bestimmen, ob überwiegende Merkmale zur Rotunda tendieren oder zur abgerundeten Textur, oder ob sie auf die spitzige Rotunda zeigen oder eher auf die Textur. Dieser Zustand ging davon aus, dass die Schriftarten im Ausland annähernd zu gleicher Zeit, Ende des 15. Jahrhunderts, entstanden sind, und das ausschliesslich mit bezeichnender Funktion. Eine Ahnung von stilistischer Reinheit der Schnitte der ursprünglichen Sätze ist fast nicht denkbar. Es ist daher keinesfalls eine Ausnahme, wenn wir beispielsweise im typisch runden Rotunda-Alphabet Nr. 5 Majuskeln mit zackigem Rand entdecken, charakteristisch für die Textur, oder im Gegenteil, wenn wir Buchstaben finden, die im Kontext der Textur Nr. 3 typisch auf Art der Rotunda konstruiert sind.

Der zweite Grund der stilistischen Unreinheit lag im ökonomischen Bereich. Die Sätze dieser bezeichnenden Schriftgattung wurden offenbar als nicht komplett erworben und zufällig aus allen möglichen Quellen ergänzt - Bedingung war jedoch der übereinstimmende Schriftkegel und die übereinstimmende Schrifthöhe (im entgegengesetztem Falle könnte die Letter

nicht ein komponiert werden in den Satz, weil die einerseits aus der Linie herausragte und andererseits aus der ausgeglichenen Oberfläche der Druckerform vorsprang, was in beiden Fällen einen qualitätvollen Abdruck unmöglich machte). Wir finden den Satz der Mixschrift zum ersten Mal in Böhmen ganz am Anfang des Buchdrucks bei der ältesten Pilsner Gruppe der Wiegendrucke (Agenda, Das Neue Testament mit einem Signet und die Trojanische Chronik). Eine weitere Infiltration, diesmal jedoch durch die Brünner Rotunda, belegt der Schriftfundus des Martin von Tišnov, der wahrscheinlich mit dem Drucker des Psalters identisch ist. Die morphologische Vielfalt der Majuskeln desselben Satzes, zum Teil Bastarda zum Teil Rotunda, beweist, dass in Böhmen der Achtziger Jahre des 15. Jahrhunderts die Zeit des privaten Schrifttums noch nicht zu Ende war und dass die Schrift durch individuelle Duplikation ausgeborgter Matrizen ergänzt wurde. Diese Situation überdauerte noch in der Bastarda Nr. 1 des Druckers der Prager Bibel, ja sogar noch in den Anfängen seines Nachfolgers Pavel Severin in den Jahren 1520-1521, die zur Revitalisierung ihres Materials gerne die funktionsfähigen Überreste aus der Werkstatt des Martin von Tišnov ausnützen. Erst mit der Verbreitung der Bezeichnungstextur und der Rotunda, bei denen keine einheimischen Matrizen existierten, wandten sich die Drucker mehr entweder an die deutschen (Nürnberger) Kollegen und kauften öfter aus zweiter Hand als aus professionellen Schriftgiesereien Reste, die dann zu morphologisch bunten Sätzen zusammengesetzt wurden. Diese Art vom „Flohmarkt“ der Lettern entsprach übrigens der böhmischen Akquisitionspraxis auch im Bereich der Initialen, des Dekors und der Illustrationen. Trotzdem darf jedoch nicht der Eindruck erweckt werden, dass der hybride Charakter einiger Schriftsätze nur für das böhmische Handwerk typisch ist. Vom Gegenteil überzeugt und stichprobenartig das typographisch präzedenzlose Verfahren des Wittenberger Druckers Josef

Klug, der im humanistischen Erst Lingswerk des Matouš Collinus *Elegia de natali Domini nostri Jesu Christi* noch im Jahre 1540 den defekten Satz der bezeichnenden Antiqua durch die Schwabachermajuskel A ergänzte.

Beim ausführlichen Studium der Schrift tritt unabwendig die Frage nach ihrem Ursprung auf. Diese ist stark neurasthenisch und aufreizend, weil sie in sich selber dank dem rudimentären Charakter dieses Druckmaterials letztendlich die Antwort vorwegnimmt, was für eine nicht nur handwerkliche, aber auch die geistige Orientierung der Buchkultur der untersuchten Region hatte. Akademisch versuchen zu wollen die Limits der zeitgenössischen einheimischen Schriftarten und des Schriftgusses zu enthüllen, übersteigt die Kräfte eines Historikers, weil die archivalischen Quellen bis auf ein paar wenige Erwähnungen fehlen und schliesslich nur die vorausgesetzte These bestätigen können, dass jeder der Drucker ein handbetriebenes Giessinstrument besass, in dem er sich aus gekauften oder geborgten Patrizen die Matrizen anfertigen und dann die nötige Anzahl der Lettern duplizieren konnte. Es ist überflüssig ältere Vermutungen über die ausländische Herkunft der Schriftvorräte unserer Druckereien zu entkräften. Es ist jedoch schon höchst notwendig, unser bisheriges Wissen durch eine ausführliche und geduldige Analyse des typographischen Terrains zu unterlegen und zu korrigieren, jedoch mit Berücksichtigung des breiteren Zusammenhangs mit dem deutschen Buchdruck. Beim flüchtigen Blick in die beigefügten Tabellen könnte man feststellen, dass die führenden Stellungen in der Verwendung der Druckschriftgattungen wiederholt von drei Nürnberger Buchdruckern eingenommen wurden, nämlich von Hieronymus Hölzel (gest. ca. 1532), Friedrich Peypus (gest. 1535) und Leonhard Milchtaler (gest. 1540). Nur an der Erledigung der Bestellungen aus Böhmen arbeiteten sie zusammen fast 50% der Schriftgrade und der Schnitte, die später in unseren Offizinen verwendet

wurden. Wie erwartet hatten sie nicht nur die böhmische Bastarda und sie wichen überraschend der alternder Textur aus. Hölzel verwendete für unsere Aufträge die Antiqua Nr. 5, 6 und 8B, die Rotunda Nr. 1A, 2, 6, 10, 14, 15 und Schwabacher Nr. 2 und 3B. Peypus realisierte bohemikale Erzeugnisse mit der Antiqua Nr. 2A, 7, 8B und mit Halbkursiv Nr. 1, Rotunda Nr. 1B und 3 und Schwabacher Nr. 2, 3A und D. Milchtaler setzte schliesslich unsere Aufträge mit Antiqua Nr. 2A, 4, 7, 8B, Fraktur Nr. 1 und 3, Schwabacher Nr. 3D. Die Bindung zwischen dem böhmischen Milieu und den drei Nürnberger Druckern ist unserem Urteil nach evident und durch die typologische Untersuchung aller unserer Publikationen beweist man sie gewiss noch deutlicher. Eine so weitgehende Übereinstimmung in den Schriftgattungen finden wir in keiner anderen ausländischen Metropole, einschliesslich Wien, wo der Drucker Michael Zimmermann übrigens erst 1552 die erste Schriftgiesserei gründete.

Die Antwort auf die Frage, warum wir die Nürnberger Drucker vorrangig in den Kontext unseres Buchdrucks einbeziehen, finden wir in den weiteren Teilen der Tabellen, wo die böhmischen und mährischen Besitzer der gleichen Schriftgattungen, -grade und -schnitte angeführt sind. Als Verbindungsglieder zwischen den einheimischen Handwerkern und den drei Nürnbergern funktionieren meistens Jan Had und Jan Günther, in einigen Fällen auch Mikuláš Bakalář, Mikuláš Klauďán und Bartoloměj Netolický. Dabei finden wir die notwendige Interferenz nicht nur beim Material der Schriftgattungen, sondern auch unter den Illustrations- und Dekorationsdruckstöcken der oben erwähnten böhmischen Handwerker.

Der in Nürnberg aus der Lehre freigesprochene Had und seine Frau Kuni-gunde, geborene Peypus, liessen sich im Jahre 1536 in Prag nieder, also ein Jahr nach dem Tode von Friedrich Peypus. Ihre Druckerei statteten sie mit der nicht kleinen Erbschaft aus, unter anderem mit acht Sätzen von Schriftarten, die mit der

Ausstattung der Nürnberger Druckereien übereinstimmen, insbesondere mit der von Peypus. Der gebürtige Nürnberger Günther war wieder bei Milchtaler in der Lehre gewesen und nach seiner Heirat mit Margarethe Milchtaler, der Witwe seines Lehrmeisters, kam er 1544 auf die Dauer nach Mähren. Die Vorräte an Schriftarten in Günthers Werkstatt in Prostějov/Prossnitz entsprechen in fünf Arten und Graden den Nürnbergern und besonders denen Milchtalers. Bei Netolický haben wir vier Übereinstimmungen, bei Bakalář und Klaudyán je zwei gezählt.

Obwohl die Herkunft der böhmischen Druckereinrichtungen sehr selten als ausgesprochen nürnbergische bezeichnet wird, wurde die dortige Buchkultur bei uns als mustergültig aufgefasst und die Ausstattung und Modernisierung unserer Werkstätten bildeten einfach nur einen Bestandteil der jahrelangen Handelskontakte mit dieser Metropole. Es wurden jedoch keineswegs die fertigen, für den Transport wenig geeigneten Abgüsse neuer Lettern gekauft, sondern serienhaft hergestellte leichtere Patrizen oder Matrizen, deren komplette Sätze man im Reisesack befördern konnte. Den Beweis dessen hatten zahlreiche Generationen unserer Bücherforscher vor Augen, doch sie schenken ihm keine Aufmerksamkeit. Das, was ihnen entging, war, das sich ständig wandelnde Bild des diakritischen Apparats im Rahmen derselben Schriftart, des Grades und des Schnitts. Die Zeichnung des eigentlichen Buchstabens änderte sich nicht, aber die Diakritik pflegte jeder Drucker auf andere Weise und anderswo. Die Eingriffe des Stechers können wegen der geringeren Tiefe als zweifellos nachträglich bezeichnet werden, und deren uneinheitliche Form weist eher auf ein amateurhaftes Beginnen, wie beispielsweise die unauffälligen Punkte in der Funktion von Akzenten bei Jobst Gutknecht zeigen. Weil das erhöhte Schriftbild auf dem Kopf der Setzerletter selber diesen nachträglichen Eingriffen keinen Raum bot, konnten nur die Matrizen mit vertieften Konturen und überhöhtem

Raum herum hergerichtet werden, der für den nachträglichen Eingriff geeignet war. Die Verteilung der Akzente ist allerdings in den Schriftarten der einzelnen Druckereien so verschieden, dass ein Ausleihen der Matrizen nahezu ausgeschlossen ist und daher auf den Kauf oder eine Zirkulation „neutraler“ Patrizen deutet.

Als Beispiel dient hier Klaudyáns Druckerei, die mit Schriftarten und anderem Material ohne allen Zweifel nach dem Vorbild Hölztzels ausgestattet war. Seine Schwabacher No. 2 enthielt bis 1518, als sie sich auch Klaudyán besorgte, nur „ž“. In Klaudyáns Druckerei wurde dieses sofort um „ý“ und im Jahre 1519 um „ň“ erweitert, Hölzel dagegen ergänzte nach dem Oktober 1520 seinen Satz um die Buchstaben „č“/„ň“/„ř“/„ž“. Dabei unterscheidet sich die Form der Akzente der Nürnberger und der Jungbunzlauer Version. Als im Jahre 1519 Velenský Klaudyáns Schrift erwarb, wurde die Diakritik wieder um die Gruppen vom Typ „mě“ und „ně“ erweitert. Eine ähnliche Situation weist die Rotunda Nr. 10 auf, mit deren Hilfe Hölzel 1518 und 1520 Bestellungen aus Böhmen realisierte, indem er dabei „á“/„ň“ verwendete, während der bereits 1518 in Jungbunzlau präsentierte Satz Klaudyáns nur „č“ enthielt. In der Werkstatt Velenskýs, in die auch diese Schrift überwechselte, erfuhr die Diakritik wieder eine neue ungeahnte Erweiterung. Die Tatsache, dass sich die Schrift zu uns mittels eines undiakritischen, erst später nach Bedarf zugerichteten Apparats ausbreitete dokumentiert auch die Bezeichnungstextur Nr. 1. Pavel Severin begann im Jahre 1525 mit dem Laut „ž“ und erst gelegentlich der repräsentativen Publikation Písň chval božských 1541 erweiterte er die Diakritik um „č“/„ň“/„ř“/„ž“/„ně“, Jan Had, Jan Chocenský und Jan Severin verwendeten die gleiche Schrift, allerdings ohne Diakritik, Kantor Had und sein Nachfolger Václav hatten „č“, Kosořský dagegen „ř“.

Die Vermutung, der zufolge wenigstens Had und Günther fertigte gegossene Lettern aus Nürnberg als Erbe nach Peypus und Milchtaler mitbrachten, ist zwar lo-

gisch, doch sie stösst auch hier auf Unstimmigkeiten in den Akzenten. Es genügt, die nichtunterschiedliche Schwabacher Nr. 1 aus Milchtalers Druckerei mit der zweifellos identischen Schrift bei Günther zu vergleichen, die jedoch schon mit zehn akzentuierten Lettern ausgestattet ist. Wie immer wir auch den physischen Transport von Druckmaterial nicht ausschliessen, müssen wir auch bei Had und Günther mit dem Besitz von Patrizen oder Matrizen rechnen. Hads Schriftgattungsfundus war nämlich während der Ära Kantor Hads weiterhin nachträglich ausgerichtet worden und Günthers Fundus übernahm der Prossnitzer Kollege Aorg, jedoch nur in duplizierter Form, weil der Olmützer Fundus auch fernerhin in Olomouc/Olmütz blieb. Wenn wir auf Ebene wahrscheinlicher Vermutung bleiben, können wir den Import metallener Lettern nach Böhmen und Mähren zu Beginn des 16. Jahrhunderts nur bei der Bezeichnung *antiqua* voraussetzen, dies dank des Einkaufs aus zweiter Hand (Drucker der Prager Bibel, Šmerhovský, Konáček). Die physische Übernahme von Druckerlettern können wir vorsichtig beweisen auch in einigen wenig späteren Fällen, wo die Übereinstimmung der Zeichnung und Grösse der einen, am besten jedoch mehrerer Schriftsätze noch unterstützt wird durch die Identität der übrigen typographischen Mittel und dem sich vergrössernden Grad ihrer Abnutzung (Bakalář - Konáček - Chocenský). Ein unterstützter Faktor ist die Nachfolge im Rahmen der Familie (Had - Kantor Had), oder das sporadische archivalische Zeugnis (Chocenský - Kantor Had). Die oben skizzierte Sonde der deutsch-böhmischen Handels- und Kulturbeziehung verleugnet keineswegs die Tatsache, dass das Schriftmaterial zu uns noch aus anderen Zentren eindrang. Wie wir weiter unten zeigen, ist z.B. die „gepaarte“ Rotunda Nr. 7 bei der Hand, ursprünglich aus Italien, zum ersten Mal von den Wiegendruckern in Brünn verwendet und zu Beginn des 16. Jahrhunderts noch in Olmütz. Froschauers nach Nikolsburg mitgebrachten Schriftarten, nämlich die Bastarda Nr.

5B und die Fraktur Nr. 1 und 2 stammten wahrscheinlich aus Augsburg und Zürich, wo Verwandte des Druckers wirkten. Šmerhovskýs Schwabacher Nr. 2 (sowie auch Holzschnitte) können erst zur Metz Etappe Kaspar Hofsfeders aufgespürt werden. Hofsfeders deutsche Schwabacher verschwand im Jahre 1500 und bei Šmerhovský erscheint sie 1519 in diakritischer Form. Wenn wir die Diakritik als bedeutenden Charakterzug der böhmischen typographischen Praxis bewertet haben, schadet es nicht zum Schluss noch die hauptsächliche Entwicklungstendenz zu erwähnen, jedoch keineswegs vom Gesichtspunkt der Lautlehre und der Rechtschreibung, wie dies Jaroslav Porák auf phänomenale Weise bewies, sondern in paläographisch typographischer Hinsicht. Die Probleme, zwar weiter nur angedeutet, bestätigen die Wahrnehmung Ondřej Koupils, nämlich dass die Distanz zwischen der Geschichte des Buchdrucks und der historischen Linguistik eine viel geringere ist, als bisher angenommen wurde. Die Diakritik entwickelte sich nämlich bis allen Schriftarten nicht gleich (*frontal*). Es zeigte sich, dass ein grösserer Bedarf bei der Textschwabacher empfunden wurde und ein geringerer bei gotischen und neugotischen bezeichnenden Schriftarten, doch hier ist zu bemerken, dass wir wegen ihrem mässigeren Vorkommen das durch Exzerption gewonnene Bild mit dem authentischen Zustand nicht vertauschen können. Der Unterschied zwischen Text- und der Beziehungsschrift ist begreiflich. Die Überschriftentextur und die Rotunda wurden zwar als funktionsfähig, doch nicht produktiv empfunden, während man bei der Schwabacher an die visuelle Bequemlichkeit des Lesers dachte, in womöglich voller Breite und in Übereinstimmung mit dem von grösseren Druckereien durchgesetzten graphischen Brauch (Pavel Severin, Jan Had, Jan Günther, Bartoloměj Netolický).

Die tschechische diakritische Rechtschreibung, deren Ursprung man Jan Hus zuschreibt, ist anfangs des 15. Jahrhunderts entstanden. Bis in diese Zeit und in eini-

gen Fällen sogar bis ins 19. Jahrhundert wurden die Laute, die im lateinischen Alphabet keine Unterstützung hatten, uneinheitlich durch Zeugen geschrieben. Die Reform des Jan Hus rechnete mit existierenden graphischen Zeichen, deren Geltung im Falle der weichen Aussprache durch einen Punkt unterschieden wurde (sonoch in den zwanziger Jahren bei Liechtenstein, Konáč, Olivetský, Šmerhovský), durch ein produktiveres Häkchen (oder ein charakteristisches Tröpfchen im Falle der Druckerei der Brüdergemeinde in Eibenschitz (Ivančice) und bei der Länge durch einen Strich.

Dieses diakritische System kommt mit zahlreichen Überresten der zeugmatischen Rechtschreibung bereits schon bei der Bastarda vor, der ältesten tschechischen einheimischen Druckschrift, deren Sätze, bezüglich des Stechers und des Schriftgusses der Lettern, die Drucker wahrscheinlich selber besorgten. Es gilt allgemein, dass die Akzente schneller bei den Minuskeln als bei den Majuskeln eingeführt wurden. Wenn wir das Werk des Druckers der Prager Bibel seit 1488 verfolgen, finden wir die Häkchen zuerst bei Palatalkonsonanten des Typs „č“/„ň“, „ř“/„š“/„ť“/„ž“, wobei die Zeugmaverbindungen „cz“ und „rz“ auch weiterhin gültig blieben. Von dem Jahre 1495 an und konsequenter erst seit 1503 führte der Drucker die Länge auf die Achse der Selbstlaute, für den Buchstaben „ú“ verwendete jedoch noch Mikuláš Konáč und Jan Wolff während den Jahren 1507-1511 in der Bastarda Nr. 5A den deutschen Buchstaben „ü“. Mit einer geringeren Anzahl der Akzente reichten der sog. Drucker Korandy („á“/„é“/„ú“) und Martin von Tišnov („â“/„č“/„é“/„ř“/„š“/„ť“) aus. Die Gruppen „ď“/„tě“/„ně“ und „bě“/„pě“/„mě“/„vě“/„fě“ wurden unter dem Druck des schreiberrischen Brauchs mit der Bastarda gesetzt, als „die“ oder „bie“. Nur beim Drucker der Prager Bibel ist ein Teil der zeugmatischen „-i-“ substituierten durch das Häkchen (oder eher durch ein Apostroph, einen Punkt, ein Rhombus). Weil sich das „i“ inmitten einer Lautgruppe befand, stand

das Häkchen gewöhnlich nicht in der Achse des Selbstlauts, sondern links von der Lücke zwischen den Schriftkegeln. Den vom Drucker der Prager Bibel präsentierten Komplex der Akzente bewahrten sowohl die Venezianische Bibel von 1506, als auch die Drucke Pavel Severins. Der Prozess, bei dem sich „o“ in Wörtern vom Typ „vuol“ in „vůl“ verwandelte (in der Achse des Schriftbildes), verzeichnete die Druckbastarda bis 1522 nicht. Die Fundamente, die die Drucker und Schriftsetzer im Rahmen der nationalen Bastarda legten wurden übernommen und weiterentwickelt in der Textur, Rotunda, der Schwabacher und Fraktur. Allgemein gilt jedoch, dass die Notwendigkeit, die Diakritik einzuführen, sich keineswegs von der Art oder dem Grad, sondern von der Funktion der Schrift entwickelte – früher und sorgfältiger gewann sie die Textschwabacher und in etwas bescheidenerem Mass die Bezeichnungstextur, die Rotunda oder die Fraktur. Dieses Primat der Schwabacher betraf jedoch nicht die Sätze der Schriftarten der deutschen Drucker, die die Bestellungen der Verleger aus Böhmen erledigten. Wie die Tabellen weiter oben zeigen, reichten Hölzel, Peypus, Milchtaler und Gutknecht mit den deutschen Versionen der Schriftarten ohne Akzente aus. Im Zusammenhang mit der Untersuchung der Schriftgrade haben wir festgestellt, dass das Repertoire der Akzente sich proportional verkleinerte mit dem wachsenden Grad der Bezeichnungsschrift (vgl. die Textur Nr. 1, die Rotunda Nr. 1, und die Fraktur Nr. 1).

Die Benützung oder Ablehnung akzentuierter Lettern lag am sprachlichen Usus der jeweiligen Setzer. Wir sehen dies beispielsweise im Werk Aorgs, in dem das Habrowaner Kantional aus der Zeit um 1531-1536 in reichen Masse „bě“ verwendet, während andere Drucker derselben Werkstatt diese Schwabachergüsse nur sporadisch oder gar nicht gebrauchten. Dagegen spielte die Gattung des Werkes bei der Verteilung der Akzente keine sehr bedeutende Rolle, wenn Sie auch in der grammatischen Ebene namentlich bei bi-

blischen Drucken, im Gegenteil die hauptsächlichliche Determinante des konservativ fixierenden veralteten Zustandes der Sprache bedeutete. Die gegenwärtige, nur dem individuellen Brauch der Sprache des Urhebers, des Abschreibers oder des Setzers zugerechneten Spaltung konnte jedoch vom Fall zu Fall eine viel prosaischer Ursache haben in der ungenügenden Zahl freier Lettern und namentlich der Abgüsse, so dass der schlecht gesicherte Setzer gezwungen war „mě“ und „ně“ beispielsweise abzuwechseln, wie wir in der ersten Ausgabe von Severins Bibel aus dem Jahre 1529 sehen. Auch wenn die Vereinfachung

der Rechtschreibung in die normative Form beeinflusste negativ und das möglicherweise der bislang übersehene, doch trotzdem ganz fundamentale Umstand verlangsamte, nämlich die Organisation der Vorbereitung des Setzers (die Auseinandersetzungen des gedruckten Satzes und die laufende Rückgabe der gesäuberten Lettern in der Kasse) und die technischen Limits der Arbeit des Setzers Kunst den rechten Rand mittels eines Eingriffs in die Ebene der Laute des Textes auszugleichen.

Übersetzung Marie Anna Kotrbová

NEZNÁMÁ RECENZE SPISU P. DIVIŠE „LÄNGST VERLANGTE THEORIE ...“

Josef Smolka

V roce 1765 vyšel v Tübingen, daleko od znojemských Přímětí, Divišův druhý a poslední spis¹⁾ *Längst verlangte Theorie von der meteorologischen Electricité, welche er selbst magiam naturalem benamt, sammt einem Anhang vom Gebrauch der elektrischen Gründe zur Chemie*. Jeho vydání nebylo nikterak snadné: došlo k němu po řadě peripetií, po několikaletém zdržení, krácení rukopisu a jeho překladu do němčiny. Postaral se o ně Divišův dlouholetý württemberský přítel, evangelický duchovní Oetinger,²⁾ který k němu napsal i svou předmluvu. Ta je označena datem 15. května 1765 a tak není jisté, zda Diviš, který zemřel 21. (někdy se uvádí 25.) prosince téhož roku, své vytištěné dílo vůbec spatřil.

Není známo, v jakém nákladu toto dílo vyšlo, jistě však ve velmi malém, kniha dnes patří k vzácným tiskům. Shodou podivuhodných náhod, v nichž hlavní úlohu sehrál Carl Eugen,³⁾ württemberský vévoda, byl tento spis vydán za tři roky znovu, tentokrát ve Frankfurtu a Lipsku. Mimo Oetingera a jeho okruh vzbudil tento spis zřejmě jen minimální ohlas. Nauka o elektřině patřila v té době k rychle se rozvíjejícím experimentálním disciplinám a Divišovy teoretické názory opírající se o bibli a aristotelismus nemohly být pro její představitele nikterak lákavé. Nikoli náhodou jsme proto mohli ještě před několika lety číst, že se na knihu dosud nepodařilo najít žádnou časopiseckou recenzi.⁴⁾ Alespoň jedna však vznikla: stručně ji zmínila poznámka v divišovské bibliografii,⁵⁾ té si však zatím nikdo nepovšiml. S odstupem let jsme recenzi našli v *Allgemeine deutsche Bibliothek*, v novém tehdy referativním časopise,⁶⁾ a museli konstatovat, že patří k zajímavým

1) Pelzel uvádí v Divišově bibliografii ještě třetí spis, *Scriptum contra Petropolitanum electricum de theoria perperam adplicata*. Měl to být zřejmě spis proti Johannu Albertu Eulerovi, synu slavnějšího Leonharda, ten však tiskem nikdy nevyšel, nebyl ale nalezen ani v Divišově rukopisné pozůstalosti. Totéž platí i o velkém díle – das grosse Werk, über die Electricität – o němž se zmiňuje **Pelzel, F. M.**: *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler*, III. Theil, Prag 1777, s. 172–184, zde s. 181.

2) Friedrich Christoph Oetinger (1702–1782), teolog a vedoucí představitel württemberského pietismu. O jeho vztahu k Divišovi blíže **Smolka, J.**: *Oetinger's Freund Procopius Divisch (1698-1765)*, in: *Mathesis, Naturphilosophie und Arkanwissenschaft im Umkreis Friedrich Christoph Oetingers (1702-1782)*. S. Holtz, G. Betsch und E. Zwink Hrsg., Stuttgart 2005, s. 145–152.

3) Blíže o tom **Smolka, J.**: *Spisy Prokopa Diviše*, BS 6-7, Praha 2004, s. 195.

4) „Wir fanden bislang keine Reaktion auf die Schrift Divihs in Form einer Rezension in den damaligen naturwissenschaftlichen Zeitschriften“, **Haubelt, J.**: *Der Blitzableiter Václav Prokop Divihs*, *Historica* 26, Praha 1987, s. 199.

5) **Breymayer, R.**: in: Friedrich Christoph Oetinger: *Die Lehrtafel der Prinzessin Antonia*, R. Breymayer u. Fr. Häussermann Hrsg., Berlin - New York 1977, Teil 2, s. 431 – 453.

6) O vzniku nového literárního druhu – odborné kritiky – o postavení tohoto časopisu mezi dalšími referativními časopisy i o řadě speciálnějších otázek (např. autorské anonymity) srv. **Habel, T.**: *Gelehrte Journale und Zeitungen der Aufklärung. Zur Entstehung, Entwicklung und Erschließung deutschsprachiger Rezensionsschriften des 18. Jahrhunderts*, Bremen 2006.

dobovým dokumentům, které obohacují Divišovu stále ještě hodně neúplnou biografii. Po dohodě s redakcí *Bibliotheca Strahoviensis* jsme se proto rozhodli uveřejnit tuto recenzi *in extenso*, v němčině i v českém překladu, a připojit k ní i potřebný komentář.

o – o – o

Allgemeine deutsche Bibliothek 1765-96, F. Nicolai Hrsg., 12. Band, 1. Stück, Berlin und Stettin 1770, s. 314 – 315

Procopii Divisch längst verlangte Theorie von der meteorologischen Electricité, welche er selbst magiam naturalem benamt, sammt einem Anhang vom Gebrauch der elektrischen Gründe zur Chemie. 1768. 8.

/314/ Herr Divisch hatte in Oberdeutschland und selbst auch am kayserl. Hofe mit seinen elektrischen Versuchen und Curen Aufsehens gemacht, und sich merken lassen, dass er dabey ein Stück von der geheimen Weisheit gefunden. Dieses machte, dass besonders Hr. Oetinger, Specialsuperintendent im Wirtenbergischen sich um die Divische Geheimnisse bekümmerte, und endlich von Hrn. Divisch ein lateinisches Mspt. erhielt, worinn dieser seine Theorie vorträgt. Da diese demnach längst verlangt war, so eilte auch Hr. Oetinger sie der gelehrten Welt bekannt zu machen. Dem Buchhändler war mit dem Lateinischen nicht gedient, und so musste die Schrift vorerst ins Deutsche übersetzt werden. Und da ferner die wenigsten Leser Geheimnisse verstehen, so wurde auch eine Erklärung beygefügt, die Hr. Oetinger darüber hatte machen lassen. Er selbst, fügt endlich noch einen Anhang bey, worinn er seine ei-

/315/ gene Gedanken über die Sache vorträgt, und noch einige Nachrichten liefert. Dieses ist nun die Anlage und theils die Geschichte des ganzen Werkchens. Zur Geschichte gehört noch mit, dass Divisch wegen seiner elektrischen Curen, nicht nur mit Aerzten und Apothekern, sondern da er ein Geistlicher ist, mit den römischen Kirchengesetzten zu kämpfen hat. Denn nach diesen soll ein Geistlicher sich mit medizinischen Curen (vermutlich mit Quacksalben) nicht beschäftigen, und jene, besonders die Apotheker, klagten, dass er ihnen das Brod wegnähme, weil er zu seinen elektrischen Curen nichts von ihren Arzneymitteln gebrauchte. Um sich von diesen Scrupeln loszumachen, schrieb Hr. Divisch an den berühmten van Swieten, welcher ihm ganz tröstlich antwortete, auch auf die Frage, warum nicht alle elektrischen Curen bey einerley Zufällen, glücklich ausschlagen, einige Auskunft gabe. Worinn aber nun die geheime Weisheit des Hrn. Divisch und Hrn. Oetinger bestehe, das lässt sich mit wenigen Worten anzeigen. Bey den so häufigen Versuchen fehlte es noch an Hauptstücken. Bis auf Hrn. Divisch hatte, so viel wir wissen, noch kein Adept den Stein der Weisen in der Elektricität gesucht. Das war ein grosser Fehler, den Hr. Divisch verbessern will. Ferner dient die Elektricität den Propheten Ezechiel zu erklären. Darauf hatte ebenfalls noch niemand gedacht, und so wird es hier nachgeholt. Und damit man ja dabey recht zu Werke geht, so findet sich S. 133, die wichtige Erinnerung, dass wer die Electricität und Chemie ausser Christo studiert, niemals zu den Wurzeln und Potenzen der Wahrheit komme. Nach S. 152. 169. ist die Mathematik dabey nicht anzurathen. Das mögen sich also die, so sich mit elektrischen Versuchen, mit der Chemie und mit der Messkunst beschäftigen, gesagt seyn lassen. Hr. Divisch schreibt so wie Basilius Valentinus und Jacob Böhme, und dass Hr. Oetinger nicht anders schreibt, ist bereits bekannt. Wir lassen unentschieden, ob ein so bilderreicher Vortrag Nachahmungen erweckt. Es fiel uns aber dabey das Bild eines Meerstrudels ein, wo alles was darum geworfen wird, mit

herumstrudelt. Es schien uns dieses Bild auf einen verworrenen Kopf zu passen, der alles durch einander wirft, und dem die Mathematick im Wege steht.

o – o – o

Prokopa Diviše dávno požadovaná teorie meteorologické elektřiny, již on sám nazval přírodní magií, včetně dodatku o užívání elektrických základů pro chemii. 1768. 8.

/314/ Pan Diviš vzbudil v Horním Německu a dokonce i na císařském dvoře rozruch se svými elektrickými pokusy a kůrami a dal zaznamenat, že přitom našel kus tajné moudrosti. To způsobilo, že o divišovské tajemství se začal starat zvláště p. Oettinger, zvláštní superintendent ve Württembersku, a nakonec dostal od p. Diviše latinský rukopis, v němž on sám podává zprávu o své teorii. Protože ta byla podle toho už dávno požadována, pospíchal i p. Oettinger, aby jí sdělil učenému světu. Knihkupci by s latinou mnoho neposloužil a tak musel být spis nejprve přeložen do němčiny. A protože dále tajemstvím rozumí jen velmi málo čtenářů, bylo připojeno i vysvětlení, jež si o tom dal p. Oettinger udělat. On sám připojuje konečně ještě dodatky, v němž vykládá o této věci své

/315/ vlastní myšlenky a přináší ještě několik zpráv. To jsou tedy dodatky a částečně i dějiny celého díla. K dějinám ještě patří, že Diviš musel za své elektrické kůry bojovat nejen s lékaři a lékárníky, ale protože je duchovním, i s římskými církevními zákony. Protože podle nich se duchovní nemá lékařskými kůrami (zřejmě s mastičkáři) zabývat, a oni, hlavně lékárníci, si stěžovali, že jim bere chléb, protože ke svým elektrickým kůrám nepoužívá nic z jejich léčiv. Aby se těchto pochybností zbavil, napsal p. Diviš proslavenému van Swietenovi, který mu docela potěšitelně odpověděl, dal mu několik vysvětlení i na otázku, proč se všechny elektrické kůry v některých případech šťastně neujmou. V čem ale spočívá tajná moudrost p. Diviše a p. Oettingera, to se dá ukázat několika slovy. Při tak častých pokusech chybělo ještě to hlavní. Až na p. Diviše, pokud víme, ještě žádný adept nehledal kámen mudrců v elektřině. To byla velká chyba, již chce p. Diviš napravit. Elektřina slouží dále k vysvětlení proroka Ezechiela. Rovněž na to ještě nikdo nepomyslel a tak se to zde dohání. A tím aby se přistoupilo přímo k dílu, takže na str. 133 je důležitá připomínka, že ten, kdo studuje elektřinu a chemii mimo Krista, nedojde nikdy ke kořenům a síle pravdy. Podle str. 152 a 169 se přitom nedoporučuje matematika. To si mohou nechat říci tedy ti, kdo se zabývají elektrickými pokusy, chemií a měřickým uměním. P. Diviš píše tak jako Basilius Valentinus a Jacob Böhme a že p. Oettinger nepíše jinak, je už známo. Ponecháváme bez rozhodnutí, zda tak barvitý výklad vzbudí následování. Přitom nás ale napadl obraz mořského víru, v němž se točí vše, co se do něj hodí. Zdálo se nám, že se tento obraz hodí na pomatenou hlavu, která nahází jedno přes druhé a v cestě jí stojí matematika.

o – o – o

Recenze na Divišův spis je anonymní. To nebyl v dané době tak řídký jev: v našem svazku, kde tato recenze vyšla, je otištěno – pokud jsme dobře počítali – celkem 119 recenzí, z toho je 63 podepsaných, což je jen o něco málo větší polovina, zbylých 56 je anonymních. Je samozřejmé, že autorství nás přitom musí zajímat, zdá se nám však, že je lze poměrně dobře odhadnout. Recenze je jednoznačně pozitivní, přesněji řečeno, k danému spisu v ní není ani jedna sebemenší výtka či kritická poznámka. O obsahu spisu recenze vlastně ani příliš nemluví, soustřeďuje se jen na dvě osoby, které jsou se spisem spojeny: na autora P. Diviše a jeho württemberského přítele,

Fr. Chr. Oetingera, který se o vydání spisu zasloužil – dokonce tak, že další dva autory a jejich příspěvky (spis se skládá ze čtyřech) ani v titulu recenze neuvádí. Chybí tu Oetingerův žák J. L. Fricker,⁷⁾ který sepsal jakýsi výklad Divišovy teorie, a W. Ammersin⁸⁾, jehož článek se zabýval elektrováním dřeva.⁹⁾

Při čtení recenze zjišťujeme, že se v ní o Divišovi objevuje řada překvapivých detailů, které naznačují, že ji musel napsat někdo, kdo Diviše důvěrně znal. Mohl to být jedině Fricker, který jej v roce 1753 z Oetingerova podnětu Diviše alespoň dvakrát v Příměticích navštívil a stal se jeho obdivovatelem: pobyl tam několik měsíců. Jako hudební teoretik vysoce oceňoval jeho hudební nástroj zvaný Denis d'or, jakési cemballo se zelektrovanými strunami, znal jeho elektrické pokusy i plány na postavení bleskosvodu, několikrát jej doporučoval Leonhardu Eulerovi, řediteli matematické třídy berlínské akademie věd, několikrát o něm psal do *Tübingsche Berichte von gelehrten Sachen* a nakonec byl i jedním z překladatelů jeho spisu z latiny do němčiny – nikdo jiný jej nemohl znát lépe.

V textu recenze se vyskytuje řada momentů, faktů i pojmů, které jsou s hlediska divišovské literatury méně obvyklé či dokonce nové. Pokusíme se je proto okomentovat, a to v pořadí, v němž se v textu objevují.

Horní Německo

Oberdeutschland je pojem, který se vyskytne hned v první větě, není příliš častý. Vyskytuje se spíše v jazykovědě, kde označuje oblasti, v nichž se mluví hornoněmecky (na rozdíl od středo- a dolnoněmeckých oblastí), zahrnuje zhruba území jižně od Mohanu, ale i část Saska a Durynska. Odtud se tento pojem přenesl i do věd historických, kde ale více kolísá. Jeho pevným jádrem je však Badensko, Bavorsko, Württembersko, Rakousko, německy mluvící Švýcarsko a jižní Tyroly.

Autor recenze použil pojmu Horního Německa, které zahrnuje hodně rozsáhlé území, k tomu, aby naznačil, kam všude Divišův věhlas dosahoval. V dalším ukážeme, že je to nutno považovat za určitou nadsázku: ohlas jeho činnosti nebyl zcela tak veliký.

Divišův věhlas

se mohl šířit v zásadě dvojím způsobem, buď tištěnými zprávami nebo jeho demonstracemi elektrických experimentů v různých místech. První způsob byl s hlediska šíření věhlasu rozhodně daleko efektivnější, dosah demonstrací, i když byly veřejné, musel být vždy daleko omezenější. Všechny tyto zprávy se objevují roztržštěně a proto se je v dalším pokusíme shrnout.

Tištěné zprávy přinášely především soudobé noviny. Pro divišovské bádání je však neštěstí, že ty jsou dnes zachovány jen velmi útržkovitě a většinu z nich dnes nelze prakticky nikde dohledat: péče o archivování tohoto druhu pramenů byla po celé střední Evropě v 18. století hodně nízká. Není proto ani jisté, že známe všechna města, kde se o Divišovi psalo, a že se v budoucnu třeba

7) Johann Ludwig Fricker (1724–1770), teolog a hudební teoretik. Blíže o něm **Ehmann, K. Ch. E.:** *Johann Ludwig Fricker: ein Lebensbild aus der Kirchengeschichte des 18. Jahrhunderts*, Tübingen 1864, nověji **Haubelt, J.:** *Václav Prokop Diviš und Johann Ludwig Fricker*, in: *Mathesis, Naturphilosophie und Arkanwissenschaft*, s. 153–164.

8) Wendelin Ammersin (1710–1755), švýcarský františkán, blíže o něm **Balmer, H.:** *Pater Wendelin Ammersin. Auf den Spuren eines verschollenen Elektrizitätsforschers*, Gesnerus 32, 1975, s. 318–321. Text v Divišově spisu je posmrtně otištěným výňatkem z jeho spisku *De electricitate propria lignorum*, Lucernae 1754.

9) Budiž přitom zmíněno, že tyto dva nejsou uvedeni ani na titulním listě Divišova spisu.

nepodaří jejich seznam rozšířit. Moderní badatel nemohl tyto zprávy v úplnosti přechít, nezná jejich obsah a je tak odsouzen jen k zprostředkovaným informacím, případně k vlastním hypotézám.

Podle údajů samotného Diviše reagovaly na jeho elektrické pokusy jako první řezenské noviny,¹⁰⁾ a to v červnu 1752 a teprve poté, v červenci 1752, i *Prager Post-Zeitungen*.¹¹⁾ Musíme přitom předpokládat, že obsah obou zpráv byl obdobný a že obě byly věnovány tzv. elektrickému léčení. Naznačuje to alespoň Frickerův dopis Eulerovi z 5. srpna 1753, který částečně reprodukuje zprávu z pražských novin a popisuje případy několika úspěšně vyléčených pacientů.¹²⁾ Veřejnost se tak v létě 1752 dozvěděla poprvé o pozoruhodných výsledcích dosud neznámého Diviše. A byly to pravděpodobně právě tyto zprávy o elektrickém léčení, které vedly k tomu, že byl Diviš pozván, aby je veřejně předvedl před vídeňským dvorem.¹³⁾

Účinnost této léčby, kdy organismus umístěný na izolované podložce, byl prostě elektrovan, je s dnešního hlediska samozřejmě více než sporná. A tak není divu, že takto koncipované užití elektřiny v lékařství nepřežilo víc než jen několik málo desetiletí. Po nás vyvstává přitom navíc otázka, do jaké míry byl Diviš v této své činnosti původní. Již v druhé polovině 40. let prováděla pokusy o elektrické léčení celá řada evropských fyziků. Seznámil se s nimi i mladý Jan Křtitel Boháč (1717–1768) při svých cestách po Evropě. V r. 1751 vydal v Praze svou disertaci o užitečnosti elektřiny při léčení,¹⁴⁾ která je velmi podrobně popisovala – z ní mohl Diviš pohodlně čerpat. Jistě ji znal, vždyť s profesorem Scrinim, u něhož Boháč disertaci podával, byl Diviš ve styku, jistě ji používal,¹⁵⁾ Boháčovo jméno však nikde nikdy nezmínil.

K nejasným otázkám patří, kdo zprávu o Divišově činnosti do řezenských novin zprostředkoval a kdo jim dodal potřebné podklady. V pozdějších letech to byl Fricker,¹⁶⁾ ten ale v r. 1752 Diviše ještě neznal. Materiál pro zprávy pražských novin jim dodával údajně Scrinici.

- 10) Nazývaly se v té době *Wöchentliche Nachrichten von gelehrten Sachen*. Pro 50. leta, která nás zajímají, asi nejsou k dohledání. Státní knihovna Regensburg uvádí, že má ve svých fondech ročník 1750 a poté až 1768.
- 11) V dopise Eulerovi z 5. září 1753 uvedl Diviš: „... inventa mea, jam ante annum mense junio per Ratisbonensia et julio per Pragensia novelia correctus orbi exposita ...“ *Archiv Akademie nauk Petrohrad, fond Euler* /dále jen AAN/, f. 136, op. 2, N. 3, l. 346r. Tato korespondence byla vydána, srv. **Smolka, J.: Divišova korespondence s L. Eulerem a petrohradskou akademií věd**, in: *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky* 8, Praha 1963, s. 139–163, zde s. 143.
- 12) Fricker se tu zmiňuje o vyléčení paralytických údů, očí, ztracené paměti, bolestivé dny a konvulze strnulých prstů. **Tamtéž**, l. 336r–337, resp. s. 141–142.
- 13) Nebylo tomu tak poprvé. Pelzel uvádí, že elektrické pokusy demonstroval před dvorem předtím už profesor pražské medicínské fakulty Jan Antonín Scrinici (1697 – 1773), profesor lékařské fakulty, který vstoupil do našich dějin věd mj. tím, že v r. 1747 zahájil v Praze veřejné přednášky z experimentální fyziky.
- 14) **Bohatsch, J.: Dissertatio inauguralis philosophico-medica de utilitate electrificationis in arte medica, seu in curandis morbis**, Pragae 1751. Tomuto spisu se dostává v naší literatuře tradičně vysokého hodnocení. Zatím si však nikdo nevšiml, že spis byl posuzován v tiskovém orgánu anglické Royal Society (*Philosophical Transactions* 47, 1751–1752, s. 345–351). William Watson ve své recenzi odhalil Boháčovu závislost na evropských vzorech, jako byl Pivati, Sauvage či Nollet, a resumoval: „...our author has been guilty of a slight plagiarism in this work“. Boháčovi však přesto věnoval poté větší pozornost **Thomas-Francois Dalibard**. K druhému vydání svého překladu Franklinových *Expériences et observations sur l'électricité* ..., Paris 1756, připojil *Histoire abrégée de l'électricité*, kde se poměrně obsáhle věnoval jeho disertaci na s. 57–63.
- 15) Určitou Divišovu závislost na Boháčovi konstatoval i **Hájek, J.: Poznámky k životopisu Prokopa Diviše**, *Dějiny věd a techniky* 11, 1978, s. 159–167, zde s. 165.
- 16) „... cum dominus Fricker ad suam patriam rediturus (to znamená z Přímětice do Württemberska - J.S.) transibit Ratisbonam, habet jam commissionem inibi posteriora experimenta electrica, ... publicis dare novellis et generaliter mentionem de meo systemate annectere.“, sděloval Diviš Eulerovi v září 1753. Srv. AAN, l. 347, nebo **Smolka, J.: Divišova korespondence**, s. 143.

V časovém pořadí jako třetí přinesly v listopadu 1752 o Divišovi zprávu *Tübingische Berichte von gelehrten Sachen*. Byl to úplně nový, v r. 1752 založený referativní časopis, k jehož vydavatelům měl Divišův přítel Oetinger i jeho žák Fricker velmi blízko. A právě Fricker sem dodal ze Stuttgartu pro tuto zprávu podklady: její prvá část byla zaníceným popisem Divišova hudebního nástroje,¹⁷⁾ druhá, obsažnější část, jejíž zveřejnění ale sklouzlo až do přespříštího roku, obsahovala referát o několika elektrostatických pokusech a poté o pěti případech elektrického léčení.¹⁸⁾

Druhou vlnu zpráv o Divišovi vyvolalo postavení jeho bleskosvodu v červnu r. 1754. Prvé byly asi pražské noviny, kterým dal podklad opět Scrinici: přesné datum sice neznáme, bylo to ale asi počátkem léta. Další zpráva tu vyšla údajně 10. prosince téhož roku.¹⁹⁾ Citován je též *Stuttgartsches Journal*,²⁰⁾ ale i slezské noviny (i když ty do hornoněmecké oblasti nepatří), do nichž psal údajně Diviš sám.²¹⁾ Napsal zde: „Jak tento stroj působí na zemi, stejně bezchybně a k velkému užítku námořníků by měl působit, kdyby byl analogicky postaven i na námořní lodi“. Těmto slovům z divišovských autorů dosud nikdo nevěnoval pozornost, jsou však závažná. Jestliže je opravdu napsal, cosi to vypovídá: Diviš moře zřejmě nikdy neviděl, tím méně se po něm někdy plavil a sotva k němu měl nějaký bližší osobní vztah. Proč by tedy myslel právě na ochranu námořních lodí? Neodbytně se vtírá myšlenka, že byl ovlivněn textem Franklinových *Experiments and observations on electricity* z r. 1751. Od samých počátků, co tento autor začal psát o ochraně před bleskem, myslel vedle pozemských objektů neustále i na námořní lodě.

Vraťme se však k dalším ohlasům. Snad v prosinci 1754 psaly o Divišovi znovu i řezenské noviny, Diviš píše, že tam byly vyvráceny dvě námitky, které proti bleskosvodu vznesl císař.²²⁾ Dále to byly to opět *Tübingische Berichte*, které uveřejnily pod titulkem „Olmütz“ o bleskosvodu anonymní, ale jistě Frickerem napsanou zprávu, a zdůraznily odlišnost jeho stroje od předchozích pokusů.²³⁾ Další zpráva nadepsaná „Stuttgart“ a tentokrát Frickerem podepsaná pak následovala v příštím ročníku: její obsah je smíšený, mluví o Divišově meteorologickém stroji i elektrickém léčení.²⁴⁾ S odstupem čtyř let zmínila Divíše stručně redakce tohoto časopisu v článku, kde šifra J. F. G. referovala o elektrické

17) *Tübingische Berichte von gelehrten Sachen*, XLVII. Stück, 10. November 1752, s. 380–384.

18) *Tamtéž*, XXX. Stück, 19. Juli 1754, s. 393–400. Další případ elektrického léčení zmíněný *tamtéž*, 1755, s. 68, uvádí **Friess, J.**: *Prokop Divisch. Ein Beitrag zur Geschichte der Physik*, in: *Programm der k. k. Staats-Oberrealschule in Olmütz*, Olmütz 1884, s. 10.

19) Uvádějí to alespoň *Tübingische Berichte* 1755, s. 69.

20) Jeho Nr. 104 z r. 1754 cituje **Friess**, s. 15. Ten měl tuto zprávu zřejmě k dispozici, cituje z ní výhrady, které tu vznesl anonymní autor vůči bleskosvodu.

21) *Schlesische privilegierte Staats- Krieg- und Frieden-Zeitungen*, 18. November 1754, Stück XLI. Cituje je opět **Friess**, s. 19: „Was diese Maschine auf Erden würket, solches möchte sie auch, wenn sie auf einem Meerschiffe proportionalliter aufgerichtet würde, unfehlbar wirken zum grössten Vortheil der Schiffahrer“.

22) V dopise petrohradské akademii věd z 8. března 1756 čteme: „*Contra hanc machinam objecit mihi prima aetate noster augustissimus imperator duas difficultates, facile erant solutae et publico per novellas Ratisbonenses ante 15 menses expositae*“, AAN, f. 1, op. 3, N. 45, l. 29v. nebo **Smolka**, *Divišova korespondence*, s. 153. Je-li číslo „15“ správné, muselo to být v prosinci 1754. Souvislost je následující: Pelzel, s. 181, uvádí, že když si Diviš ověřil, že jeho stroj má požadovanou účinnost, obrátil se na císaře Františka s návrhem, aby se jeho bleskosvody stavěly na různých místech monarchie. Není známo, zda písemně či ústně. Není známa ani forma, v níž císař formuloval své námitky, kdy a jak je prezentoval.

23) „*Divisch ... hat mittelst einer von den vorigen, die in gleicher Absicht erfunden worden, sehr verschiedenen meteorologischen Maschine, den Nutzen, welchen die Kenntniss der Electricität in Abwendung der Gewitter leisten könnte, untersucht.*“ *Tübingische Berichte von gelehrten Sachen*, 1754, s. 531–534, zde s. 532.

24) *Tamtéž* 1755, s. 66–73.

25) *Tamtéž* 1759, s. 169.

zvonkohře.²⁵⁾ Teprve v r. 1758 začal psát o Divišovi konečně i brněnský tisk – byl zřejmě hodně nedůvěřivý. Otiskl řadu zpráv, jejichž autorem, alespoň některých z nich, byl patrně sám Diviš.²⁶⁾

Pokusili jsme se shrnout roztroušené zprávy, jež v 50. letech informovaly o Divišově činnosti v oblasti elektřiny, abychom mohli posoudit, jak velký „rozruch“ Diviš v hornoněmeckém tisku vyvolal, jak to naše recenze předpokládá. Žeň to není nakonec příliš bohatá a tak se zdá, že ohlas nebyl moc velký a že se o něm psalo jen tam, kam byly doručeny zprávy z jeho nejbližšího okruhu: Tübingen a Stuttgart obstarával Fricker, Prahu a Brno Diviš, Regensburg asi společně.

Pohledme ještě stručně, jak se mohl Diviš zpropagovat svými veřejnými produkcemi. Až dosud není známo, že by se dostal ze svého Znojemska jinam a dál než do Salcburku a do Vídně. Cesta do Salcburku je spojena s jeho teologickým studiem a proběhla v první polovině 30. let – v té době ale elektřinu ještě neznal. Vedle toho byla zaznamenána jen jeho přítomnost ve Vídni. Zachytil ji Pelcl: líčí, jak se věhlas Divišových pokusů dostal až k císařskému dvoru do Vídně. „Císař František I. který byl sám znalcem a velkým milovníkem přírodopisu, nechal několikrát přijít tohoto významného fyzika do Vídně a předvádět veřejně pozoruhodné elektrické pokusy. Také naše nejjasnější císařovna a královna Marie Terezie byla vícekrát se zvláštním potěšením přítomna této hříčce přírody.“²⁷⁾ Rádi bychom přitom upozornili na Pelcova slůvka *několikrát – einigemal a vícekrát – mehrmalen*, jichž si doposud nikdo z autorů nepovšiml. Diviš tedy vystupoval před dvorem vícekrát. Všeobecně se předpokládá, že to bylo ve Vídni, pouze J. Haubelt vyslovil domněnku – bohužel ji ale nijak nepodložil – že to bylo i na zámku v Holíči.²⁸⁾ Sám Diviš zmínil i další případ, kdy vystupoval ve Vídni, a to ve waldštejnském paláci. Tu došlo dle jeho slov i ke známé historce, kdy hroty ukrytými v paruce „vysál“ nepozorovaně náboj zelektrovaného tělesa a zmařil tak elektrický pokus P. Franze.²⁹⁾ Diviš tedy v té době musel znát tzv. hrotový efekt, který jej vedl k myšlence ochrany před bleskem, důležitá je proto datace této příhody. Diviš ji neuvedl, Pelcl ji zařadil do r. 1750.³⁰⁾ To je ale určitě chybné: v té době nebyl Diviš ještě znám a nebylo důvodu jej do Vídně zvát. Věhlas mu přinesly teprve výše zmíněné novinové zprávy z léta 1752 a tak můžeme předpokládat, že byl do Vídně pozván nejdříve na podzim 1752. Kdyby Diviš objevil samostatně hrotový efekt v r. 1750, bylo by to velmi zajímavé, o dva roky později patřil však již k obecným znalostem všech tehdejších experimentátorů.

Shrňme-li tedy naše znalosti o Divišových veřejných vystoupeních, je zřejmé, že k jeho věhlasu mohly přispět jen nepatrně, daleko méně než zprávy tiskové. Tvzení recenze o „rozruchu“, který vzbudily jeho elektrické pokusy, je proto silně nadnesené – a slova o tom, že „přitom našel kus taj-

26) Brünner *Intelligenz-Zettel* 1758, Nr. 3, 4, 7, 8, 12, 14, 15, 18. Tento tisk je v Brně z větší části přístupný.

27) Pelzel, s. 175.

28) „*Neu möchten wir hinzufügen, dass Diviš nicht nur am Hof in Wien, sondern auch im Schloss in Holíč in der Nordwestslowakei seine Experimente vorzeigte*“, Haubelt, s. 163. Škoda, že tento fakt není doložen. Holíč leží 5 km od Hodonína, těsně za moravsko-slovenskou hranicí, Po bratislavském hradě je zdejší zámek jediným místem na Slovensku, které se může pyšnit tím, že bývalo císařským sídlem. František Lotrinský jej koupil v r. 1736 od uherské rodiny Czoborů a v r. 1755 jej dobudoval do dnešní podoby, m.j. zřídil v Holíči i keramickou manufakturu.

29) „... *uni quodam tempore Vindobonae in praecleara domo ... Comitiss de Waldstein ... ignem suae machine insperate abstuleram; qui in vindictam facti volebat me igne restituto fulmine punire, sed elusus abiit*“. SVK Olomouc, Divišova pozůstalost, sign. III.28, No. VI, s. 4. Obsírněji líčí tuto událost Pelzel, s. 175–176.

30) Pelzel, s. 175. Tento termín přijímá i Friess, s. 6, a dokonce upřesňuje, že to bylo po Velikonocích.

né moudrosti“ vypovídají spíše o filosofickém zaměření autora recenze než o realitě.

V dalším textu informuje autor recenze o některých okolnostech vydání Divišova spisu a přechází pak k dalšímu tématu, jímž jsou

Spory s lékaři a lékárníky

Většina divišovské literatury se o nich zmiňuje, fakticky ale o nich mnoho neví. Vyzvedává však, že v jejich pozadí stály hmotné zájmy. Text recenze ale přináší nový aspekt, o němž se Diviš sám nikde nezmiňuje, totiž že o léčení musel bojovat i s církevními úřady. Klerik, který léčí nejen lidskou duši, ale i tělo, je v církevních dějinách starým tématem. Kdysi musela být tato praxe hodně rozšířena, protože se r. 1130 dostala až na pořad jednání církevního koncilu v Clermontu, který výkon medicínské praxe v klášterech zakázal. Zákaz se asi mnoho nedodržel, takže bylo nutné jej znovu zopakovat. Potvrdil jej r. 1163 koncil v Tours a r. 1215 IV. lateránský koncil (*ecclesia abhorret a sanguine*, což znamenalo zákaz chirurgických výkonů). Připojil se k nim i papež let 1216 – 1227 Honorius III.³¹⁾ Nevíme bohužel ani přesně, jak se Divišovi podařilo toto úskalí zdolat. Ve své knize se však proti námitkám bránil Kristovým výrokem *Ite et curate ubique infirmos*.³²⁾ Dále zdůrazňoval, že k elektrické léčbě se má přistoupit až ve chvíli, kdy se běžné léky ukaží jako neúčinné.³³⁾

Recenze se nezmiňuje ani o tom, že vedle sporů Diviš s lékaři i spolupracoval. V této souvislosti se objevuje jakýsi Dr. Pichler (jeho funkce zněla „District-Arzt“), s nímž Diviš spolupracoval zejména při pitvách: studoval jednotlivé části lidského těla a zjišťoval, že mají různou vodivost.³⁴⁾ Uvádí se i znojemský lékař Dr. Schebel, který k Divišovi poslal 76letou paní – nedovedl si poradit s jejími křečovitě sevřenými prsty. Diviš je však postupným elektrovaním uvolnil.³⁵⁾ Téhož lékaře vzpomíná i ve svém dopise petrohradské akademii věd z 8. března 1756 a nazývá jej *promotor specialis*, tím, kdo se především zasloužil o šíření jeho léčení elektrinou.³⁶⁾

Gerard van Swieten (1700 – 1772)

je jméno, které se v recenzi objevuje v návaznosti na Divišovy spory o elektrické léčení. Byl to Nizozemec, který se stal osobním lékařem a poradcem Marie Terezie a inspiroval ji k celé řadě osvícenských reforem. Z Divišova životopisu je jeho osoba známa – byl to on, kdo mu ve funkci předsedy dvorské cenzurní komise odmítl dát souhlas k vydání spisu, jehož recenzí se v tomto příspěvku zabýváme, přesněji řečeno, souhlasil s vydáním jen s alibistickou podmínkou, že jeho dílo vyjde mimo hranice habsburské monarchie. Nevíme přesně, kdy se tak stalo, nejspíše někdy na přelomu 50. a 60. let.

V naší recenzi van Swieten vystupuje jako lékař, na nějž se obrací Diviš se svými pochybami a otázkami. Ani tentokrát nevíme, kdy se tak stalo, avšak z věcných souvislostí předpokládáme, že to bylo asi v druhé polovině r. 1752, v době, kdy

31) Ten prohlásil: „...also kein Priester:soll keine Arznei geben, wann er es schon wohl kenne. Er soll ein Arzt der Seelen sein, nicht des Leibs“, srv. Schelenz, H.: *Geschichte der Pharmazie*, Berlin 1904, s. 320.

32) Divisch, Längst verlangte Theorie..., s. 49.

33) „... Herr Medicus ... solle, nemlich die Arzneyen verschreiben; wenn aber der Medicus sieht, dass die verordnete Arzneyen nichts helfen, ... so kann er mit gutem Gewissen die unnützliche Arzneyen hinweglassen, nachdem er nützlichere Mittel, dergleichen die Electrification ist, zur Hand hat, wodurch den Apothekern kein Schaden zugefügt werden kan“. Tamtéž, s. 52.

34) Srv. Friess, s. 9-10.

35) Tamtéž, s. 10

36) „... cujus curae electricae specialem agit promotorem excellentissimus dominus Schebl, medicinae doctor et physicus Znoymensis“, AAN, f. 1, op. 3, N. 45, l. 29v, nebo Smolka, *Divišova korespondence*, s. 153.

se Diviš zabýval otázkami elektrického léčení neintenzivněji – a také poté, kdy už navštívil císařský dvůr, kde se Swietenem velmi pravděpodobně seznámil. Dozvídáme se, že Swieten Divišovi skutečně odpověděl, a to „tröstlich“, potěšitelně, což napovídá, že Diviš byl s jeho odpovědí spokojen. Proto ochotně zařadil do svého spisu část jeho odpovědi. Swieten uvedl, že církevní kánony zakazují jen medicínskou praxi, nikoli studium, a že nevidí, jak by bylo možné zákaz rozšířit i na elektrinu. Proto může ve své práci pokračovat a až celou záležitost prozkoumá, měl by její praktické provádění předat lékařům a chirurgům, které může instruovat.³⁷⁾ Je možné, že Diviš předložil tento lstivě vychytralý list olomoucké konsistoři a ta stanovisko vysoce postaveného dvorského lékaře uznala – a Diviš pak mohl ve svém elektrickém léčení dále pokračovat. Na závěr tohoto odstavce dodejme ještě jednu poznámku: ve svých textech bývá Diviš hodně apodiktický, problémy a otázky zjevně nemiluje. I s tohoto hlediska je dotaz na van Swietena ve věci elektrického léčení zajímavým obohacením jeho biografie.

Alchymie

je překvapivě dalším tématem, který text recenze otevírá. Překvapivě proto, že tato disciplína, která zažila leta svého největšího rozkvětu za renesance, byla za dob Divišových už jistým přežitkem – na její místo nastoupila chemie, která se začala vyzbrojovat arsenálem exaktních věd a tou se také ještě v 18. století stala. Autor recenze vrátil ale do hry znovu „tajnou moudrost“ obou hlavních aktérů recenze, Divíše a Oetingera, a vyzvedl to, co považuje na vědeckém poznání za „to hlavní“, *Hauptstück*. Má to být kámen mudrců, který prý ještě žádný adept v elektrině nehledal. Diviš chce ale tento nedostatek údajně napravit a autor – jak lze vycítit mezi řádky – je přesvědčen, že se mu to podaří.

Dodejme k této záležitosti, že není známo, že by se Diviš někdy alchymii zabýval, ve svých rukopisech se o ní také nikde nezmiňuje. Myšlenka připravit kámen mudrců s pomocí elektriny je zcela ojedinělá a – pokud je nám známo – u žádného z ostatních fyziků zabývajících se tehdy elektrinou se neobjevuje. A tak se kloníme k názoru, že to bylo asi spíše přáním, jehož splnění od Divíše očekával Oetinger, v jehož naturfilozofických spisech se objevuje celá řada z minula přežívajících fantaskních momentů. Kuriosní je přitom i závěrečná formulace autora recenze, že jde o chybu, kterou chce Diviš napravit: ten byl v době jejího zveřejnění ale již pět let po smrti. S alchymii souvisí i připodobnění Divíše k Basiliu Valentinovi a Jakobu Böhmovi. Prvý z nich je dosud neidentifikovaným, patrně německým autorem řady alchymických spisů, které se v originálech, jejich překladech i komentářích, ve formě tisků i rukopisů, šířily po celé Evropě přelomu 16. a 17. století. Jakob Böhme (1575 – 1624) žijící ve stejné době v lužickém Zhořelecku byl německým panteistickým mys-

37) V *Längst verlangte Theorie...*, s. 50, cituje Diviš Swietenova slova: „*Erstlich, die Kirchen-Canones verbieten, wie bekannt ist, denen Priestern das Exercitium (nicht die Wissenschaft) der Medizin; ich sehe aber nicht, wie das Verbot könne auf die Electrification ausgedehnt werden, u.s.w.*“ Zde citát v knize končí, Friess, s. 11, našel však v jednom z rukopisů jeho pokračování: „... daher ist es erlaubt zu probieren, was das elektrische Feuer in schweren Zuständen zu wirken vermag. Wenn es aber einmal entdeckt sein soll, so magst du die Cur andern überlassen, aber den Ärzten und Chirurgen kannst du lehren, auf welche Weise das elektrische Feuer vermehrt oder vermindert werden soll.“

tikem a křesťanským teosofem, jehož dílo bylo Oetingerovi obzvláště blízké. K tvrzení o Divišově literární, případně i věcné spřízněnosti s oběma autory se však stěží můžeme připojit.

Následující poznámka mluví o tom, že Diviš vysvětluje elektřinou i Ezechiellovo starozákonní proroctví. To je v jeho kapitole 1., odstavec 4. a zní v opraveném kralickém překladu: „*I viděl jsem, a aj, vítr tuhý přicházel od půlnoci, a oblak veliký, a oheň plápolající, a okolo něho byl blesk, a z prostředku jeho na pohledění světlost, z prostředku toho ohně*“.³⁸⁾ Diviš se na toto místo odvolává na počátku svého výkladu „makrokosmického elektrování čili bouře“, a to poprvé v traktátu *Deductio theoretica de igne electrico*, který předložil v r. 1756 petrohradské akademii věd, a poté i ve svém tištěném spise, cituje je však i Fricker ve svém výkladu Divišova spisu.³⁹⁾ Diviš prostě jen konstatoval, že oheň, o němž jde u „*hlubokého znalce přírody Ezechiela*“ řeč, vycházel z mraku a byl ohněm elektrickým – ale že je blesk úkazem elektrickým, to bylo v té době už všeobecně přijato a tak jeho zásluha nebyla velká.

Tato záležitost je ale zajímavá z jiného hlediska. Kralický překlad mluví o blesku, který se tak jako elektrický jev snad interpretovat dal. V jiných verzích je tomu jinak: Frickerův německý text mluví ve výkladu Divišových názorů o „*zářícím ohňovém blesku*“ nazývaném v Apokalipse *chasmal*, Diviš ve svém tištěného spisu o „*lesku trochu podobném světlé rudě*“ (příp. bronz). Ani anglická verze zde neužívá slova blesk, ale záření barvy jantaru, *like the color of ambre*.⁴⁰⁾ Poprvé, v „petrohradském traktátu“, nazývá Diviš tento jev „*splendor ... quasi species electri*“ – a dovětek „*id est de medio ignis*“ svědčí o tom, že pracoval s kralickou verzí, která šla v připodobnění Ezechiellova jevu k blesku nejdále. Tato poznámka jen na okraj toho, jak překlad i poměrně snadného textu (který je ale současně i výkladem) může být nesnadný.

Věda a víra.

Před závěrem recenze se její autor vrací ještě jednou k osobě Fr. Chr. Oetimgera a vyzvedává jeho výrok, že „*ten, kdo studuje elektřinu a chemii mimo Krista, nedojde nikdy ke kořenům a síle pravdy*“.⁴¹⁾ V této teosofické sentenci je zřejmě nutné hledat důvod, proč si Oetinger Diviše tak oblíbil. Jeho výklad původu elektřiny opřený o biblickou Genesi tomuto požadavku dokonale vyhovuje. Podle Diviše je elektřina původním světlem, které vzniklo po slovech *fiat lux* prvního dne božského stvoření: když byly čtvrtého dne stvořeny Slunce a Měsíc, prvotní světlo, *lux primigenia*, se stalo nadbytečným – Bůh je v této chvíli smísil s ostatními aristotelskými živly⁴²⁾ a vložil je tak do všech předmětů celé přírody. V nich je pak příčinou vzniku elektrických jevů, ale navíc, je to jejich jakýsi vyšší princip, *archaeus* či *spiritus*, který umožňuje jejich existenci. I život je projevem působení elektřiny, což souvisí s Divišovým přesvědčením o obrovských možnostech elektrického léčení.

38) *Biblií svatá, to jest svatá písma starého i nového zákona*, Praha 1944, s. 719.

39) Srv. AAN, f. 1, op. 2, N. 39, odst. 19, l. 2v, nebo Smolka, Divišova korespondence, s. 160, a dále *Längst verlangte Theorie*, s. 100.

40) Srv. *tamtéž*, s. 100. resp. s. 45 nebo *Holy Bible, The New King James Version*, Nashville 1982, s. 557.

41) Oetinger to vyjádřil i jinak, když napsal: „*In Christo aber liegen alle Schütze der Weisheit, und der verborgensten Erkenntnis der Kräfte*“, *Längst verlangte Theorie*, s. 134.

42) Diviš byl důsledným aristotelikem, domníval se však, že pomocí elektřiny lze podstatu aristotelských prvků, živlů, lépe pochopit. Oetinger byl naproti tomu ovlivněn paracelsiánsky. Napsal např.: „*Alle Geburten der drey Reiche sind aus dem Universal-salz, welches sal, sulphur und mercur in sich hat*“. *Längst verlangte Theorie*, s. 112.

Diviš tak svou spekulací o prvotním světle vyřešil „moderně“ jeden z problémů, s nímž si biblická teologie nevěděla po celá století rady. Do tohoto výkladu zazní pak poněkud neorganicky varování autora recenze, aby ti, kdo se „*zabývají elektrickými pokusy, chemií a měřickým uměním*“ – a proč právě měřickým uměním? – neočekávali nějakou pomoc od matematiky.⁴³⁾ Ta nebyla panteisticky orientovanému kruhu kolem Oetingera evidentně po chuti.

Autorovo závěrečné přirovnání k mořskému víru je poněkud konfuzní a jeho smysl není zcela jasný. Nemění to ale nic na tom, že dosud neznámá recenze je pro divišovské bádání cenným příspěvkem a jeho dalším obohacením. Přináší nejen několik neznámých pohledů, ale jako celek naznačuje, jak a kde Oetinger a jeho kruh Diviše viděl či vidět chtěl. Nikoli náhodou jej kdysi nazvali „*mágem z Východu*“: i v této recenzi akcentuje její autor spíše iracionální momenty jeho činnosti, jeho domnělou alchymistickou činnost či sepjetí jeho teorie s biblickou Genesí. A je příznačné, že ani slůvkem není v recenzi zmíněn jeho bleskosvod, jehož konstrukcí se Diviš zapojil do aktuálního proudu tehdejší světové fyziky. Diviš k tomu bohužel přispěl i sám, když napsal, že meteorologický stroj – jak svůj bleskosvod často nazýval – zaujímá v jeho teorii poslední místo.⁴⁴⁾

43) Tato teze se odvolává na Oetingerův složitý výklad otištěný v Divišově spise *Längst verlangte Theorie* ..., s. 152–153: „*Es hat seine wichtige Ursachen, warum Gott von jezo bey allem Suchen der Mathematisch-Gelehrten sie, in den über-mechanischen Dingen, so wenig finden lässt*“.

44) „*...machina meteorologica in theoria mea ultimum obtineat locum*“, SVK Olomouc, Divišova pozůstalost, sign. III.28, No. VI, s. 2.

Allgemeine deutsche Bibliothek.

Des zwölften Bandes erstes Stück.

Mit Königl. Preussl. Churfürstl. Sächsl. und Churf.
Brandenburg. allergnädigsten Freyheiten.

Berlin und Stettin,
verlegt Friedrich Nicolai,
1770.

Titulní list prvního vydání Divišova spisu.

Zusammenfassung:

Josef Smolka

Eine unbekannte Rezension der Schrift von P. Diwisch „Längst verlangte Theorie ...“

Im Jahre 1765 erschien in Tübingen die zweite und letzte Schrift von Prokopius Diwisch mit dem Titel Längst verlangte Theorie von der meteorologischen Electricité, welche er selbst magiam naturalem benamt, sammt einem Anhang vom Gebrauch der elektrischen Gründe zur Chemie. Trotz einer weiteren Ausgabe im Jahre 1768 hat diese Schrift zu ihrer Zeit nur wenig Aufsehen erregt und so hat man geglaubt, dass sie nirgends rezensiert wurde. Auch eine kurze Erwähnung in der Bibliographie von R. Breymayer wurde vernachlässigt.

In der letzten Zeit wurde die Rezension aufgefunden und in unserem Beitrag im deutschen Original sowie in der tschechischen Übersetzung veröffentlicht. Sie war anonym, es ist aber sicher, dass

sie von J. F. Fricker verfasst worden ist. Die wichtigsten Gesichtspunkte der Rezension werden kommentiert. Grössere Aufmerksamkeit wird den damaligen Zeitungs- und Zeitschriftennachrichten über Diwisch und über seine öffentlichen Demonstrationen der elektrischen Experimenten gewidmet. Auch seine Streitigkeiten mit den Ärzten und Apothekern seine s.g. elektrischen Kuren betreffend und seine Korrespondenz mit dem ersten Hofarzt van Swieten werden kommentiert. Sein angebliches Bemühen den Stein der Weisen mittels der Elektrizität zu finden sowie der Widerspruch zwischen seiner Wissenschaft und dem Glauben werden besprochen.

Übersetzt von Autor